

Δρος ΙΩ. Δ. ΚΑΝΔΗΛΗ
Χημικοῦ

Η ΑΘΗΝΑ

ΟΠΩΣ ΤΗΝ ΕΖΗΣΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΓΝΩΡΙΣΑ

ΑΘΗΝΑ 1987
ΤΑΣΟΣ ΠΙΤΣΙΛΟΣ

Η ΑΘΗΝΑ

ΟΠΩΣ ΤΗΝ ΕΖΗΣΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΓΝΩΡΙΣΑ

*Γιά τή δημοσίευση αποσπασμάτων τοῦ κειμένου ἢ εἰκόνων
τοῦ παρόντος πρέπει νά ζητηθεῖ ἄδεια ἀπό τόν συγγραφέα.*

Στό ἐξώφυλλο ἡ ἀρχή τῆς ὁδοῦ Ἑρμοῦ κατὰ τὰ
πρῶτα χρόνια τοῦ αἰῶνα

Δρ Ἴω. Δ. Κανδήλης, ὁδός Πετμεζᾶ 16, 117 43 Ἀθήνα.
Τηλέφωνα 9223.877, 9237.234, 9214.243

Δρος ΙΩ. Δ. ΚΑΝΔΗΛΗ
Χημικοῦ

Η ΑΘΗΝΑ

ΟΠΩΣ ΤΗΝ ΕΖΗΣΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΓΝΩΡΙΣΑ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΙΣ
ΤΑΣΟΣ ΠΙΤΣΙΛΟΣ
ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ 4 - ΤΗΛ. 3211237

ΑΘΗΝΑ 1987

*Στήν
ιερή μνήμη
τῶν γονέων μου
Δημητρίου καί Ἀριάδνης
Κανδήλη*

**ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ ΚΡΙΤΙΚΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΠΡΟΓΕΝΕΣΤΕΡΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ
ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ Ι. ΚΑΝΔΗΛΗ**

«...ό κ. Κανδήλης, αν και πάντα ασχολείται με θέματα του επιστημονικού του κύκλου, είτε άμεσα, είτε έμμεσα, διαθέτει αυτό που κοινώς λέμε "πέννα". Και μάλιστα, τή χειρίζεται τήν "πέννα" μ' εκείνη τή ζηλευτή απλότητα τής σωστής δημοτικής εκφράσεως, που δέν γυρεύει νά εκπλήξει μέ φοιτητούρες, αλλά μέ τήν εκθεση γεγονότων που τά άφηγείται κανείς σωστά, καθαρά, έξηλεγμένα, ακολουθώντας μιά έσωτερική τάξη που συνδέει τό ένα στοιχείο μέ τό άλλο, ώστε τό σύνολο νά άποκτάει ένδιαφέρον, ένότητα και ζωντάνια...»

Άνδρέας Καραντώνης. Περιοδικό «Ραδιοπρόγραμμα» τεύχος 6 - 12.10.1974.

«...Είναι σελίδες (άναφέρεται στό βιβλίο του «Οί θεμελιωτάι τών Φυσικών Έπιστημών») λογοτεχνικά γραμμένες, από έναν άνθρωπο που επαγγελματικά άνήκει στις θετικές επιστήμες, αλλά που ό συγγραφικός του τρόπος δείχνει πώς δέ μπορεί παρά νά λειτουργεί μέσα του ένα γνήσιο λογοτεχνικό ένστικτο (...). Άλλά τά άρθρα του, οί μελέτες του, και πρό παντός αυτό τό βιβλίο του, απέδειξαν πώς ό Κανδήλης δικαιούται νά συγκαταλέγεται μεταξύ τών επιστημόνων που εκπληρώνουν πληρέστερα τήν έννοια του «πνευματικού ανθρώπου».

Άνδρέας Καραντώνης. Προεισαγωγικό σημείωμα για τό βιβλίο. Νοέμβριος 1975.

«...Ή περιγραφή αυτή (άναφέρεται σέ άρθρο του για τήν Πλάκα) — πέρα από τά δεδομένα στοιχεία της, τά μορφολογικά και άρχιτεκτονικά — ένέχει ξεχωριστό ένδιαφέρον για τήν «περιρρέουσα άτμόσφαιρα», που κυματίζει στις σελίδες της, ιστορώντας μέ συγκίνηση, κάποτε και μέ λυρικό αίσθημα, τήν άρχοντιά, τήν όμορφιά, τήν χάρι που είχε, «τῷ καιρῷ εκείνῳ», ή 'Αθήνα μας, μέ τήν ύποδειγματική κοινωνία της, τούς ώραίους ανθρώπους της, τούς χαρακτηριστικούς τύπους της — μ' ένα λόγο, τήν ανθρωπιά και τήν ευγένειά της, που, άλλοιμονο χάθηκαν μέσα στην βαρβαρότητα και χυδαιότητα του σύγχρονου καιρού... "Ας είναι καλά, ώστόσο, ό Δρ 'Ιω. Κανδήλης, που τό δράμα τής 'Αθήνας εκείνης κατόρθωσε νά τό περικλείση νοσταλγικά και παραστατικά στό δημοσίευμα του αυτό».

Περιοδικό «Βιομηχανική Έπιθεώρησης» τεύχος 11-12 του 1986.

«...Ώθούμενος ό κ. 'Ιω. Κανδήλης (άναφέρεται στό βιβλίο του για τίς «Μηλιές» Πηλίου) από τήν επιστημονική ειδικότητά του θέλησε νά έρευνήσει και νά έξάρει ιδιαίτερα τήν έφεση τών Λογίων του χώρου αυτού προς τίς Φυσικές Έπιστήμες. Και τό πραγματοποιεί μέ έμπνοο κριτικό πνεύμα και μέ σοφή άποτίμηση τών έπιτευγμάτων τους (...). Και χειριζόμενος άριστοτεχνικά μιά μεστή σέ νοήματα και είκόνες δημοτική, μάς ύποβάλλει τήν άτμόσφαιρα και τήν έντονη πατριδολατρική δόνηση τής λογίας ήγεσίας του καιρού».

Σόλων Μακρής. Περιοδικό «Νέα Έστία» τεύχος 1ης 'Ιουλίου 1985.

«...Ό κ. 'Ιω. Κανδήλης άνασταίνει τίς παιδικές άναμνήσεις (άναφέρεται σέ σχετικό άρθρο του) άπ' τή γειτονιά του Μακρυγιάννη και τής Πλάκας, όπου ήταν τό πατρικό του σπίτι. Μά ξελαγαρισμένες αυτές οί μνήμες στά φίλτρα του χρόνου και τής γνώσης, γίνονται κι ένας πολύτιμος όδηγός του νεότερου 'Αθηναίου στό πιό «ζεστό» και γεμάτο όμορφιά, στά πρώτα χρόνια του αιώνα μας, κομμάτι τής Πρωτεύουσας — για τά μάτια που είχαν τότε τήν ψυχική άπλα και τόν πόθο νά βλέπουν τριγύρω τους τήν όμορφιά. Μέ τή λιτή του αφήγηση σέ ώραία δημοτική και μέ σπάνιες φωτογραφίες τής έποχής, ό συγγραφέας μάς ξενάγει σ' όλες τίς γωνίες και τά σοκάκια μιάς έκτεταμένης περιοχής τής πόλης, δίνοντας ζωηρά χρώματα και θερμή άνάσα στό χώρο μέ τά παλαικά κτίρια, τίς έκκλησίες, τά μνημεία, αλλά και σέ πρόσωπα που χάρισαν ένα ξεχώρο τόνο στη φυσιογνωμία εκείνου του καιρού. Και ή εικόνα είναι τόσο ύποβλητική ώστε ό άναγνώστης αισθάνεται για λίγο λυτρωμένος άπ' τήν άσφυκτική πνιση τών νεκρών όγκων και από τόν καταλυτικό για τήν ψυχή πάταγο, τής σύγχρονης Πρωτεύουσας. 'Ιδιαίτερα ό νέος τήν ηλικία άναγνώστης παίρνει τήν γεύση μιάς άλλης ζωής, όπου ό άνθρωπος είχε ένα ζωτικό χώρο και μιά πνευματική θαλπωρή, για νά βεβαιώσει τήν ύπαρξή του. Τό μικρό πόνημα του κ. Κανδήλη άξίζει έπειδή ζωντανεύει «έκ βαθέων» τό χθεσινό και συνάμα τόσο μακρινό παρελθόν...».

Σόλων Μακρής. Περιοδικό «Νέα Έστία» τεύχος 1ης 'Ιανουαρίου 1986.

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Θά υπάρξουν ἴσως ἐκεῖνοι πού θά σχολιάσουν αὐτή τή μικρή ἐκδοσὴ. Θά διερωτηθοῦν τί ἐπιδίωξε νά προσφέρει γιά τήν ἱστορία καί τίς παραδόσεις τῆς Ἀθήνας ἕνας ἀκόμη πολίτης τῆς, ὕστερα ἀπό τά ὄσα τόσοι ἄλλοι, πολύ εἰδικώτεροί του, μεγάλοι λογοτέχνες καί ἱστορικοί, ἔγραψαν γι' αὐτήν κατά τά τελευταῖα χρόνια; Ἀπό τά ὄσα πολλά καί σπουδαῖα σέ περιεχόμενο καί ἐμφάνιση κυκλοφόρησαν βιβλία;

Τό μικρό αὐτό δημοσίευμα δέν φιλοδοξεῖ νά πλουτίσει μέ νέα στοιχεῖα τήν ἤδη πολλή γνωστή καί ἐξαντλημένη ἱστορία τῆς Ἀθήνας. Ἀποτελεῖ ἀπλῶς τήν διαφύλαξη τῶν ἀναμνήσεων καί τήν ἐξωτερίκευση τῶν αἰσθημάτων μου γιά τήν πόλη στήν ὁποῖαν γεννήθηκα, στήν ὁποῖαν ἔζησα μιά μακρά ζωὴ καί τήν ὁποῖαν πολύ ἀγάπησα. Τήν Ἀθήνα ὅπως τήν εἶδα μέ τά ἰδικά μου μάτια, ὅπως τήν περιέβαλα μέ τά ἰδικά μου αἰσθήματα καί τόν θαυμασμό καί ὅπως τήν ἀποτύπωσα κατά καιροῦς μέ τόν ἰδικό μου φωτογραφικό φακό.

Ἡ εἰκονογράφηση τοῦ βιβλίου μου ἀπότηλεσε τήν ἀπαραίτητη συμπλήρωσή του. Ἐκτός ὀλίγων ξένων εἰκόνων, πού τίς θεώρησα χρήσιμες γιά τήν καλύτερη κατανόηση τῶν περιγραφομένων, εἶναι ἐπιλογή ἀπό τό μεγάλο προσωπικό μου φωτογραφικό ἀρχεῖο γιά τήν Ἀθήνα καί τήν ἄλλη Ἑλλάδα, πού ἀρχισε νά σχηματίζεται ἀπό τό 1914 καί πλουτίζεται ἔκτοτε. Τά ἴδια θέματα ἔχουν ἀποδοθεῖ φωτογραφικά καί ἀπό πολλούς ἄλλους, ἀσφαλῶς πολύ καλυτέρους μου, ἀλλά, πέρα τοῦτο, δέν παύουν κατ' ἐμέ νά παρουσιάζουν κάποιο ἐνδιαφέρον καί οἱ ἰδικές μου, οἱ προσωπικές, ἀποτυπώσεις τους.

Ἐνα μέρος τῶν ἀναμνήσεων καί τῶν ἐντυπώσεων στίς ὁποῖες ἀναφέρεται τό βιβλίο μου, ἔχουν καί παλαιότερα δημοσιευθεῖ, ὑπό μορφή ἀρθρῶν μου, στά περιοδικά «Βιομηχανική Ἐπιθεώρησις» καί «Τά Ἀθηναϊκά». Τό ὑλικό αὐτό, ἀναμορφωμένο καί συμπληρωμένο μέ πολλά ἀκόμη νέα στοιχεῖα, θεώρησα σκόπιμο ὅπως συμπεριλάβω καί στήν παρούσα ἐκδοσὴ.

I.Δ.Κ.

Μάϊος 1987

Δρος ΙΩ. Δ. ΚΑΝΔΗΛΗ
(Σύντομο Βιογραφικό Σημείωμα)

Γεννήθηκε στην Ἀθήνα τό 1904 καί μετά τά ἐγκύκλια μαθήματα σπούδασε Χημεία στην ἀρτισύστατη τότε Χημική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ἀριστοῦχος πτυχιούχος της τοῦ 1922 καί ἀριστοῦχος Διδάκτωρ της τοῦ 1932. Διατέλεσε βοηθός τῶν διασέμων καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Κ. Κτενᾶ (Ὀρυκτολογίας), Κ. Ζέγγελη (Ἀνοργάνου Χημείας) καί Θ. Σκούφου (Γεωλογίας καί Παλαιοντολογίας). Εἰς τό Πανεπιστημιακό Ἐργαστήριο τοῦ τελευταίου ὑπηρέτησε ὡς βοηθός καί κατόπιν Ἐπιμελητής κατά τήν περίοδο 1922-1939. Κατά τήν Κατοχή ἐργάσθηκε ὡς Διευθυντής τῆς Χημικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Διεθνοῦς Ἐρυθροῦ Σταυροῦ (1942-1945) καί κατόπιν ὡς Διευθυντής τῆς ἰδίας ὑπηρεσίας ὅταν μεταβιβάσθη στό Ὑπουργεῖο Διανομῶν (1945-1949). Μετά τόν πόλεμο ὑπηρέτησε εἰς τήν ἑλληνική ἀλευροβιομηχανία, ὡς χημικός καί τεχνικός σύμβουλος τῶν μεγαλυτέρων σχετικῶν βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων (1949-1970).

Εἰς τό ἰδιωτικό ἐρευνητικό του ἐργαστήριο ἀπασχολήθη, κατά τά πρῶτα χρόνια, μέ ἔρευνες ἐπί τῶν ἑλληνικῶν σπορελαίων καί δημοσίευσε σχετικές πρωτότυπες μελέτες (1924-1939). Ἀπό τό 1950 ἀπασχολήθη ἐρευνητικά καί συγγραφικά με τά θέματα τοῦ ἑλληνικοῦ σίτου, τῶν ἐξ αὐτοῦ ἀλεύρων καί τοῦ ἄρτου. Καρπός τῆς μακρᾶς καί ἀποδοτικῆς ἐρευνητικῆς αὐτῆς δραστηριότητός του ὑπῆρξαν πρωτότυποι ἀνακοινώσεις καί πολυάριθμα δημοσιεύματα. Γιά τό σύνολο αὐτοῦ τοῦ ἔργου του ἔτυχε βραβεῖου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τό 1985.

Ἐπῆρξε ἐκ τῶν κυρίων ἰδρυτῶν τῆς ἐπιστημονικῆς καί ἐπαγγελματικῆς ὀργανώσεως τῆς Ἐνώσεως Ἑλλήνων Χημικῶν (1924), τήν ὁποίαν καί ὑπηρέτησε, κατά καιροῦς, ἀπό διαφόρων θέσεων τῆς Διοικήσεώς της καί τελικά ἀπό τῆς θέσεως τοῦ Προέδρου της (1968-1974). Ὀργάνωσε τό πρῶτο καί μοναδικό τότε (1936), γιά τή Χημεία, ἐπιστημονικό περιοδικό, Χημικά Χρονικά, καί τό διηύθυνε κατά τά πρῶτα χρόνια του καί κατά περιόδους μεταγενέστερα. Ἐπίσης διατέλεσε ἐπί μακρό διάστημα Ἀντιπρόεδρος καί τελικά Πρόεδρος τοῦ Ταμεῖου Ἀσφαλίσεως Χημικῶν.

Τά ἱστορικά, τά πολιτιστικά καί τά παραδοσιακά θέματα τῆς Ἑλλάδος τόν ἐνδιέφεραν ἀνέκαθεν καί ὑπῆρξε πάντοτε μελετητής τους. Ἀπό τό 1970 ἀφιερῶθη ἀκόμη περισσότερο στην ἔρευνά τους, μέ ἀποτέλεσμα τή δημοσίευση πολλῶν περί αὐτῶν μελετῶν, ἄρθρων καί βιβλίων.

Η ΑΘΗΝΑ ΟΠΩΣ ΤΗΝ ΕΖΗΣΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΓΝΩΡΙΣΑ

Γέννημα θρέμμα τῆς Ἀθήνας, κατά τό πέρασμα τῆς μακρόχρονης ζωῆς μου, μοῦ δόθηκε ἡ εὐκαιρία νά παρακολουθήσω καί νά γνωρίσω τήν εξέλιξη πού παρουσίασε κατά τόν παρόντα αἰώνα ὡς μία ἀπό τίς μεγαλουπόλεις τῆς Εὐρώπης. Ἀπό τό 1910, πού μικρό παιδάκι ἄρχισα νά συνειδητοποιῶ τίς πρῶτες ἐντυπώσεις μου ἀπό τόν γύρω κόσμο, μέχρι τελευταῖα, καθ' ὅλη τήν διαδρομή τῶν ἔκτοτε 80 περίπου χρόνων πού πέρασαν.

Ἐζησα τήν Ἀθήνα μας κι ἀγάπησα πολύ τήν ὁμορφιά της καί τήν ἀπλότητα καί τήν γαλήνη τῶν παλαιότερων χρόνων της. Ἀπόλαυσα τήν παραδοσιακή γραφικότητά της, τό ἐξαιρετο κλίμα της, τήν ἀρχιτεκτονική καλαισθησία τῶν οἰκοδομῶν της, τήν ἀρχοντιά καί τήν εὐγένεια τῶν κατοίκων της. Ἀπό ἐκεῖνα τά πρῶτα χρόνια τῶν δεκαετηρίδων τοῦ '10 καί τοῦ '20 μέχρι τά τωρινά, πού κυριαρχοῦνται ἀπό τόν ψυχρό καί ἄμορφο ὄγκο τῶν τιμιέντοφρουρίων πού ὀρθώθηκαν κι ἀντικατέστησαν τά παλαιά κομψά της οἰκήματα, τῆς ρυπασμένης κι ἀποπνικτικῆς ἀτμοσφαιράς της, τῆς ἀλλόφρονος κινήσεως τῶν τροχοφόρων μεταφορικῶν της μέσων καί τοῦ ἑξαλλου συνοστισμού τοῦ ἀγχώδους πλήθους τῶν κατοίκων της.

Αὐτή ἡ κοσμογονική ἀλλαγή καί ἡ κακοποίηση τῆς πόλεως καί τοῦ τρόπου διαβιώσεως τῶν κατοίκων της, πού συντελέστηκε, χωρίς σχεδόν νά προλάβουμε νά τ' ἀντιληφθοῦμε, μέσα σέ μιά μόνο 50ετία, ἐμᾶς τοὺς παλαιότερους οἱ ὅποιοι παρά τό σημερινό κατάντημά της ἐξακολουθοῦμε πάντοτε νά τήν λατρεύουμε, μᾶς ἀναγκάζει νά στρέφουμε συνεχῶς τή σκέψη μας, μέ νοσταλγία, στίς ἀναμνήσεις μας τοῦ χαμένου παρελθόντος.

Τίς μνήμες αὐτῆς τῆς καλῆς ἐποχῆς, πού συγκινοῦν ἔντονα ἐμᾶς πού τήν ζήσαμε, ἀλλά τελευταῖα, μέ εὐχαρίστηση παρατηρῶ πῶς ζωηρό ἐπίσης ἐνδιαφέρον προκαλοῦν καί σέ πολλοὺς ἀπό τοὺς νεωτέρους κατοίκους τῆς Ἀθήνας, θά ἐπιχειρήσω νά ζωντανέσω μέ τό μικρό αὐτό δημοσίευσμά μου.

Ἀνατρέχοντας στά περασμένα φυσικό εἶναι ν' ἀρχίσω ἀπό τά πολύ μικρά μου χρόνια, τά πρῶτα σχολικά, πού γιά μένα εἶναι ἀπό τό 1911 καί ὕστερα. Ἀπό τότε μέχρι τό 1914 ὁ ἰδικός μου θαυμαστός κόσμος καί οἱ δικές μου λαμπρές ἐντυπώσεις περιορίζονται περισσότερο στή γειτονιά τῆς Πλάκας. Ἡ ἄλλη Ἀθήνα, ἐλάχιστα ἀκόμα ἀπό ἴμενα ἐξερευνημένη, ἀποτελοῦσε κάτι τό λιγάκι μυθικό καί ἄγνωστο.

1. ΣΤΟΥΣ ΔΡΟΜΟΥΣ ΚΑΙ ΤΑ ΔΡΟΜΑΚΙΑ ΤΗΣ ΠΛΑΚΑΣ ΚΑΤΑ ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΣΧΟΛΙΚΑ ΜΟΥ ΧΡΟΝΙΑ

Ἀπό τό 1911, μικρός μαθητής τοῦ ἱστορικοῦ σχολείου τοῦ Διαλησμά, μαζί μέ τήν ἀδελφή μου ἐπίσης μαθήτρια τοῦ παρθεναγωγείου του, εἴμαστε ἀναγκασμένοι, πιασμένοι χεράκι - χεράκι, νά διασχίζουμε τούς δρόμους τῆς Πλάκας, γιά νά φθάσουμε μέχρι σ' αὐτό ἀφοῦ βρισκόταν ἐγκατεστημένο στήν καρδιά της. Πρωῖ κι ἀπόγευμα, τέσσερις φορές τήν ἡμέρα. Καί φυσικά, κατά τόν ἀναγκαστικό περίπατο αὐτό νά χαζεύουμε στά δρομάκια της, τά γραφικά καί πολυσύχναστα, ἀποθαυμάζοντας τά σπίτια, τούς δρόμους, τήν κίνηση καί τούς ἀνθρώπους της καί νά ἔχουμε διαφυλάξει ἀξέχαστες μνήμες. Ἀπό τήν ὅλη τότε ζωή, πού, παρά τόν ἀρκετό πρωτογονισμό της, εἶχε ἀφάνταστη ἀπλότητα, γαλήνη καί πολύ ὁμορφιά καί μέ τό πέρασμα τοῦ καιροῦ τήν ἔχουμε στίς ἀναμνήσεις μας ἀκόμη περισσότερο ὠραιοποιήσει.

Τά χρόνια ἐκεῖνα, ἀπό τό 1906 καί ὕστερα, ἡ οἰκογένειά μου κατοικοῦσε τό νεόκτιστο σπίτι της, πού βρισκόταν στή γωνία τῶν δρόμων Πετμεζᾶ καί Ἰλισσοῦ, ἀπέναντι ἀπό τήν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος (Εἰκ. 1,2 καί 3)¹. Μέ τό ὄνομα Ἰλισσοῦ ὀνόμαζαν τότε καί τά δύο ἐκατέρωθεν δρομάκια, τά ἀνώμαλα καί ἀκανόνιστα, πού ἄλλοῦ στενεύοντας κι ἄλλοῦ πλαταίνοντας, ἀνηφορίζον-

---

1. Ὁ Ἅγιος Παντελεήμων, ἀρχικά μιά πολύ παλαιά μικρή ἐκκλησοῦλα, πού εἶχε ὑποστεῖ δύο ἐπεκτάσεις παραμορφωτικές του κτιρίου της (Εἰκ. 2), τιμᾶτο, καθώς λέγεται, στό ὄνομα τῆς Παναγίας. Ἀργότερα, κατά τούς νεωτέρους χρόνους, ἀφιερῶθηκε στόν Ἅγιο Παντελεήμονα καί ἔγινε γνωστή μέ τό διακριτικό παρωνόμα «τοῦ Ἰλισσοῦ», πρὸς διάκριση ἀπό τήν ἄλλη ἐκκλησία τῆς ὁδοῦ Ἀχαρνῶν. Δίπλα της εἶχε ἀρχίσει περί τό 1900 ἡ ἀνέγερση τῆς νέας μεγάλης ἐκκλησίας του, γιά τήν ὀλοκλήρωση τῆς ὁποίας χρειάσθηκε νά περάσει μιά 35ετία. Τό παλαιό μικρό ἐκκλησιάκι, πού ἀπαλλασσόμενο ἀπό τίς προσθήκες θά ἔπρεπε νά διατηρηθεῖ, χωρίς κανένας λόγος νά συντρεχεῖ, ἐξαφανίσθηκε.

1. Τό σπίτι στή γωνία τῶν ὁδῶν
Πετμεζᾶ καί Ἰλισσοῦ (σήμερα Καλλιρρόης)
πού κτίσθηκε τό 1906 καί κατοικήθηκε
ἀπό τήν οἰκογένειά μου (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1964).

2. Ὁ Ἰλισσός, ὕστερα ἀπό βροχή, καί ἡ γέφυρα στήν ὁποίαν κατέληγε
ἡ ὁδός Πετμεζᾶ. Στό βάθος ἡ παλαιά ἐκκλησία καί ἡ ὑπό ἀνέγερση
νέα τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος. Στήν κορυφή τοῦ λοφίσκου τά ἔρειπια
τοῦ παλαιοῦ ἀνεμομύλου (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1914).

3. Ἡ κοίτη τοῦ Ἰλισσοῦ καί τοῦ μικροῦ παραποτάμου πού κατηφόριζε ἀπό τή Λεύκα, δπως φαίνονταν ἀπό τά παράθυρα τοῦ σπιτιοῦ μου (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1914).

4. Ἡ θέα πρὸς τό Νέο Κόσμο καί τό Ἐργοστάσιο τοῦ Φιξ δπως φαίνονταν ἀπό τήν ταρατσα τοῦ σπιτιοῦ μου. Τά ἐμπρὸς κτίσματα εἶναι τῆς μυραρίας τοῦ Κωστάκη (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1914).

5. Τό παλαιό σπίτι της Πλατείας Λυσικράτους, κτίσμα της δεκαετίας του 1860, που ήταν ιδιοκτησία της οικογενείας Δ. Κανδήλη από τό 1897 μέχρι τό 1920 (Φωτ. Ι.Κ. του 1986).

6. Τό μνημείο του Λυσικράτους, στην ομώνυμη Πλατεία, και ή άρχή της οδού Λυσικράτους. Στην άριστερή γωνία τό παλαιό σπίτι μας. Έμπρός και προς τά δεξιά ή άρχή της οδού Άδριανού (Φωτ. Ι.Κ. του 1965).

τας ή κατηφορίζοντας, ακολουθοῦσαν τὶς ὄχθες τοῦ ποταμοῦ αὐτοῦ, πού σήμερα ἐνοποιημένα, μετὰ τὴν κάλυψή του, ἀποτελοῦν τὴν ὠραία Λεωφόρο Καλλιρρόης. Τοῦ περίφημου ἱστορικοῦ ἀθηναϊκοῦ ποταμοῦ, πού σχεδόν ξηροπόταμος κατὰ τὸ καλοκαίρι, γινόταν συχνὰ ἀτίθασος, ὀρηκτικός καί χειμαρρώδης κατὰ τὸν χειμῶνα (Εἰκ. 2). Πού καταχωμένος σήμερα εἶναι ἄγνωστος γιὰ τοὺς νεωτέρους καί λησμονημένος γιὰ τοὺς παλαιούς.

Τὸ σπίτι μας στὴ Πετμεζᾶ, νεοκλασσικοῦ ρυθμοῦ, μικρὸ παλατάκι γιὰ τὶς περιορισμένες ἀξιώσεις τῆς ἐποχῆς καί τὴν ἀπόμερη τότε περιοχή του, πού συγκαταλεγόταν στὰ περὶχωρα τῆς Ἀθήνας, χάρις στὸ ξύλινο γεφύρι πού ἔξευε τὸν ποταμὸ καί στὸν ὁποῖον κατέληγε ἡ Πετμεζᾶ, βρισκόταν ἐπάνω σ' ἓνα σχετικά πολυσύχναστο συγκοινωνιακὸ πέρασμα. Γιατί ἀπὸ μπροστά του θὰ διάβαιναν ὄλοισοι κατοικοῦσαν στὴν ἀπέναντι πλευρὰ τοῦ Ἰλισσοῦ, τὴν ἀραιοκατοικημένη καί ἀπόμερη, πού γι' αὐτὸ τῆς εἶχε δοθεῖ καί ἡ ὄνομασία «Νέος Κόσμος». Ὁ Ἰλισσὸς τότε, σ' αὐτὴ τὴν περιοχή, εἶχε δύο μόνο κτιστὲς γέφυρες. Μιὰ στὸ δρόμο πρὸς τὸ νεκροταφεῖο καί τὴν ἄλλη στὴ Λεωφόρο Συγγροῦ, στὴ στροφή πρὸς τὴν Καλλιθέα. Ἐνδιάμεσα αὐτῶν ὑπῆρχαν καί τρεῖς σαραβαλιασμένες ξύλινες. Στὴν ὁδὸ Βούρβαχη, στὴν ὁδὸ Πετμεζᾶ καί στὸ ἐργοστάσιο τοῦ Φίξ. Τὸ γεφύρι τῆς Πετμεζᾶ, πού λίγο ἀργότερα ἀντικαταστάθηκε (1911) ἀπὸ σιδερένιο, μέ κτιστὲς δεξιὰ - ἀριστερὰ τὶς βάσεις του, εἶχε πάρει, χάρις στὸ παρακείμενο σπίτι μας, πού ἔτσι ἀπομονωμένο καθὼς ἦταν φάνταζε ἀπὸ πολὺ μακριά, τὸ ὄνομά μας. Ἔλεγαν στὴ γέφυρα τοῦ Καντήλη (Εἰκ. 2 καί 3).

Ἀμέσως πίσω ἀπὸ τὸν Ἅγιο Παντελεήμονα ὕψωνόταν ὁ χαμηλὸς λόφος πού στὴν κορυφὴ του σωζόντουσαν ἀκόμη τὰ ἐρείπια ἐνὸς ἀνεμόμυλου². Σήμερα ἔχει καλυφθεῖ καί ἐξαφανισθεῖ κάτω ἀπὸ τοὺς ὄγκους τῶν γύρω πολυκατοικιῶν. Πάρα - πίσω τὰ παλαιὰ κτίρια μιᾶς στρατιωτικῆς πυριτιδαποθήκης (σήμερα στὴ θέση τους βρίσκεται ἓνα συγκρότημα σχολείων) τῆς πολὺ γνωστῆς τότε μέ τὸ ὄνομα «Παλιὰ Πυριταποθήκη».

Φυσικά, ἡ περιοχή αὐτὴ, δέν ἔχει διασώσει τίποτα ἀπὸ τὴν ἄλλοτε φυσιογνωμία της. Ἡ Πετμεζᾶ, ὀδικὴ ἀρτηρία παλιὰ καί σήμερα μεγάλης κινήσεως, πού ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἀκόμα σημειώνεται σάν ἓνας ἀπὸ τοὺς πρὸς τὴν Ἀκρόπολη δρόμους, διασταυρῶνεται,

---

2. Ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς μεγάλους παραδοσιακοὺς ἀνεμομύλους τῆς Ἀθήνας. Ἦταν ἀκόμη, πού διατηρεῖτο σέ λειτουργία μέχρι τὸ 1866, βρισκόταν στὸν γειτονικὸ λόφο τοῦ Ἀρδηττοῦ, στὴν κορυφὴ του τὴν ἀποκαλουμένη «Βατραχονήσι». Ἦταν ἡ βάση τοῦ κτιρίου του διασωζόταν μέχρι τελευταῖα. Τὴν ἰσοπέδωσαν τὸ 1986.

50 μέτρα πάρα - πέρα από μᾶς, μέ τή Λεωφόρο Συγγροῦ, πού ἐκεῖνα ἀκριβῶς τά χρόνια εἶχε κατασκευασθεῖ. Ἡ Συγγροῦ, πολύ ἀραιά κτισμένη μέχρις ἐκεῖ, συνεχιζόταν κατόπιν πρός τίς Τζιτζιφιές τοῦ Φαλήρου, διασχίζοντας, μετά τό πάρα - κάτω εὐρισκόμενο ἐργοστάσιο τοῦ Φίξ, χέρσα χωράφια καί ἀγρούς (Εἰκ. 9 καί 10).

Τά ἀπέναντι στό σπίτι μας δύο τετράγωνα, πού ὀρίζονταν ἀπό τοὺς δρόμους Πετμεζᾶ - Συγγροῦ - Νέγρη καί Καλλιρρόης, κατεχόμενα σήμερα ἀπό τεράστιες πολυκατοικίες, τότε ἦσαν χωράφια στά ὁποῖα καλλιεργοῦσαν κριθάρι γιά παραγωγή σανοῦ. Γιά τήν ἀπαραίτητη καί περιζήτητη πρώτη ἐνεργειακή ὕλη, τήν καταναλισκόμενη ἀπό τά μεταφορικά μέσα τῆς ἐποχῆς. Παρεῖχε τό ἀποκλειστικό ὕλικό γιά τήν τροφοδοσία τῶν γαῖδουριῶν, μουλαριῶν καί ἀλόγων. Τό αὐτοκίνητο ἦταν πολύ σπάνιο τότε εἶδος, πού δέν τό συναντοῦσε καί δέν τό ἐβλεπε κανεῖς εὐκολα, οὔτε συμμετεῖχε ἀκόμα στίς καθημερινές μεταφορικές ἀνάγκες τῆς ζωῆς.

Θυμᾶμαι τήν ἀπέναντι στά παράθυρά μας καταπράσινη θάλασσα τῶν σπαρτῶν αὐτῶν κατά τήν ἀνοιξη, πού, πηγαίνοντας γιά τήν Πλάκα, τήν διασχίζαμε ἀπό τό διαγώνιο μονοπάτι πού σχηματιζόταν ἀπό τά πατήματα τῶν διαβατῶν. Ξεκίναγε ἀπέναντι ἀκριβῶς ἀπό τό σπίτι μας καί κατέληγε στή Λεωφόρο, ἀντίκρου ἀπό τό ἀνηφορικό δρομάκι (σήμερα ὁδὸ Σπύρου Δοντᾶ), πού ὁδηγοῦσε ἀπό τή Συγγροῦ στή γειτονική καί παράλληλῃ τῆς ὁδὸ Φαλήρου. Ὁ δρόμος αὐτός ἦταν ὁ πρῶτος πού κατασκευάσθηκε γιά νά συνδέσει τήν Ἀθήνα μέ τό Φάληρο. Γι' αὐτοῦ τῆ δενδροστοιχία ἡ Βασίλισσα Ἀμαλία ἔφερε ἀπό τήν Κίνα τόν εἰδικά κατάλληλο, γιά τό ξηρό κλίμα τῆς Ἀττικῆς Ἀἴλαντο³. Κατά τά παιδικά μου χρόνια ὑπῆρχαν ἀκόμη στήν περιοχή αὐτή, ἀρκετοί ἀπό τοὺς παλαιούς Ἀἴλαντους τῆς δεντροστοιχίας, πού, μέ τό πέρασμα τῶν 70 χρόνων ἀπό τό φύτεμά τους, εἶχαν γίνει θεόρατοι. Τό τμήμα τοῦ δρόμου αὐτοῦ, μέχρι τήν πάρα - πάνω διασταύρωσή του μέ τήν ὁδὸ Χατζηχηρήστου, ἐξακολουθεῖ νά φέρει καί σήμερα τήν ὄνομασία Φαλήρου, ἐνῶ ἡ συνέχεια αὐτοῦ, μέχρι τήν ἐπομένη διασταύρωση μέ τή Λεωφόρο Διονυσίου Ἀεροπαγίτου, μετονομάστηκε πολύ ἀργότερα σέ Μακρυγιάννη. Ἡ ὁ-

---

3. Ὁ Ἀἴλαντος ἢ Ἀἴλανθος (*Ailantus glandulosa*) εἶναι δένδρο πού φθάνει τά 20 μέτρα ἰθαγενές τῆς Ἀσίας (Κίνας) καί τῆς Αὐστραλίας. Ριζοβολεῖ εὐκολώτατα καί μεγαλώνει ταχύτατα ἀκόμη καί στά πιά ἄγονα καί πτωχά ἐδάφη. Καί μεταξύ τῶν ρωγμῶν τῶν βράχων, χωρίς σχεδόν χῶμα. Ἀντέχει στό κρύο, τήν ξηρασία καί τήν κάθε μορφῆς ρύπανση τῆς ἀτμόσφαιρας. Γι' αὐτό καί τό θεώρησε κατάλληλο γιά δενδροστοιχίες ἡ Βασίλισσα Ἀμαλία, ἰδίως τῆς ἄγονης Ἀττικῆς, καί τό ἔφερε στήν Ἑλλάδα. Τά φύλλα του καί οἱ κλάδοι του εἶναι ἀπρόσβλητοι ἀπό τίς φλόγες, ὥστε τό δένδρο νά θεωρεῖται ἀνασχετικό τῆς ἐξαπλώσεως τῶν πυρκαϊῶν, παρεμβαλλόμενο εἰς τά εὐφλεκτα δάση, ὅπως τά ἀπό πεῦκα.

δός Φαλήρου σήμερα φθάνει και τερματίζει στο Κουκάκι. Το άλλο προς το Φάληρο τμήμα της οικοπεδοποιήθηκε μετά το άνοιγμα της Λεωφόρου Συγγρού που την αντικατέστησε.

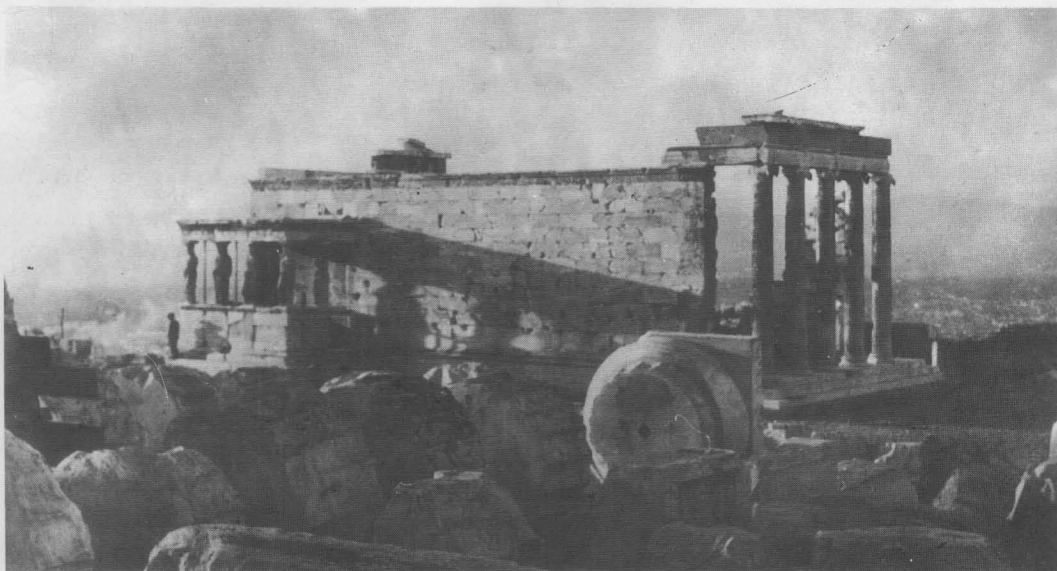
“Αν θέλετε τώρα παρακολουθείστε μας στη διαδρομή μας προς το κέντρο της Πλάκας, βλέποντας και σεις, με τα δικά μας παιδικά μάτια την τότε Ἄθηνα, την ἀλησμόνητη, τῶν πρώτων χρόνων τοῦ αἰῶνα μας. Τό δρομάκι πού ἀναφέραμε, ἡ σημερινή Σπύρου Δοντᾶ, ἀνηφορικό καί ἀνώμαλο, μήκους τό πολύ 50 μέτρων, εἶχε μοναδικό του κτίσμα, στή δεξιά του πλευρά, ἕνα παλιό ἀθηναϊκοῦ τύπου σπιτάκι μέ τό χαγιάτι του καί τή τζαμαρία του. Στήν ἄλλη πλευρά, ἀργότερα, μέ πρόσωπο ἐπίσης μεγάλο καί ἐπί τῆς Συγγρού, κτίστηκε τό μεγαλοπρεπές μέγαρο Μαλτσινιώτη, πού σήμερα ἔχει δώσει τή θέση του σέ μιά ὀγκώδη πολυκατοικία. Ἀπό τήν ἐκεῖ γωνία, στρίβοντας ἀμέσως πρὸς τά δεξιά, θ’ ἀρχίζαμε τήν πορεία μας πρὸς τήν Πλάκα ἀκολουθώντας αὐτό τό δρόμο, τόν ἀρχικά Φαλήρου καί στή συνέχεια Μακρυγιάννη, πού προχωροῦσε σχεδόν παράλληλα μέ τή Συγγρού.

Ἀπό τή δεξιά του πλευρά εἶχε τότε παλαιϊκά σπίτια καί σπιτάκια, ἄλλα μονόροφα καί ἄλλα διόροφα, καί μεταξύ αὐτῶν μαγαζιά καί μαγαζάκια, μικρά καί μεγαλύτερα, πωλήσεως τροφίμων καί ἐμπορευμάτων καθώς καί μικροβιοτεχνικά ἐργαστήρια. Σήμερα ἐξακολουθεῖ νά εἶναι ἐμπορικός δρόμος, ἄλλά ἀποκλειστικά μέ νέες ἐγκαταστάσεις, ἀφοῦ κανένα ἀπό τά παλαιά κτίσματα δέν ἔχει διασωθεῖ. Τό τελευταῖο παμπάλαιο μικρό σπιτάκι, ἀμέσως μετά τή γωνία μέ τή Δοντᾶ, πού στέγαζε τότε τό περίφημο μικρό ἰδιωτικό σχολεῖο τοῦ Ἀρκᾶ, ἔδωσε κι αὐτό, πολύ τελευταῖα, τή θέση του γιά ν’ ἀναγερθεῖ τό νέο πολυόροφο Ξενοδοχεῖο “Ἡρα. “Ολα τ’ ἄλλα, αὐτῆς τῆς πλευρᾶς (καί τῶν παρόδων τῆς Λεμπέση καί Ἀθ. Διάκου), ἔχουν ἀντικατασταθεῖ ἀπό καινούργιες μεγάλες πολυκατοικίες, πού, φυσικά, στά ἰσόγεια τους φιλοξενοῦν καί πάλι καταστήματα, νέα ὁμως καί σύγχρονα.

Στήν ἀπέναντι πλευρά σχηματίζεται ἀρχικά ἕνα ἀκτινωτό τρίστροτο ἀπό τή Φαλήρου, τή Ν. Δημητρακοπούλου (ἄλλοτε Καλλιθέας) καί τή Βεῖκου. Μεταξύ τῶν δύο αὐτῶν δρόμων τό ὄραιο νεοκλασσικό παλιό κτίριο πού στό ἰσόγειο μαγαζί του στεγάζει τό ζαχαροπλαστεῖο Φλόκα. Ἀριστερά, ἀνεβαίνοντας τήν ὁδὸ Μακρυγιάννη, συναντάμε τή μεγάλη ἔκταση τοῦ ἄλλοτε στρατιωτικοῦ νοσοκομείου, πού φθάνει περίπου τά 20 στρέμματα. Μόνο μιά λουρίδα ἀπό τή πλευρά Χατζηγηρήστου καί τήν πίσω τῆς ὁδοῦ Μητσαίων, εἶναι ἰδιωτικῆς ἰδιοκτησίας. Στή γωνία μέ τήν ὁδὸ Χατζηγηρήστου διατηρεῖται, χωρίς καμία ἀλλαγῆ, τό ἰσόγειο μεγάλο μαγαζί πού στέγαζε τό Φαρμακεῖο Γερασίμου (σήμερα κατάστημα παραδοσιακῶν ἐπίπλων καί φωτιστικῶν).

7. Ὁ Παρθενών δπως τόν εἶδε ὁ ἰδικός μου φωτογραφικός φακός
(Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1920).

8. Τό Ἐρεχθεῖον καί ἐμπρός σπόνδυλοι τῶν κίωνων τῆς βορεινῆς
πλευρᾶς τοῦ Παρθενῶνος. Ἡ ἀναστήλωσή τους δέν ἔχει ἀκόμα
πραγματοποιηθεῖ (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1920).

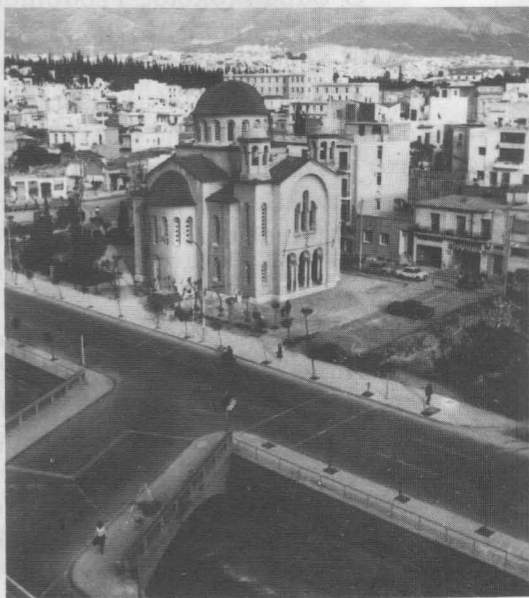
9. Ἡ Λεωφόρος Ἄνδρ. Συγγροῦ παρά τό Ἐργοστάσιο τοῦ Φίξ.
Εἶναι ἔρημη χωρίς καμιᾶ ἀκόμη κίνηση (Φωτ. Ι.Κ. Τοῦ 1920).

10. Ἡ Λεωφόρος Συγγροῦ μετά τό Ἐργοστάσιο Φίξ. Οἱ στολισμοί
της ἔχουν γίνει γιά τόν ἑορτασμό τῆς ἐπανόδου τοῦ Βασιλέως
Κωνσταντίνου (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1920).

11. Ὁ Ἴλισσός με ἀκάλυπτη ἀκόμα τὴν κοίτη του καί ἡ γέφυρα τῆς ὁδοῦ Πετμεζᾶ (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1965).

12. Ἡ διασταύρωση τῆς ὁδοῦ Πετμεζᾶ με τὴν ὑπὸ κατασκευὴν Λεωφόρο Καλλιρρόης (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1965).

13. Ἡ Λεωφόρος Καλλιρρόης κατὰ τὴν ἐκτέλεση τῶν ἔργων καλύψεως τοῦ Ἴλισσου (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1965).

14. Ἡ κοίτη τοῦ Ἴλισσου πρὸς τὸ Ἔργοστάσιο τοῦ Φίξ, ὅπως τὴν βλέπαμε ἀπὸ τὴν γέφυρα (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1965).

Ὁ φαρμακοποιός Γερασίμου, πού κατοπιν σπούδασε κι ἔγινε καί γιατρός, ὑπῆρξε ἱστορική φυσιογνωμία τῆς ἐποχῆς, γιά τίς θεραπευτικές ὑπηρεσίες του, πού, λαϊκώτατος, ἔτρεχε τότε πρόθυμα νά προσφέρει πρὸς ὄλους. Τῆς ἴδιας μέ αὐτό ἡλικίας τὸ δίπλα του ὠραίας νεοκλασικῆς τεχνικῆς διόροφο κτίριο (στὸν ἀριθμὸ 10), πού στό ἰσόγειο του μέχρι πρό ὀλίγου στεγαζόταν τὸ ἱστορικό παλαιὸ χαρτοπωλεῖο Βραχωρίτη. Στῆ συνέχεια, στοὺς ἀριθμοὺς 8 καί 6, ἰσόγεια μαγαζιά μέ ταβέρνες καί δίπλα τους ἕνα ἀκόμη μικρὸ διόροφο. "Ὅλ' αὐτά, πού εἶναι πολὺ παλιά, τὰ ἔχει σεβαστεῖ μέχρι σήμερα ὁ χρόνος.

Ὁ ὑπόλοιπος χῶρος τοῦ μεγάλου τετραγώνου, πού φθάνει μέχρι τὴν Διον. Ἀρεοπαγίτου, ἔχει στό κέντρο του τὸ κτίριο τοῦ Στρατιωτικοῦ Νοσοκομείου καί τὰ γύρω διάφορα βοηθητικά του κτίσματα. Τὸ μεγάλο αὐτὸ ὠραῖο οἰκοδόμημα, ἀπὸ πελεκητοὺς κυβόλιθους μέ διαστρώσεις κόκκινων τούβλων, εἶναι ἔργο τοῦ Γερμανοῦ Ἀρχιτέκτονα W. Weller καί κτίστηκε τὸ 1834. Ἔχει προσφέρει τίς πολὺτιμες ὑπηρεσίες του ὡς νοσηλευτικὸ ἴδρυμα καί παλαιότερα καί μεταγενέστερα κατὰ τοὺς μέχρι καί τὸ 1922 πολέμους μας. Κατόπιν χρησιμοποιήθηκε ὡς στρατώνας ἀρχικά τοῦ στρατοῦ καί ὕστερα τῆς χωροφυλακῆς. Ἐκεῖ κατὰ τὸ βράδυ τῆς 1ης Μαρτίου 1935 δόθηκε ἡ μάχη πού ἔκρινε τὴν τύχη τοῦ τότε βενιζελικοῦ κινήματος καί κατὰ τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1944 οἱ, ἐπὶ ὀλόκληρο μῆνα, φονικώτατες μάχες τοῦ τάγματος χωροφυλακῆς κατὰ τῶν ἀνταρτῶν τοῦ ΕΛΑΣ. Τώρα προβλέπεται, στὴν περιοχὴ του, ν' ἀναγεθεῖ τὸ νέο ἀρχαιολογικὸ μουσεῖο τῆς Ἀκροπόλεως καί γιά ἀνάλογο σκοπὸ θά διατηρηθεῖ καί τὸ παλιὸ κτίριο, ἐνῶ ὁ ὑπόλοιπος χῶρος του θ' ἀποτελέσει ἕνα ἀκόμη πνεύμονα «πρασίνου» τῆς Ἀθῆνας.

Ἡ ὁδὸς Μακρυγιάννη, προχωρώντας, διασταυρῶνεται μέ τὴ Λεωφόρο Διον. Ἀρεοπαγίτου, πού ξεκινáει ἀπὸ τίς στῆλες τοῦ Ὀλυμπίου Διός, σχηματίζοντας ἐκεῖ τὸν πολυσύχναστο συγκοινωνιακὸ κόμβο, πού εἶναι γνωστός, ἀπὸ πολὺ παλαιότερα, μέ τὴν ἴδια ὀνομασία: τοῦ «Μακρυγιάννη». Ἐκεῖ ἀκριβῶς, πρὸς τὰ δεξιά, λίγο μετὰ τὴ γωνία, ἐπὶ τῆς Διον. Ἀρεοπαγίτου, ἦταν ἡ στάση τοῦ τροχιοδρόμου τοῦ μετὰ τὸ 1908 ἠλεκτροκίνητου, πού ἀντικατέστησε τὸ μέχρι τότε ἀτμοκίνητο τραινάκι, τὸν περίφημο «κωλοσοῦρτη». Στῆ θέση αὐτῆ, ἀντικριστά, βρισκόνταν καί τὰ δύο μεγάλα ἱστορικά καφενεῖα καί πάρα - πέρα, δεξιά ἀριστερά, διάφορα καταστήματα κυρίως τροφίμων, δημιουργώντας μιά μικρὴ ἀγορά. Στῆ γωνία τέλος μέ τὴν Μακρυγιάννη τὸ παλαιὸ διόροφο σπῖτι στό ὁποῖον κατοικοῦσαν οἱ ἀπόγονοι τοῦ στρατηγοῦ.

Τόπος συναντήσεως, ἐμπορικὸ κέντρο καί συγκοινωνιακὴ ἀφετηρία τοῦ Μακρυγιάννη, παρουσίαζε πάντοτε ἐξαιρετικὴ κίνηση ἀνθρώπων, ζῶων καί τροχοφόρων, ὥστε ν' ἀποτελεῖ ἐπικίνδυνο τόλμημα τὸ πέρασμα στό ἀπέναντι πεζοδρόμιο. Γιατί, ἐκτός τῶν ἄλ-

λων, ὄφειλες νά τσαλαβουτήσεις στή παχιά λάσπη, πού μόνιμα στέρνιαζε σ' ὄλο τό ὁδόστρωμα. Ἐναπόφευκτη καί ἀναγκαστικά ἀνεκτή ἢ λάσπη τήν ἐποχή ἐκείνη, γιά ὄλους τούς δρόμους τῆς Ἀθήνας (καί κατά τό καλοκαίρι ἀντί αὐτῆς ὁ ἀποπνικτικός κονιορτός), ἀφοῦ ἡ ἀσφαλτόστρωση, μιά σπάνια καί δαπανηρή πολυτέλεια, περιοριζόταν μόνο στούς δύο - τρεῖς κεντρικούς δρόμους τῆς Πρωτεύουσάς μας.

Μετά λοιπόν τήν ἡρωϊκή ἐξόρμηση καί τήν προσγείωση στό ἀπέναντι πεζοδρόμιο θ' ἀκολουθοῦσαμε τώρα τήν Βύρωνος, τό μικρό δρομάκι μέ τό ἔνδοξο ὄνομα, πού συνεχίζει, ἐπάνω στόν ἴδιο ἄξονα, τήν ὁδό Μακρυγιάννη καί ὀδηγεῖ πρὸς τήν καρδιά τῆς Πλάκας. Ὁ δρόμος αὐτός ἐμπορικώτατος τότε ὅπως καί σήμερα, διασώζει πολύ ἀπό τή μορφή του, τῶν χρόνων ἐκείνων. Διατηροῦνται πολλά ἀπό τά παλιά του κτίσματα, μερικά ἄθικτα ἀκόμα, ἄλλα καλά «ἀναπαλαιωμένα» καί ἄλλα κακοεπισκευασμένα, πού ὑποτίθεται, καθῶς ἐπικράτησε νά λέγεται, πῶς ἔχουν «ἐκσυγχρονισθεῖ». Μεταξύ τῶν παλιῶν παρεμβάλλονται καί μερικά κτίρια ἐξ ἀπαρχῆς νεώτερης κατασκευῆς, ξένα πρὸς τό περιβάλλον τους καί πάντοτε κακόγουστα.

Μπαίνοντας στή Βύρωνος βλέπουμε σήμερα πῶς ἡ ἀριστερή τῆς γωνιά μέ τήν Ἀρεοπαγίτου ἔχει ἀπαλλαγῆ ἀπό τό ἄλλοτε ἐκεῖ σπίτι καί στή θέση του ἔχει δημιουργηθεῖ ἕνα ὠραῖο μικρό κηπάριο. Ἡ ἀπέναντι, ἡ δεξιά γωνία, ἀντίθετα, κατέχεται ἀπό μιά ἄχαρη μικρή πολυκατοικία. Στή θέση ἀκριβῶς αὐτή βρισκόταν ἡ πόρτα τοῦ τείχους τοῦ Χασεκῆ, ἡ ἀποκαλουμένη «Ἀρβανίτικη». Προχωρώντας καί βαδίζοντας στή δεξιά πλευρά τοῦ δρόμου, θά ἴδουμε ἀρκετά κτίσματα πολύ παλιάς ἐποχῆς. Μικρά διόροφα σπίτια καί ἀναμῆξ μικρά μαγαζιά, ὄλα, δυστυχῶς, ἐξωτερικά «συγχρονισμένα» καί ὑποτίθεται «ὠραιοποιημένα», κατά ἐξοργιστικό τρόπο. Ἐνῶ ἡ ἐξωτερική τους ἐμφάνιση θά ὄφειλε νά προσαρμοσθεῖ στήν ἀρχιτεκτονική μορφή τοῦ περασμένου αἰῶνα. Στά πρῶτα σπίτια τῆς σειρᾶς αὐτῆς κατοικοῦσαν καί οἱ παλαιοὶ πλακιῶτες γιατροὶ Κορδούλης καί Καποτάς, πού τά χρόνια ἐκείνα, μαζί μέ τόν ἐπίσης φήμης γιατρό Γ. Δημητρίου (τῆς ὁδοῦ Ἀπόλλωνος) καί τόν φαρμακοποιό - γιατρό Γερασίμου, ἦσαν γνωστότατοι κι ἀποτελοῦσαν μιά σπουδαία προστατευτική ὁμάδα τῆς ὑγείας τῶν παλαιῶν κατοίκων τῆς Πλάκας, πού ὄλοι στενά συνδεδεμένοι σάν μιά οἰκογένεια συγκροτοῦσαν ξεχωριστή τάξη τῆς Ἀθήνας.

Ἡ ἀριστερή πλευρά τῆς Βύρωνος ἔχει ὁμοίως πολλά ἰσόγεια παλαιά καταστήματα πού εἶναι κατά φρικαλέο τρόπο «ἐξωραϊσμένα». Ἐκόμη μερικά διόροφα καί τριόροφα, ἄλλα πολύ παλιά καί ἄλλα κάπως νεώτερα. Ἀπό ὄλ' αὐτά τό μόνο πού ἀξίζει καί θά πρέπει νά διασωθεῖ εἶναι τό κομψό νεοκλασσικό διόροφο στόν ἀριθμό 18. Λέγεται πῶς ἡ σειρά αὐτή μέ τόν καιρό θά κατεδαφιστεῖ γιά νά γίνουν

ἀρχαιολογικές ἀνασκαφές καί νά ἐπεκταθεῖ ὁ ἐλεύθερος χῶρος τοῦ περιβόλου τῆς Ἀκροπόλεως. Αὐτή ἡ ἀριστερή πλευρά διακόπτεται καί ἀπό μιά μικρή πάροδο, τήν Βάκχου, πού βγάζει πρὸς τήν Ἀκρόπολη καί ἐπὶ τῆς ὁποίας διασώζονται μερικά ἐνδιαφέροντα μικρά σπιτάκια. Γενικά, καθὼς εἶπαμε, ἡ Βύρωνος θυμίζει ἀρκετά τὸ παλιὸ χρῶμα τῆς, ὥστε ἡ σημερινή ἐντύπωση νά μὴ διαφέρει πολὺ ἐκείνης, τῆς πρὸ 75 χρόνων.

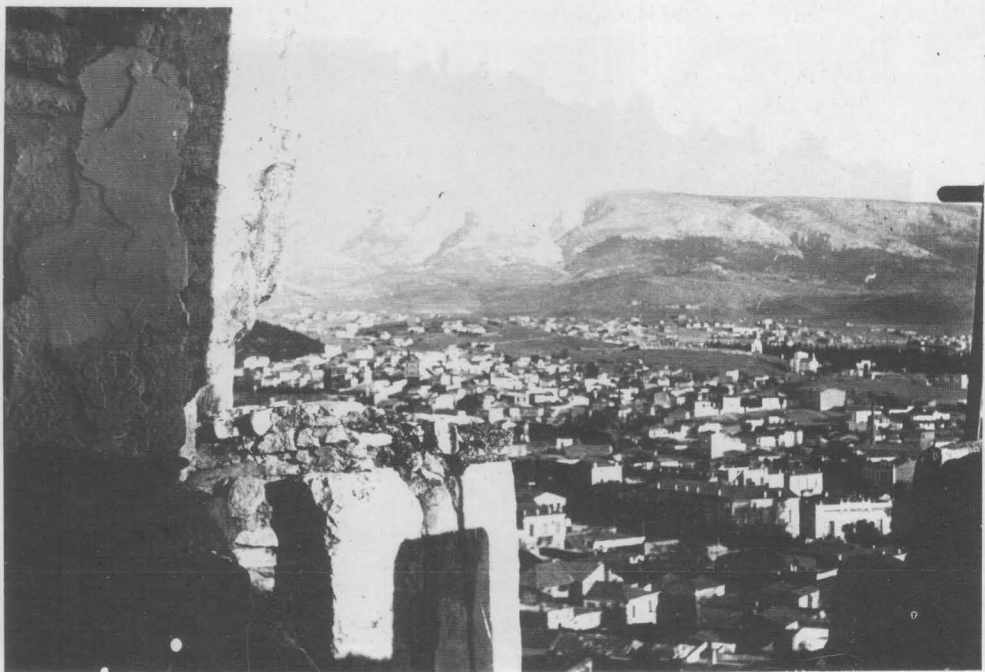
Ὁ δρόμος αὐτός, πού ὄλο τὸ μῆκος του δέν ξεπερνάει τὰ 150 μέτρα, μᾶς βγάζει στὴν πλατεία Λυσικράτους (ἢ Λυσικράτη, ὅπως τὴν θέλει ἡ ταμπέλα τῆς), πού τὴν στολίζει τὸ σπουδαῖο ἀρχαῖο κομποτέχνημα, τὸ χορηγικὸ αὐτὸ μνημεῖο, πού οἱ παλαιότεροι Ἀθηναῖοι τὸ ἤξεραν καί τὸ ἔλεγαν, ὅπως καί τὴ γύρω πλατεία του, «Φανάρι τοῦ Διογένη» ἢ κατ' ἄλλους τοῦ «Δημοσθένη». Στὴν ἀριστερὴ γωνία ἐξόδου πρὸς τὴν πλατεία, πού σχηματίζεται μὲ τὴν ἀνηφορικὴ πρὸς τὴν Ἀκρόπολη ὁδὸ Ἐπιμενίδου, ἔχει κτισθεῖ ἓνα σύγχρονο ἀνευ σημασίας μικρὸ διόροφο, ἐνῶ πρὸς τὰ δεξιὰ, κατὰ τὴν ἐπέκταση τῆς Βύρωνος, ἐπὶ τῆς πλατείας, διατηρεῖται ἓνα παλιὸ διόροφο σπίτι πρόσφατα μὲ ἐπιτυχία «ἀναπαλαιωμένο». Ἐπάνω κατοικία καί κάτω μαγαζιά. Σ' αὐτὸ, ἰδιοκτησία τῆς οἰκογενείας μου ἀπὸ τὸ 1897 μέχρι τὸ 1920, γεννήθηκα τὸ 1904. Δυστυχῶς ὁ Πατέρας μου τὸ πούλησε καί τὸ χάσαμε χωρὶς λόγο. Πιάνει ὄλη τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς πλατείας καί τὴ γωνία πού σχηματίζεται μὲ τὴν ὁδὸ Λυσικράτους, πού ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ὁμώνυμὴ τῆς πλατεία γιὰ νά καταλήξει στὴν Πύλη Ἀδριανοῦ, τὴν ἀκόμα τότε περισσότερο γνωστὴ ὡς «Καμαρόπορτα τῆς Βασιλοπούλας». Τὸ σπίτι αὐτὸ (Εἰκ. 5 καί 6) θὰ πρέπει νά εἶναι ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα τῆς περιοχῆς, ἀφοῦ ὅταν τὸ πῆρε, κτῆμα προικῶο, ὁ Πατέρας μου, κατὰ τὸ 1897, ἦταν ἤδη ἀρκετὰ παλιό. Ἡ ἡλικία του θὰ ἔχει κατὰ πολὺ περάσει τὴν ἑκατονταετία.

Ἡ πλατεία Λυσικράτους διατηρεῖ ὁμορφιά, ἀρχοντιά καί γραφικότητα. Πρόσφατα ἡ μεγαλύτερη ἔκτασή τῆς ἀνασκάφηκε ἀποκαλύπτοντας ἓνα ἐνδιαφέροντα ἐρειπιῶνα ἀρχαιοτήτων. Στὴν ἀριστερὴ τῆς πλευρᾶς, ἐπὶ τῆς Ἐπιμενίδου, βρίσκεται τὸ ἐνδιαφέρον παλιὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, κτισμένο, καθὼς φαίνεται, ἔπάνω εἰς τὰ ἐρείπια ἀρχαίου ναοῦ, πού ἀνανεωμένο ἐξωτερικά, ἔχει γίνῃ ἀγνώριστο (Εἰκ. 39). Στὴ δυτικὴ πλευρὰ, τὴν πίσω ἀπὸ τὸ μνημεῖο Λυσικράτους καί τοῦ κηπαρίου πού τὸ περιβάλλει, τὴν ὀριζόμενὴ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν Ἐπιμενίδου καί δεξιὰ ἀπὸ τὴν Ραγκαβᾶ, ὑπάρχει ἡ μάντρα πού φιλοξενεῖ τὸ θέατρο σκιῶν τοῦ Χαριδημου. Δίπλα τῆς ἄλλῃ μάντρα πωλήσεως οἰκοδομικῶν ὑλικῶν καί πάρα - δίπλα τὸ ὠραιότατο νεοκλασσικὸ ἡμιτετραόροφο σπίτι τῆς Κας Ἡῶς Καλαῖνδρου, πού κτίστηκε τὸ 1900 ἀπὸ τὸν πάππο τῆς πολιτικὸ μηχανικὸ Κλ. Καρυδάκη. Ἐνα ἐπίσης νεοκλασσικὸ διόροφο, ἀνα-

15. 'Ο Ναός της 'Απτέρου Νίκης. 'Η κάτω από τήν 'Ακρόπολη πρὸς τήν Καλλιθέα ἔκταση τελείως ἀνοικοδόμητη ἀκόμη (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1920).

16. 'Η θέα τῆς 'Αθήνας ἀπὸ τήν εἴσοδο τῆς Παναγίας τῆς Σπηλιώτισσας τῆς 'Ακροπόλεως (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1916).

17. Τό θέατρο Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ προτοῦ ἀκόμη ἀναμαρμαρωθεῖ
(Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1920).

18. Τό θέατρο τοῦ Διονύσου στοὺς πρόποδας τῆς Ἀκροπόλεως
(Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1920).

19. Ἡ γενική ἀποψη τῆς Ἀκροπόλεως, ὅπως τὴν βλέπαμε ἀνεβαίνοντας
στό λόφο τοῦ Φιλοπάππου (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1916).

20. Ἀπὸ ἐνα προσκύνημα στὴν Παναγία τῆ Σπηλιώτισσα. Ἡ Μητέρα
μου, ἡ Θεία μου καὶ ἡ Ἀδελφή μου μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ φορέματα
τῆς τότε ἐποχῆς (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1915).

παλαιωμένο πρόσφατα, καταλαμβάνει ολόκληρη τή βορινή πλευρά της πλατείας και ένα μέρος της διπλανής οδού. Αυτή, ή ονομαζομένη Σέλλεϋ, αντιστοιχεί στον άξονα της άπέναντι Βύρωνος και οδηγεί στην καρδιά της Πλάκας. Τό δρομάκι αυτό, πού δέν ξεπερνάει στό μήκος τά 50 μέτρα, διασταυρώνεται μέ τήν πρός τήν Ἐκρόπολη άνηφορική οδό Θεσπιδος. Μετά τή διασταύρωση, κατά τήν προέκτασή της, άρχίζει και ή παλαιά και ιστορική οδός Τριπόδων.

Στήν άριστερή πλευρά της Σέλλεϋ, μετά τό παλαιό σπίτι της γωνίας, παρεντίθεται ένα μικρό μαγαζάκι και συνεχίζει ή μεγάλη τριόροφη κατοικία πού πιάνει τό μεγαλύτερο μήκος της μέ άρκετό πρόσωπο και έπί της Θεσπιδος. Στή δεξιά πλευρά πάλι της Σέλλεϋ, στή γωνία μέ τήν οδό Λυσικράτους, ύπήρχαν τότε και ύπάρχουν και σήμερα παράγκες. Ἡ πρώτη χρησιμοποιείται ως μανάβικο και ή έπόμενη στεγάζει κατάστημα ειδών Λαϊκής Τέχνης. Στήν ίδια πλευρά συνεχίζουν παλαιά μικρά σπίτια άπό τά όποια τό πρώτο, στον άριθμό 5, είναι διόροφο, του χαρακτηριστικού άθηναϊκού τύπου μέ χαγιάτι τζαμωτό. Στήν οδό Λυσικράτους, άμέσως μετά τή γωνία άριστερά, βρίσκεται ένα πολύ μικρό διόροφο και άμέσως κατόπιν, στή γωνία μέ τήν άρχή της Ἐδριανου, τό κηπάριο της ταβέρνας ό «Λυσικράτης». Συνέχεια και πάντοτε άριστερά τό μεγάλου άρχαιολογικού ενδιαφέροντος πλάτωμα, μέ πίσω του τήν πανάρχαια εκκλησία της Ἐγ. Αικατερίνης (Εικ. 46).

Ἡ Θεσπιδος, στήν όποία μάς έβγαλε ή Σέλλεϋ, λίγα μέτρα πάρα πέρα και πρός τά δεξιά, διασταυρώνεται μέ τήν οδό Ἐδριανου, διά νά συνεχίσει κατόπιν, άνεβαίνοντας πρός τό Ζάππειο, μέ νέο όνομα, ως οδός Κυδαθηναίων. Αυτά τά δυό κοντινά σταυροδρόμια άποτελούν και τό κέντρο της Πλάκας. Κατά τον Δ. Γρ. Καμπούρογλου εκει, στό κατάστρωμα του δρόμου, ήταν στρωμένη ή μεγάλη μαρμάρινη πλάκα πού έδωσε και τό όνομά της στή συνοικία⁴. Μαγαζιά κάθε είδους, σ' όλες τίς πλευρές των δρόμων, δημιουργούσαν

---

4. Τά ύποστηριζόμενα άπό τον Δ.Γρ. Καμπούρογλου πώς ή όνομασία Πλάκα όφειλόταν στήν στρωμένη έπί του οδοστρώματος της οδου Θεσπιδος μεγάλης μαρμαρόπλακας έχουν και τους αντίθετους τους. Ὁ Κώστας Μπίρης («Ἐλλην. Δημιουργία», τεύχος 15/1948 σ. 149-153), καθώς και άλλοι, άποδίδουν τήν όνομασία στους Ἐρβανίτες μισθοφόρους του στρατου, πού έμειναν χωρίς δουλειά, μετά τά Ὀρλωφικά, και οι Τούρκοι τους έγκατέστησαν ως έποίκους στήν άραιοκατοικημένη τότε περί τό Λυσικράτειο συνοικία. Αυτοί τήν άποκάλεσαν «Πλάκα», λέξη πού στή γλώσσα τους σημαίνει παλιά, άφου ήταν πράγματι μία παλιά και άπόμερη συνοικία της τότε Ἐθήνας. Ἐτσι ή περιοχή αυτη έγινε λιγάκι άρβανίτικη και έξ αυτού λόγου και ή Πύλη του τείχους του Χασεκί, στήν άρχή της σημερινής οδου Βύρωνος, άποκλήθηκε «Πόρτα Ἐρβανίτικη».

Ὁ Κ. Μπίρης, μέ τό ίδιο δημοσιευμά του, μάς πληροφορεϊ ακόμα και για τήν προσωινία των Πλακιωτων Ἐθηναίων ως «γκαγκαρέων». Και αυτό όφείλεται στους Ἐρβανίτες. Ὁ λεκτικός τύπος «βάγκαρης» άποδιδόταν στον άποστρατευ-

καί δημιουργοῦν καί σήμερα μεγάλη ἐμπορική κίνηση. Ὑπῆρχαν δύο φουρνάρικα, μεγάλα χασάπικα, μανάβικα, μπακάλικά, γαλατάδικα, ταβέρνες καί ἄλλα. Στή Θέσπιδος, σχεδόν στή γωνία μέ τήν Τριπόδων, βρίσκεται καί ἡ παλιά ταβέρνα, πού ἐξελίχθηκε σέ κοσμική, τοῦ ἀλησμόνητου, γιά τά μεγάλα ἄσπρα μουστάκια του καί τά χορατά του, πλακιώτη Ζαφεῖρη.

Τώρα, πάντοτε προχωρώντας γιά τό σχολεῖο τοῦ Διαλησμά, ἀκολουθοῦσαμε τήν Ἰαδριανού, στρίβοντας ἀριστερά καί πρὸς τά κάτω. Τόν ἀνέκαθεν ἐμπορικώτατο καί πολυσύχναστο αὐτό δρόμο τῆς παλιάς Ἀθήνας, πού ἡ ἱστορία του ἴσως ξεκινάει ἀπό τήν ἐποχή ἀκόμα τοῦ Αὐτοκράτορα Ἰαδριανού. Μαγαζιά καί μαγαζάκια, δεξιά - ἀριστερά, πλουτοῦσαν, ὅπως εἶπαμε, κάθε εἶδος καί κοντά στά ἐμπορικά ὑπῆρχαν καί πολλά ἐργαστήρια καί μικροβιοτεχνίες. Ραφτάδικα, παπουτσιδικά, ἐπιπλοποιεῖα, φωτογραφεῖα καί ἄλλα. Καφενεῖα ἐπίσης, ταβέρνες καί μαγέρικα.

Τά κάρα, τ' ἀμάξια, οἱ διαλαληταί τῶν ἐμπορευμάτων, οἱ πελάτες, οἱ ἄλλοι διαβάτες, οἱ χασομέρηδες, δημιουργοῦσαν ἓνα ποικιλόμορφο καί θορυβῶδες πλῆθος καί μιά ἀκατάστατη καί κάπως ἐπικίνδυνη κίνηση. Θάπρεπε νά προχωροῦμε μέ πολύ προσοχή πατώντας πότε στά στενά πεζοδρόμια, τοῦ πλάτους τῆς μιᾶς πιθαμῆς, καί πότε, κατεβαίνοντας, στό πάντα γλιστερό καί λασπῶδες κατᾶστρωμα τοῦ δρόμου. Μαζί μέ ὅλα τ' ἄλλα, στήν κυκλοφοριακή συμφόρηση τῆς περιοχῆς, βοηθοῦσε καί τό πέρασμα τῶν μεγάλων ἀμαξιῶν, πού χρησιμοποιοῦντο τότε ὡς λεωφορεῖα. Ἕνα εἶδος μεταξὺ σούστας καί ἄμαξας, μέ καθίσματα ἀντικριστά (γι' αὐτό τά ἔλεγαν καί βίζα - βύ), πού ἔκαναν τακτική συγκοινωνία ἀπό τήν πλατεία τῆς Γαργαρέττας μέχρι τήν Κεντρική Ἰαγορά διά τῶν δρόμων Βύρωνος, Ἰαδριανού, Ἰαγίου Μάρκου, Αἰόλου κ.λπ.

Μεταξὺ τῶν πολλῶν καταστημάτων τῆς Ἰαδριανού, ἀμέσως μετά τή γωνία μέ τή Θέσπιδος καί πρὸς τά ἀριστερά, στό ἰσόγειο ἑνός παλαιοῦ διόροφου σπιτιοῦ, στεγαζόταν καί στήν ἴδια θέση ἐξακολουθοῦσε νά βρίσκεται μέχρι τελευταῖα τό ἱστορικό Φαρμακεῖο τῆς Πλάκας τοῦ Γαληνοῦ. Περίφημο τήν τότε ἐποχή ὄχι μόνο γιά τά φάρμακα πού προμήθευε καί τίς συνταγές πού ἐκτελοῦσε, ἀλλά καί γιά τοὺς ἀνθρώπους πού συγκέντρωνε. Ἰαπό ἐκεῖ θά περνοῦσαν καί θά πόδιζαν γιά λίγο ἢ θά κάθονταν στό γραφεῖο του νά φλυαρήσουν,

---

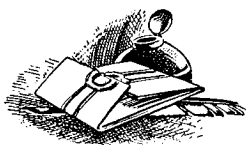
μένο μισθοφόρο τῶν χρόνων ἐκείνων. Ἰαπό αὐτόν, κατά γλωσσική ἐναλλαγή, προέκυψε ὁ τύπος «γκάγκαρης» πού χαρακτηρίζει τοὺς Ἰαρβανίτες τῆς Ἀθήνας. Βαρεῖς τοὺς τρόπους καί ἄξεστοι καθὼς ἦσαν, κατέληξε ὁ ὄρος ν' ἀποδίδεται στή συμπεριφορά τους ἀντί τῆς προελεύσεώς τους. Καί ἀρχίζοντας ἀπό τοὺς Ἰαρβανίτες γενικοποιήθηκε κι ἀποτέλεσε προσωνομία καί γιά τοὺς ἄλλους Ἀθηναίους τῆς περιοχῆς.

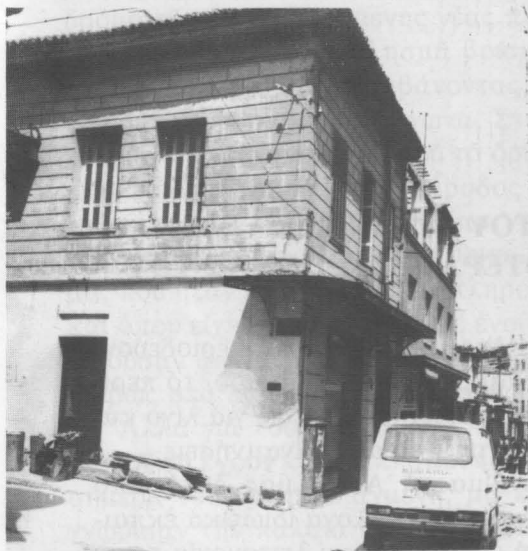
σχηματίζοντας ενδιαφέρουσα όμήγυρη, όχι μόνον οί γιατροί τής Πλάκας, αλλά και οί άλλοι περαστικοί, νοικοκυραίοι και πνευματικοί άνθρωποι τής γειτονιάς. Ἐκώμη και οί δάσκαλοι τοῦ γειτονικοῦ σχολείου τοῦ Διαλησμᾶ μεταξύ τῶν όποίων και ό Πατέρας μου.

Τά επί τής όδοῦ Ἐδριανοῦ μαγαζιά εἶχαν πρός τά πίσω, τά περισσότερα, στήν έσωτερική τους εὐρύχωρη αὐλή, κατοικίες. Μικρόσπιτα μονόροφα ἢ διόροφα, μέ τό χαρακτηριστικό τζαμωτό τους χαγιάτι, ἢ και δωμάτια κατά παράταξη, πού αποτελοῦσαν τίς κατοικίες συνήθως τῶν ανθρώπων τοῦ πλακιώτικου παζαριοῦ, τῶν εμπόρων και τῶν υπαλλήλων τους. Ἡ περιοχή αὐτή, πολυάνθρωπη και πολυσύχναστη από τότε, και σαν εμπορικό κέντρο και σαν κατοικήσιμη γειτονιά, αποτελοῦσε κυψέλη δραστηριότῃτος και πολύμορφης παραγωγικῃς έργασίας.

Ἐτσι βαδίζοντας μέ προσοχή, φθάναμε στήν έπόμενη διασταύρωση τής Ἐδριανοῦ μέ τήν όδό Χίλλ, έχοντας μπροστά μας τό μεγάλο τετράγωνο, μέ τά διάφορα παλαιά κτίρια πού στέγαζαν τό σχολείο τοῦ Διαλησμᾶ. Ὁ μεγάλος αὐτός χῶρος όριζόταν από τήν Χίλλ, τήν Ἐδριανοῦ, όπου και ἡ εἴσοδος του, τήν πάρα - κάτω αδιέξοδο πάροδο και από πίσω τήν όδό Σχολείου (Εἰκ. 21).

Παράλληλα τής Ἐδριανοῦ και πρός τά έπάνω βρίσκεται ἡ όδός Τριπόδων, πού συνεχίζει, όπως εἶπαμε, τήν Σέλλεῦ αρχίζοντας από τή διασταύρωση μέ τήν Θεσπίδος. Τά σπίτια τοῦ δρόμου αὐτοῦ, όλα σχεδόν παλαιά κτίσματα, διατηροῦν τόν ώραίο παραδοσιακό χαρακτήρα τής τότε έποχῃς. Εἶναι από τά όλίγα κομμάτια τής Πλάκας πού σχεδόν δέν έχουν αλλάξει εικόνα και χαρακτηριστική μορφή. Βαδίζοντας, ξεχνιέται ό παλιός γνώστης τής περιοχῃς, και πρός στιγμῃν νομίζει πώς εἶναι τό τότε βιαστικό παιδάκι, μέ τή σάκκα του, πού άργοποιημένο φοβᾶται πώς, από στιγμή σέ στιγμή, θ' άκούσει νά κτυπάει και νά τόν καλεῖ στό μάθημα ἢ έπίμονη κουδούνα τοῦ άλγισμόνητου Διαλησμᾶ. Γιατί κι αὐτός ό δρόμος, στό σχολείο του καταλήγει. Προχωρώντας διασταυρώνεται μέ τήν όδό Ἐπιχάρμου, πού βγάζει δεξιά πρός τήν όδό Σχολείου ενώ άριστερά όδηγεῖ στήν ιστορική πλακιώτικη έκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ραγκαβᾶ. Εὐθύς μετά τή γωνία τής Τριπόδων, επί τής Ἐπιχάρμου, ύψώνεται πάντοτε τό νεώτερης ἡλικίας πολύροφο κτίριο τοῦ σχολείου του, πού χωρίζεται από τό άλλο συγκρότημα τῶν παλαιῶν κτισμάτων, τοῦ τετραγώνου τής Ἐδριανοῦ, διά τοῦ μικροῦ δρομάκου, πού, από εκείνον άσφαλῶς όνοματισμένος, λέγεται «Σχολείου».

21. Τό παλαιό κτίριο του σχολείου του Διαλησμά στη γωνία Χίλλ και 'Αδριανού (Φωτ. Ι.Κ. του 1975).

22. Τό έσωτερικό τής αϋλής του σχολείου του Διαλησμά όπως είναι σήμερα (Φωτ. Ι.Κ. του 1975).

23. 'Η επί τής οδού Σχολείου είσοδος του νέου κτιρίου του σχολείου Διαλησμά (Φωτ. Ι.Κ. του 1975).

24. 'Η οδός 'Επιχάρμου. 'Αριστερά τό νέο κτίριο του σχολείου Διαλησμά. Στο βάθος τό σπίτι του Τζώρτζ (Φωτ. Ι.Κ. του 1975).

2. ΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΤΟΥ ΔΙΑΛΗΣΜΑ ΕΝΑ ΑΠΟ ΤΑ ΠΕΡΙΦΗΜΟΤΕΡΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ

Ἄφου ἀπασχοληθήκαμε μέ τήν ἐποχή τοῦ 1911 καί περιοδεύοντας τούς δρόμους τῆς Πλάκας φθάσαμε στό σχολεῖο μου, τό περίφημο, τοῦ Διαλησμά, θά πρέπει νά σταματήσουμε ἐδῶ γιά λίγο καί λεπτομερέστερα νά ἐνδιατρίψουμε στίς ἀπό αὐτό ἀναμνήσεις.

Κατά τά πρῶτα χρόνια τοῦ αἵωνα μας, ἡ Ἄθῆνα μας, ἐκτός ἀπό τά κρατικά σχολεῖα τῆς, εἶχε καί μερικά ἀξιόλογα ἰδιωτικά ἐκπαιδευτήρια, φημισμένα γιά τήν καλή ὀργάνωση καί λειτουργία τους. Τά σχολεῖα αὐτά, γνωστά μέ τό ὄνομα τοῦ ἰδιοκτῆτη τους, πού συνήθως ἦταν ἕνας σημαίνων ἐκπαιδευτικός, τ' ἀποκαλοῦσαν γενικά «Λύκεια», σ' ὅσα φοιτοῦσαν μόνο ἀγόρια, καί τά ἄλλα, στά ὁποῖα μαθήτευαν μόνο κορίτσια, «Παρθεναγωγεῖα». Οἱ εὐπορώτεροι Ἀθηναῖοι, πρόθυμα κατέβαλαν τήν σχετικά σημαντική γιά τήν ἐποχή δαπάνη τῶν διδάκτρων, θυσιάζοντας πολύ χρήμα, προκειμένου ν' ἀποκτήσουν τά παιδιά τους καλύτερη μόρφωση καί νά τύχουν προσεγμένης ἀνατροφῆς, σάν ἐκείνη πού πίστευαν πώς τούς ἐξασφάλιζαν τά ἰδιαίτερα ἐκτιμώμενα καλά ἰδιωτικά σχολεῖα τῆς ἐποχῆς.

Ἐνα ἀπό τά ἀρχαιότερα καί περιφημότερα σχολεῖα αὐτῆς τῆς κατηγορίας ἦταν τά «Ἐκπαιδευτήρια Σωτήρος Κ. Διαλησμά», πού λειτουργοῦσαν ἀπό πολύ παλαιότερα στήν καρδιά τῆς Πλάκας τῶν Ἀθηνῶν καί πού ἡ ἀνάμνησή τους ἰδιαίτερα πάντοτε συγκινεῖ τούς παλαιούς Ἀθηναίους καί μαζί μ' αὐτούς κι ἐμένα, ἀφού, σ' αὐτό τό σχολεῖο φοίτησα κατά τά πρῶτα μαθητικά μου χρόνια (1911-1915).

Κατά τίς δύο πρῶτες μετά τό 1900 δεκαετίες, τήν κεντρική καί πολυάνθρωπη συνοικία τῆς Πλάκας τήν κατοικοῦσαν ἐκτός ἀπό τούς γηγενεῖς Ἀθηναίους, πού πολλῶν οἱ οἰκογένειες ζοῦσαν ἐκεῖ ἀπό τήν ἐποχή τῆς Τουρκοκρατίας ἤ καί ἀκόμα παλαιότερα, ἐκτός δηλ. ἀπό τό παλιό ἀρχοντολόι, καί πολλοί νεοαθηναῖοι. Ἀπό τόν εὐπορο ἐμπορικό καί ἀπό τόν πνευματικό κόσμο τῆς Πρωτεύουσας, πού συνεχῶς πλήθαινε. Ἡ ὁδός Ἀδριανοῦ, ὁ κύριος ὁδικός ἄξονας τῆς συνοικίας αὐτῆς, πολυσύχναστος τότε καί ἐμπορικώτατος, παρ' ὅτι δρόμος στενός, ἀτημέλητος, ἄνισος σέ πλάτος καί μέ πολλές στροφές καί γωνίες, δέν διέφερε καί πολύ κατά τήν κοσμικότητά του, ἀπό τόν ἄλλο σπουδαῖο, τήν ὁδό Σταδίου. Ἦταν γιά τήν πε-

ριοχή της «Παλιᾶς Ἀθήνας», κάτι τό ἀνάλογο μ' αὐτόν, τόν πρῶτο δρόμο της ἀναπτυσσόμενης νέας πόλεως.

Τό σχολεῖο τοῦ Διαλησμᾶ βρισκόταν στό κέντρο ἀκριβῶς τῆς συνοικίας αὐτῆς καταλαμβάνοντας, μέ τίς ἐγκαταστάσεις του, σχεδόν δύο οἰκοδομικά τετράγωνα. Στεγαζόταν στά παλαιά κτίσματα τοῦ μεγάλου τετραγώνου πού τό ὄριζαν οἱ δρόμοι Ἀδριανοῦ, Χίλλ, Σχολείου καί ἡ ἀδιέξοδος πάροδος Ἀδριανοῦ. Αὐτή πού ὀδηγοῦσε στό περίφημο τότε Ἀ' Γυμνάσιο Ἀρρένων καί μεταγενέστερα Γυμνάσιο Θελέων πού τό διαδέχθηκε. Ἐκτός ἀπό αὐτό τό συγκρότημα, πού ἦταν ἰδιοκτησία τῶν κληρονόμων τοῦ φιλέλληνα Γ. Φίνλεϋ καί ὄπου εἶχε ἐγκατασταθεῖ μέ ἐνοίκιο, τά ἐκπαιδευτήρια χρησιμοποιοῦσαν ἀκόμα καί τό καινούργιο κτίριό τους, πού βρισκόταν ἀκριβῶς στό πίσω τετράγωνο, στή γωνία Σχολείου καί Ἐπιχάρμου.

Ἄλλά γιά τούς παλαιούς Ἀθηναίους, πού μέ τό πέρασμα τοῦ καιροῦ θά ἔχουν κάπως λησμονήσει τή μορφή τῆς τότε Ἀθήνας, τήν σήμερα τόσο παραλλαγμένη, μά καί γιά τούς νεώτερους πού δέν γνώρισαν τήν παλαιά ἀπλότητα καί γραφικότητά της, ἀξίζει ν' ἀσχοληθοῦμε ἰδιαίτερα καί νά δώσουμε περισσότερες λεπτομέρειες γιά τίς κτιριακές ἐγκαταστάσεις τοῦ σχολείου Διαλησμᾶ. Ἡ κυρία εἴσοδος του ἦταν ἐπί τῆς ὁδοῦ Ἀδριανοῦ, λίγο μετά τήν γωνία μέ τήν ὁδὸ Χίλλ (Εἰκ. 21). Ἡ μεγάλη, μέ μαρμάρινες παραστάδες καί τοξωτὸ ὑπέρθυρο, ξύλινη πόρτα εἰσόδου, ἀνοίγοντας, εἶχε ἀμέσως ἀριστερά μιὰ πλατιά μαρμάρινη σκάλα πού ὀδηγοῦσε στό ἐπάνω πάτωμα τοῦ παλαιοῦ μακρόστενου κτιρίου, πού ἔπιανε τήν πρὸς τήν ὁδὸ Χίλλ πλευρά τοῦ τετραγώνου καί πού ἦταν χωρισμένο σέ αἴθουσες διδασκαλίας. Πρὸς τό βάθος, ἐπί τῆς πλευρᾶς τῆς ὁδοῦ Σχολείου καθὼς καί πρὸς τά δεξιὰ ὑπῆρχαν μερικά παλαιά κτίρια, ἐνῶ ὁ ἄλλος χῶρος ἔμενε ἐλεύθερος, μέ λίγα σκόρπια δένδρα, κυρίως κυπαρίσσια καί φοίνικες καί μερικούς θάμνους στήν περιφέρεια. Στό μεγάλο αὐτὸ χῶρο ὁ Διαλησμᾶς εἶχε κτίσει, μέ δικά του ἔξοδα, μιὰ μεγάλη αἴθουσα, πού τήν χρησιμοποιοῦσε γιά τίς ὁμαδικές συγκεντρώσεις ὄλου τοῦ πλήθους τῶν μαθητῶν του (Εἰκ. 22). Ὑπῆρχε ἀκόμα, στό μέσον τῆς αὐλῆς, μιὰ παλαιϊκὴ μικρὴ ἐκκλησοῦλα (Εἰκ. 26). Πρὸς τά ἐπάνω συνόρευε καί μ' ἓνα παμπάλαιο μισοερειπωμένο κτίριο, τό σπίτι πού κατοίκησε, ἀμέσως μετά τήν ἀπελευθέρωση, ὁ στρατηγὸς Τζῶρτζ καί πού θεωρεῖται ἀπὸ τά ἀρχαιότερα τῆς Ἀθήνας, τῆς πρό τοῦ '21 ἐποχῆς. Μιά σκαλίτσα δίπλα του ὀδηγοῦσε στήν πρὸς τήν ὁδὸ Σχολείου ἔξοδο, ἀπὸ τήν ὁποῖαν τό κάτω σχολεῖο ἐπικοινωνοῦσε μέ τό ἐπάνω.

Ἀπὸ τά παλιά καί γραφικά αὐτά κτίσματα τοῦ τετραγώνου τῆς ὁδοῦ Ἀδριανοῦ, ἄλλα ἔχουν ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ νεώτερα, ὅπως στή γωνία Χίλλ καί Σχολείου, καί ἄλλα μισογκρεμισμένα ἔξακολουθοῦν νά στέκουν στή θέση τους. Τό παλαιὸ τῆς γωνίας Χίλλ καί

Ἰαδριανοῦ διατηρεῖται μέ μετατροπή τοῦ ἰσογείου του σέ διάφορα μικρομάγαζα (Εἰκ. 21). Ἰσόγεια κτίσματα, χρησιμοποιούμενα ὡς ἔμπορικά καταστήματα, ἔχουν ἐπίσης ἀνεγερθεῖ, κατά τά τελευταῖα χρόνια, μέ πρόσωπο ἐπὶ τῆς Ἰαδριανοῦ.

ἸΕκεῖνο ὁμως τό κτίριο πού εἶναι ἄξιο ἰδιαίτερης προσοχῆς καί πολύ καλοκτισμένο στέκεται στή θέση του, ἄθικτο, ὡστε νά μή πιστεύει κανεῖς πῶς ἔχει ἠλικία 80 χρόνων, εἶναι ἐκεῖνο πού ἀνέγειρε ὁ Διαλησμάς στή γωνία ἸΕπιχάρμου καί Σχολείου (Εἰκ. 23). Οἰκοδόμημα τοῦ 1907 εἶναι ἀπό τά πρῶτα πού ἀπόκτησε ἠ ἸΑθήνα, ἀποκλειστικά γιά σχολικό σκοπό καί πού ἀρχιτεκτονικά ἀρτιώτατο ἰκανοποιοῦσε καί τότε καί σῆμερα ἀκόμα ὄλες τίς σχετικές ἀπαιτήσεις. ἸΑπαρτίζεται ἀπό τρία ψηλοτάβανα πατώματα, ἀπό ἔνα ἀκόμα τέταρτο, τύπου ρετιρέ, καί ἀπό ἰσόγειο. Διαθέτει αἶθουσες διδασκαλίας φωτεινότετες καί ἠλιόλουστες, προσανατολισμένες πρὸς τῆ μεσημβρία, πού δέχονται τό φῶς καί τόν ἀέρα ἀπό τῆ μιά πλευρά ἀπό ἔνα πλατύ τζαμωτό διάδρομο, εἶδους βεράντας, καί ἀπό τήν ἄλλη, τήν πρὸς τήν ὁδὸ ἸΕπιχάρμου, ἀπό μεγάλα παράθυρα. ἸΗ εἰσοδος τοῦ κτιρίου στολίζεται ἀπό ἐπάνω μέ μία μεγάλων διαστάσεων τοιχογραφία (Εἰκ. 23). Παριστάνει τό Χριστό νά εὐλογεῖ πλῆθος ἀπό παιδιά, πού χαρούμενα τόν περιτριγυρίζουν. ἸΗ ὠραία αὐτή εἰκόνα, πού ἦταν καί τό σύμβολο τοῦ σχολείου, ἀφοῦ ἔφερε τόν τίτλο «ἸΕκπαιδευτήρια Σωτήρος», διατηρεῖται, ἀρκετά βέβαια ἀπό τήν πάροδο τοῦ χρόνου ξεθωριασμένη, ἀκόμη σῆμερα στή θέση της. ἸΕμπρὸς ἀπό τό κτίριο ἀπλώνεται μεγάλη πλακόστρωτη αὐλή καί στούς γύρω τοίχους βρίσκονται παρτεράκια μέ περιπλοκάδες καί λουλούδια. Μετά τό κλείσιμο τοῦ σχολείου Διαλησμά τό οἰκοδόμημα νοικιάστηκε καί στέγασε γιά ἔνα διάστημα τό ΑἸ Γυμνάσιο ἸΑρρένων. Τελευταῖα ἀγοράστηκε ἀπό τό κράτος καί φιλοξενεῖ σῆμερα τόν ὄργανισμό τῶν χορευτικῶν συγκροτημάτων τῆς Κας Δώρας Στράτου.

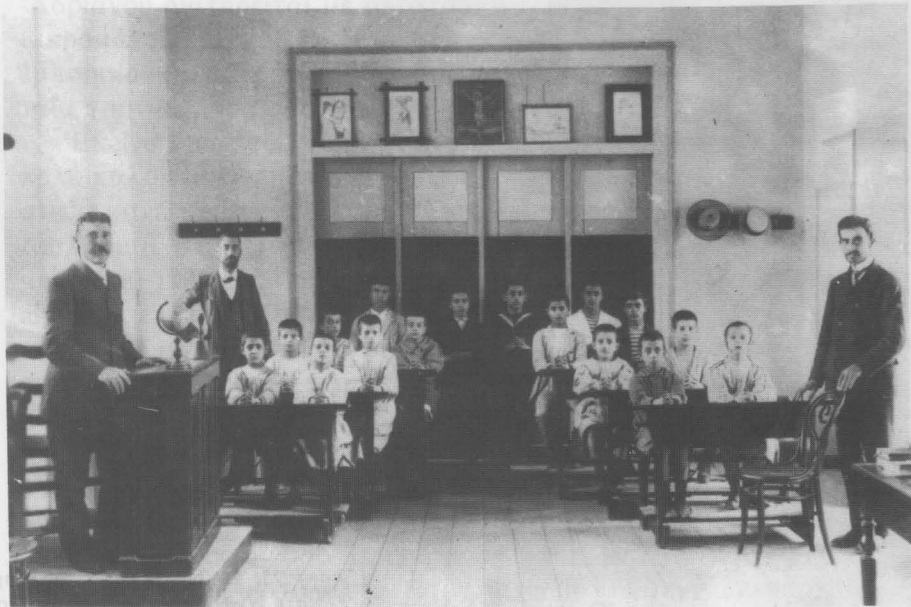
Τήν περιοχή τῆς Πλάκας, κατά τά ἀμέσως μετά τό 1900 χρόνια, θά μπορούσε κανεῖς νά τήν χαρακτηρίσει σάν ἔνα σπουδαῖο ἐκπαιδευτικό καί γενικώτερα πνευματικό κέντρο τῆς τότε, ἀρκετά ἀκόμη μικρῆς σέ ἔκταση, Πρωτεύουσας. Στή γειτονιά αὐτή, κοντά - κοντά, λειτουργοῦσαν, ἐκτός ἀπό τό μεγάλο ἐκπαιδευτήριο τοῦ Διαλησμά καί ἄλλα ἀξιόλογα σχολεῖα, ὅπως τό παρακείμενο ΑἸ Δημόσιο Γυμνάσιο, τό ΣΤἸ Δημόσιο ἸΕλληνικό Σχολεῖο, στήν ὁδὸ Κέκροπος 8, πού διευθυνόμενο ἀπό τόν φημισμένο ἔλληνιστή Δ. Καλυβίτη ἦταν γνωστό μ᾽ ἐκεῖνου τό ὄνομα καί τό ἔλεγαν ὄλοι «Σχολαρχεῖο τοῦ Καλυβίτη», τό γειτονικό ἰστορικό Δημοτικό Σχολεῖο, μέ τό ὠραῖο κτίριό του, στή γωνία Φλέσσα καί Ἰαδριανοῦ, τό Δημόσιο Δημοτικό Σχολεῖο Θελέων στήν Πλατεία τῶν ἸΑερίδων καί λίγο πάρα - πάνω, μέσα στόν καταπράσινο κῆπο του, τό ἐπίσης ἰστορικό πρῶτο Παρθεναγωγεῖο τῶν ἸΑθηνῶν, πού ἰδρύθηκε ἀπό τόν ἸΑμερικανό ἰε-

25. 'Ο Κωνσταντίνος Διάλομᾶς
κατά ἰχνογράφημα τῆς ἐποχῆς τοῦ 1910.

Τό Σχολεῖο τοῦ Διαλυσμᾶ στήν ὁδὸ Ἄδριανοῦ.

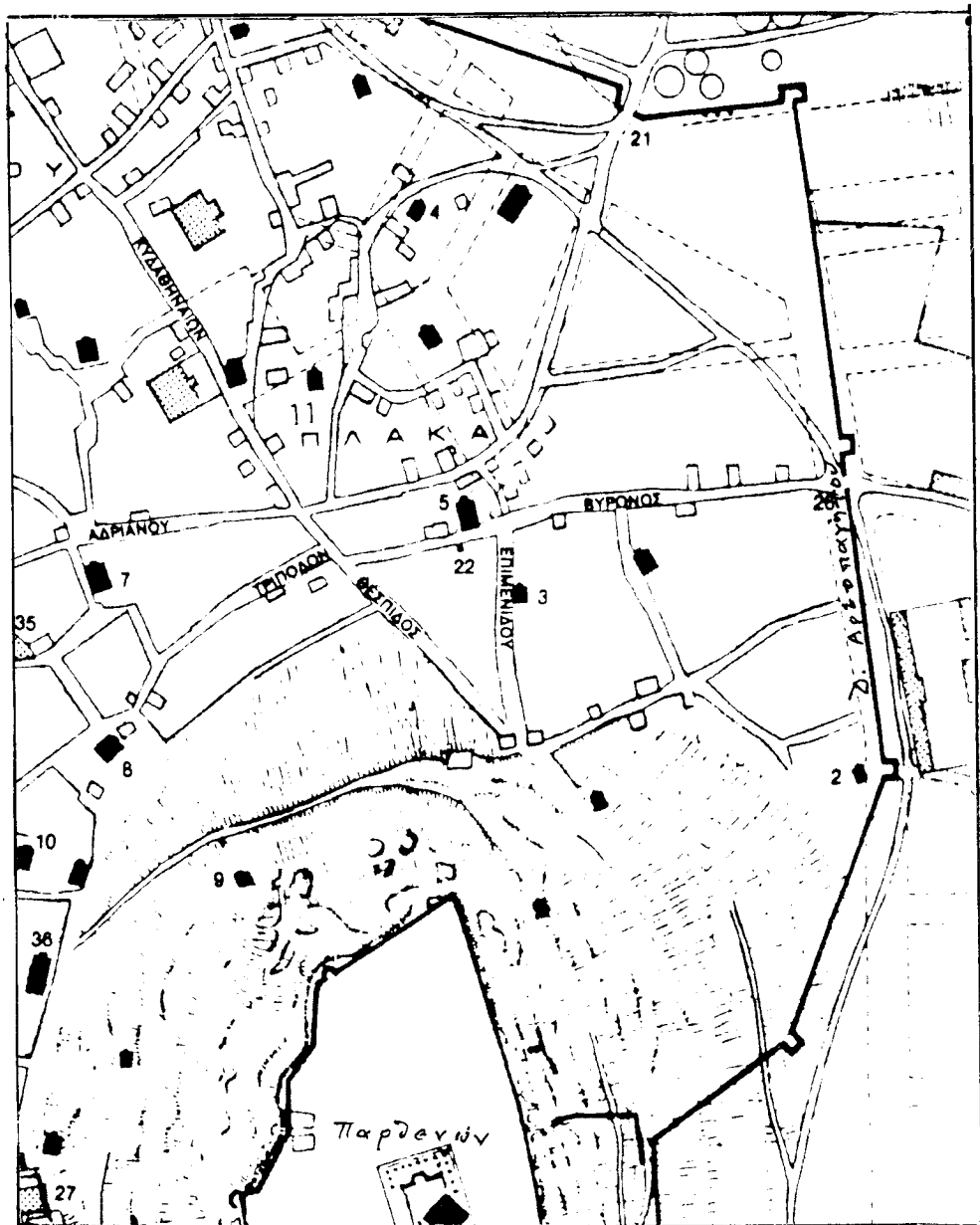

27. Σέ μιά τάξη του σχολείου Διαλησμά, κατά τήν ώρα τής διδασκαλίας. Στήν έξρα ό Καθηγητής Δημ. Έμμ. Κανδήλης (Φωτ. του 1910).

28. Οί μαθηταί του σχολείου Διαλησμά έξω από τό θέατρο 'Ηρώδου του 'Αττικού μαζί μέ τούς δασκάλους τους. Δεύτερος έξ άριστερών ό Δ. Κανδήλης (Φωτ. του 1910).

29. Η περιοχή της Πλάκας, από τό χάρτη τῆς Ἀθήνας τῶν προεπαναστατικῶν χρόνων. Μερικές ἐπεξηγήσεις: 26. Ἡ πύρτα τοῦ τείχους τοῦ Χασεκῆ ἢ ἀποκαλουμένη Ἀρβανίτικη.
21. Ἡ Πύλη τοῦ Ἀδριανοῦ ἢ ἀποκαλουμένη Καμαρόπορτα.
22. Τό μνημεῖο τοῦ Λυσικράτους. 5. Ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγίας «Κυρᾶς-Κανδήλη». 3. Ὁ Ἅγιος Δημήτριος, τό παρακλήσι τῆς. 8. Ὁ Ἅγιος Νικόλαος ὁ Ραγκαβάς.

ραπόστολο Ι. Χίλλ κατά τό 1834 καί συνεχίζει έκτοτε τή σπουδαία εκπαιδευτική του άποστολή. Καί προχωρώντας, λίγο άκόμα, έπί τής όδοϋ Φιλελλήνων, τό έπίσης φημισμένο «Δραγάτσειο Λύκειο». Έκτός τών σχολείων καί τών πολλών γύρω ιστορικών έκκλησιών θά πρέπει ν' αναφέρουμε καί τά έπί τής όδοϋ Άγίας Φιλοθέης γραφεία τής Ίεράς Συνόδου καί τής Μητροπόλεως πού άποτελοϋσαν τήν έδρα τής έκκλησίας τής Έλλάδος. Όλα αυτά τά πνευματικά ίδρύματα έδιναν τό χαρακτηριστικό γνώρισμα τής Πλακιώτικης συνοικίας, πού διακρινόταν άνέκαθεν γιά τίς ιστορικές παραδόσεις της, τήν άρχοντιά της καί τήν πολιτιστική τους άξία καί δέν είχε άκόμη, όπως σήμερα, κακοποιηθεί από τίς βάνουσες κατασκευές καί από τόν κραυγαλέο τουρισμό τών ξένων έπιδρομέων.

Άλλά άς ξαναγυρίσουμε στό σχολείο μας, τά «Έκπαιδευτήρια Σωτήρος», καί τόν έμπνευσμένο δημιουργό τους. Ό Κωνσταντίνος Άπ. Διαλησμάς γεννήθηκε στήν Άπολλωνία τής Σίφνου στίς 25 Μαρτίου 1855. Τόν πατέρα του, πού άρκετά εϋκατάστατος έργαζόταν στήν Άλεξάνδρεια, τόν έχασε πολύ μικρός. Η οικογένειά του, στή Σίφνο, πού τήν άποτελοϋσαν ή μητέρα του καί τά δύο του άδελφια, δυστυχοϋσε κι αυτό τόν άνάγκασε, από πολύ μικρός, νά φύγει στή Κωνσταντινούπολη. Έκει μαθήτευσε άρχικά στή σχολή Παληκαράκη καί κατόπιν στή Μεγάλη τοϋ Γένους Σχολή. Συνέχισε γιά πανεπιστημιακές σπουδές στή Φιλοσοφική Σχολή τών Άθηνών όπου παρακολούθησε μέ ιδιαίτερο ένδιαφέρον μαθήματα Φιλολογίας καί Θεολογίας.

Μόλις άποφοίτησε, από πολύ νέος, άφιερώθηκε στήν έκπαίδευση ιδρύοντας στόν Πειραιά ένα μικρό ιδιωτικό σχολείο. Αυτό, μετά τήν έπιτυχία πού σημείωσε, τό μετέφερε στήν Άθήνα καί τό έγκατέστησε στή Πλάκα (1878), άρχικά στό κτίριο τής γωνίας Άδριανού καί Φλέσσα καί λίγο άργότερα στό παρακείμενο χώρο τοϋ κτήματος Φίνλαϋ γιά τόν όποιον μιλήσαμε προηγουμένως. Μέ όρμητήριο τό σχολείο αυτό άνέπτυξε γρήγορα έξαιρετη δράση ώς γλαφυρότατος όμιλητής καί διδάσκαλος καί ώς άκούραστος έρευνητής καί συγγραφεύς καί έπεβλήθη άπόλυτα μεταξύ τών φιλολογικών καί θεολογικών κύκλων τής έποχής του. Ίδρυσε τά σωματεία «Άνάπλασις» καί «Άγάπη» καί ύπήρξε ό δημιουργικός συνεργάτης τών δύο περιοδικών πού έξέδιδαν τακτικά οί θεολογικοί αυτοί όργανισμοί.

Κατά τίς δύο πρώτες δεκαετίες τοϋ αιώνα μας, μέ τούς έξαιρετους δασκάλους καί καθηγητάς τους, μέ τό πλθθος τών μαθητών καί μαθητριών τους, πού φοιτοϋσαν σ' αυτά, άλλων έξωτερικών καί άλλων έσωτερικών, ώς οίκοτρόφων, μέ τίς νεωτεριστικές καί συστηματοποιημένες μεθόδους τής έφαρμοζόμενης διδασκαλίας, τά εκπαιδευτήρια Διαλησμά είχαν έπιβληθεί καί είχαν άποκτήσει πανελλήνια φήμη. Μετά 40ετή περίπου λαμπρά σταδιοδρομία ύπέκυ-

ψαν σ' ένα μοιραίο πλήγμα πού τ' αποδυνάμωσε άκριβώς κατά τήν εποχή τής καλυτέρας άκμής τους. Ή κατά τό 1916 βαρεία άσθένεια του δημιουργού και άκούραστου έμπνευστού τους Κ. Διαλησμά, άνάγκασε δυστυχώς, μετά άπό λίγο, στή διακοπή τών έργασιών τους (1918). Ο Κ. Διαλησμάς, άρρωστος πάντοτε κατά τά άκολουθήσαντα χρόνια, άπεβίωσε τόν Άπρίλιο του 1921.

Φιλοδοξία τής εκπαιδευτικής έξορμήσεως του Διαλησμά ύπηρξεν ή παροχή στους νέους μιās πραγματικά έλληνοχριστιανικής μορφώσεως και άγωγής. Και αυτό τό σκοπό επιδιώκοντας, τό σχολείο του δέν ήταν μόνο κατά τό όνομα, αλλά και στήν πραγματικότητα ίδρυμα ύπό τήν προστασία του Σωτήρος και πάντοτε κάτω άπό τούς άυστηρούς κανόνες πού επέβαλε αυτή ή άποστολή του. Ή διδασκαλία και ή άνάλυση τών θεολογικών θεμάτων και ή κατά βάθος σπουδή τών θεμάτων τής έλληνικής ιστορίας άποτελούσαν τήν πρωταρχική φροντίδα εκείνου και τών συνεργατών του. Λύκειο άγοριών και συγχρόνως Παρθεναγωγείο, μέ διαχωρισμένη όμως τήν για κάθε κύκλο διδασκαλία και κατάλληλα προσαρμοσμένη άπό ειδικευμένους για τήν κάθε κατηγορία καθηγητάς μέ χωριστά κτίρια και αίθουσες, έπεδίωκε να προετοιμάσει για τήν κοινωνία Έλληνες και Έλληνίδες, μέ άρτια μόρφωση, δυναμικό και ειλικρινή χαρακτήρα, πίστη στή Χριστιανική Θρησκεία και άφοσίωση στήν Έλληνική Πατρίδα. Και ύπόδειγμα αυτών τών ιδανικών του παρείχε τόν ίδιο τόν έαυτό του. Άπλός και άσκητικός κατά τή διαβίωση, μέ πραότητα, εύλάβεια και ειλικρινή πίστη στό Θεό, άποτελούσε για τήν άθηναϊκή κοινωνία ένα ξεχωριστό τύπο, ένα είδος κοσμοκαλόγερου. Κι' αυτό παρ' ότι άρχηγός μεγάλης πατριαρχικής οικογένειας, πού κι εκείνη όμως άκολουθοϋσε τίς άυστηρές άρχές του και υπάκουε στους κανόνες του.

Μέτριος τό άνάστημα ό Διαλησμάς και πολύ αδύνατος, άνεπιτήδευτος τήν ένδυμασία, (Εικ. 25), έπλεε μέσα στή φαρδιά και πάντα μαύρη ρεδιγκόττα του, τήν κάπως άπό τή μακροχρόνια χρήση ταλαιπωρημένη, και τό σκληρό κυλινδρικό κολάρο του. Μέ τό ώχρο και άδυνατισμένο πρόσωπό του, τή φαλάκρα του, τό ψαλιδισμένο μουστάκι, τά σύρριζα κομμένα ύπολείμματα μαλλιών του και τά εκφραστικά ζωηρά του μάτια, θύμιζε σέ μένα, κατά τά χρόνια πού μαθήτευα στό σχολείο του, βυζαντινή άγιογραφία. Ένα μειδιάμα φώτιζε πάντοτε τό διάφανο πρόσωπό του, ένω ή όμιλία του, ή μειλίχια και έντυπωσιακή, ή άποπνέουσα πάντοτε γλυκύτητα και πραότητα, όλοκληρώναν τό παρουσιαστικό του και ένέπνεαν σ' όλους τούς μαθητάς του άφοσίωση, άπόλυτη υπακοή και βαθύ σεβασμό.

Μή νομισθεϊ όμως πώς ό θρησκευόμενος, ό άσκητικός, ό πάντα σέ όλα συγκρατημένος Διαλησμάς, άποτελούσε τύπο όπισθοδρομικού, σχολαστικού όπως τούς έλεγαν, δασκάλου. Άντίθετα ήταν προοδευτικώτατος. Πολλές άπό τίς σημερινές άντιλήψεις και μεθό-

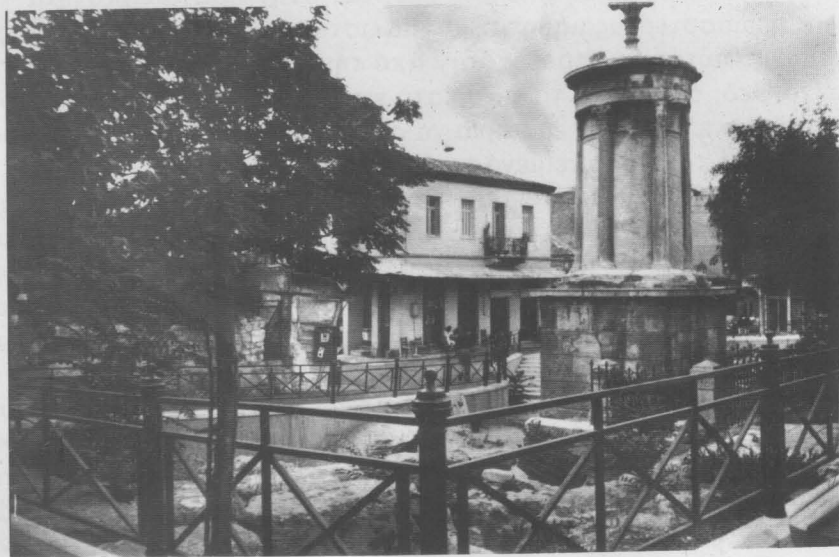
δους, τίς νεωτεριστικές τῆς ἐκπαιδεύσεως καί ἀγωγῆς τῶν νέων, ἀγνωστες ἀκόμη τότε στό μαθητικό κόσμο, πρῶτος ἐκεῖνος τίς ἐμπνεύστηκε καί τίς καθιέρωσε στό σχολεῖο του. Ὅπως, παράλληλα μέ τή πνευματική, τήν καλή σωματική ἀνάπτυξη τῶν παιδιῶν μέ τήν ἐπιμελῆ γυμναστική ἀσκηση καί τίς ἀθλητικές παιδιές. Τήν καλλιέργεια τῆς καλῆς κοινωνικῆς των συμπεριφορᾶς μέ τίς συχνές μεταξύ των συναναστροφές καί συγκεντρώσεις. Μέ τίς τακτικές ἐκπαιδευτικές καί ψυχαγωγικές ἐκδρομές. Μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς ἰδικῆς των προσωπικότητος καί πρωτοβουλίας διά τῶν μαθητικῶν συλλόγων καί τῶν μαθητικῶν περιοδικῶν. Μέ τάς μεταξύ των ἀπ' εὐθείας συζητήσεις γιά τά θέματα πού τοὺς ἐνδιέφεραν καί τοὺς ἀπασχολοῦσαν.

Τίς ὑποχρεώσεις καί τοὺς κανόνες καλῆς συμπεριφορᾶς, πού ἀξιοῦσε νά τηροῦνται ἀπό ὄλους ἀπαράβατα, τοὺς εἶχε διατυπώσει σέ ποιημάτια πού περιλαμβάνονταν στήν ποιητική του ἀνθολογία μέ τόν τίτλο «Χρυσά ἔπη τῆς τρυφερᾶς ἡλικίας». Αὐτή ἀποτελοῦσε τό ἀχώριστο ἐγκόλπιο ὄλων τῶν μαθητῶν του. Μέ τόν ἔμμετρο λόγο, ἔστω καί γραμμένο στήν αὐστηρή καθαρεύουσα — γιατί ἡ δημοτική στήν ἐκπαίδευση ἦταν τότε κάτι τό ἀδιανόητο — πίστευε πώς θά γίνονταν ἀπό τά παιδιά εὐκολώτερα νοητά καί περισσότερο ἀγαπητά τά κελεύσματά του. Κι ὅτι ὁ μαθητής, μεταξύ ἄλλων, φεύγοντας τό πρῶϊ γιά τό σχολεῖο του, θά θυμόταν καλύτερα, ὅπως τόν δίδασκε τό ποιημάτικι του, πῶς:

Ὅστις εἰς τήν μάχην τρέχει,
καί τά ὄπλα του τά ἔχει,
δέν τά λησμονεῖ ποτέ.
Οὕτω καί οἱ μαθηταί
φέρουσιν εἰς τό σχολεῖον
πᾶν χρηῶδες, πᾶν βιβλίον,
δέν τά λησμονοῦν ποτέ
οἱ καλοὶ οἱ μαθηταί.

Ἡ σχολική μας ἡμέρα ἀρχίζε ἀπαραίτητα μέ τήν ὁμαδική πρωϊνή προσευχή. Ὅλοι οἱ μαθηταί καί οἱ μαθήτριες συγκεντρωνόμαστε κάθε πρωϊ, κατά ὁμάδες, σύμφωνα μέ τή σχολική τάξη πού ὁ καθένας μας ἀνῆκε, στή μεγάλη αἴθουσα τῆς αὐλῆς, ὅπου εἶχε προηγηθεῖ καί μᾶς περίμενε ὁ Διαλησμάς. Ἀφοῦ ἀπαγγελόταν ἀπό κάποιο μαθητή τό «Πάτερ ἡμῶν», ἀφοῦ ψαλόταν ὁμαδικά τό ἐπίκαιρο τροπάριο τῆς ἡμέρας, ἐπακολουθοῦσε ἡ «μυστική προσευχή». Κάθε παιδί μέ σκυμμένο τό κεφάλι ὄφειλε νά παρακαλέσει νοερά τό Θεό νά τό βοηθήσει γιά τό προσωπικό θέμα πού τύχαινε νά τό ἀπασχολεῖ ἐκείνη τήν ἡμέρα. Αὐτή ἡ μυστική ἐπικοινωνία μέ τό Θεό διαρκοῦσε ἕνα - δύο λεπτά τῆς ὥρας, ἐνῶ ἐκεῖνος, μέ στραμμένο τό κεφάλι του πρὸς τόν οὐρανό, προσευχόταν ἐπίσης γιά τά ἀγαπητά του παιδιά.

30. Τό Λυσικράτειο μνημείο καί τά ἀποκαλυφθέντα ἀρχαία,
ἀπό τίς τελευταῖες ἀνασκαφές, τῆς γύρω του
περιοχῆς (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1985).

31. Ἡ Πλατεία Λυσικράτους μετά τίς ἀνασκαφές. Στό βάθος
τό σπίτι τό ἄλλοτε τῆς οἰκογενείας μου. Ἀριστερά
τό προσκυνητάριο τῆς Παναγίας (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1985).

Ἕνας ψίθυρος ἀναδιδόταν ἀπό τό μαθητόκοσμο, ἄσχετα ἂν, παρ' ὄσα προσπαθοῦσε κι ἐπίστευε ἐκεῖνος, στήν πραγματικότητα γιά τούς περισσότερους μαθητάς καί μάλιστα τῶν τελευταίων σειρῶν, ὁ ἀπόηχος αὐτός δέν προερχόταν ἀπό τήν κατανυκτική ἐπικοινωνία μέ τό Θεό, ἀλλά ἀπό τό ψιθυριστό κουβεντολόδι τοῦ παιδόκοσμου, πού εὑρίσκει μιά καλή εὐκαιρία νά συζητήσῃ καί νά λύσει τίς διαφορές του μέ τόν παρακείμενό του.

Στή μεγάλη αὐτή αἴθουσα γίνονταν ἀκόμη τακτικές συγκεντρώσεις γιά ὀμιλίες, γιά συζητήσεις σχολικῶν θεμάτων, γιά τήν ἀνάλυση τοῦ Εὐαγγελίου τῆς Κυριακῆς καί γιά τίς συχνές σχολικές ἐορτές. Ἐκτός αὐτῶν γίνονταν ἐπίσης καί μερικές εἰδικές συγκεντρώσεις, κάθε ἄλλο παρά γιά ἡμᾶς τά παιδιά εὐχάριστες. Πού τίς περιμέναμε ὄλοι μέ ἀνησυχία καί φόβο. Σκοπός τους ἦ ἀπονομή τῶν ἐπαίνων ἀλλά καί ἡ ἐπιβολή τῶν κυρώσεων. Γιατί ὁ Διαλησμάς ἐπαινοῦσε καί τιμοῦσε τούς εὐτακτοὺς καί ἐπιμελεῖς, ἀλλά καί τιμωροῦσε τούς ἄτακτοὺς, τούς ἀνάγωγους καί τούς ἀμελεῖς. Κι αὐτό ὕστερα ἀπό μιά διερευνητική διαδικασία ἀνακρίσεων καί μαρτυριῶν, ὥστε οὔτε νά ὑπερβάλλει καί ἀδικήσῃ, ἀλλ' οὔτε ἀδικαιολόγητα νά συγχωρήσῃ. Καί οἱ κυρώσεις του, πού γίνονταν μέ πολύ ἀκρίβεια καί ἐπισημότητα, δέν περιορίζονταν μόνο σέ δημόσια ἐπίπληξη ἢ στήν ἐπιβολή γραπτῆς τιμωρίας, ἀλλά κάποτε καί μέ τό ξύλο στίς παλάμες, μέ τόν ἀχώριστο χάρακά του ἢ μέ τό λουράκι πού προσεκτικά τυλιγμένο βρισκόταν πάντοτε στό βάθος τῆς τσέπης τῆς ρεδιγκόττας του. Σύμφωνα μέ τίς ἀντιλήψεις τῆς τότε ἐποχῆς καί τίς ἀνέκαθεν ἐπιταγές τῆς ἐκκλησίας, πρέσβευε, πῶς γιά τά παιδιά, τό ἐν μέτρῳ ξύλο «βγήκε ἀπό τόν παράδεισο» καί ἀκριβῶς χάριν αὐτοῦ, σέ ὀρισμένες περιπτώσεις ἀποτελοῦσε γιά τίς προσπάθειές του καλή καί ἀποδοτική προσφορά.

Στό ἀκούραστο γιά τούς μαθητάς του ἐνδιαφέρον του, ἐκτός ἀπό τήν ἰδική του ὀλοήμερη παρουσία καί ἐπιβλεψη, βοηθοῦσαν καί ἐκλεκτοί συνεργάται πού τούς ἀποτελοῦσαν γνωστοί καί φημισμένοι ἐκπαιδευτικοί, δάσκαλοι καί καθηγηταί. Ἔργαστηκαν πολλές τέτοιες προσωπικότητες στό σχολεῖο τοῦ Διαλησμά, πού μερικές, κατά τά χρόνια τά ἰδικά μου, ἔχουν ἀφήσει πολύ ἀγαθές ἀναμνήσεις. Ὅπως ὁ Διευθυντής τοῦ παρακείμενου Σχολαρχείου Δ. Καλυβίτης, ὁ Γυμνασιάρχης τοῦ Α' Δημοσίου Γυμνασίου Ν. Δημόπουλος, πού καί οἱ δύο παράλληλα δίδασκαν καί στό σχολεῖο μας, ὁ μαθηματικός Νεῖλος Σακελλαρίου, πού ἀργότερα κατέλαβε πανεπιστημιακή ἔδρα, ὁ Ν. Βλαβιανός καί ὁ Μανιατόπουλος καί οἱ δύο τους πολύ καλοκάγαθοι καί εἰς ὄλους μας ἀγαπητοί, ὁ ἀδελφός τοῦ Διευθυντοῦ μας Ἄγγελος Διαλησμάς καί ἄλλοι.

Στίς τάξεις τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου τοῦ Παρθεναγωγείου, πού κάπως ξεχωριστό ἀπό τό Λύκειο ἰδιαίτερα τό ἐπέβλεπε, καθῶς καί τό ἀντίστοιχο οἰκοτροφεῖο, ἡ Δασκάλα Κυρία Καλλιόπη Κ. Διαλη-

σμά, δίδασκε ἐπί χρόνια ἑλληνικά, ἱστορία καί γεωγραφία καί ὁ πατέρας μου Δημήτριος Ἐμμ. Κανδήλης, Φιλολόγος τήν εἰδικότητα, κατά τά μετὰ τό 1900 χρόνια, ἀφοῦ παραιτήθηκε ἀπό τή δημόσια ὑπηρεσία του ὡς Σχολάρχου. Ὑπῆρξε ἐκ τῶν παλαιῶν συνεργατῶν καί στενῶν φίλων τοῦ Διαλησμά καί τό πέρασμά του ἀπό τό σχολεῖο του ἄφησε ἱστορία. Τόν θυμοῦνται οἱ παλαιές μαθήτριες καί οἱ μαθηταί του καί ἐκθειάζουν τή διδακτική του δεξιότητα, τή γλαφυρότητα τοῦ λόγου του καί πρὸς παντός τό χιοῦμορ του. Φαίνεται πῶς ὑπῆρξε, παρά τήν ἐπίσης αὐστηρότητά του καί τίς μεγάλες γραμματικές ἀπαιτήσεις του, πολύ ἀγαπητός, γιατί ἀκόμη σήμερα ὑπάρχουν ἐκεῖνοι πού τόν θυμοῦνται καί πού διηγοῦνται πολλά ἀπό τόν εὐχάριστο τρόπο τῆς διδασκαλίας του καί τῆς πρὸς τοὺς μαθητάς του συμπεριφορᾶς. Ὑποδειγματικό δάσκαλο τόν θεωροῦσε ὁ Διαλησμάς καί ἔτσι τόν παρουσιάζουν οἱ ὁμαδικές φωτογραφίες δασκάλων καί μαθητῶν τοῦ σχολείου του (Εἰκ. 27 καί 28),

Ὁ σύνδεσμος τοῦ Διαλησμά μέ ὄλους τοὺς συνεργάτες του ἦταν στενωτάτος, ξεχωριστή ὁμως ἀγάπη ἔτρεφε γιά τό φίλο του Κανδήλη. Ἀπολάμβανε τή συναναστροφή του καί τίς μαζί του ἐνδιαφέρουσες συζητήσεις καί αὐτή ἡ προτίμησή του ἔφερε ἐκεῖνον καί τοὺς δικούς του πολύ κοντά μας, κατά τό καλοκαίρι τοῦ 1910, ὥστε νά τό περάσουμε μαζί σάν μιά οἰκογένεια. Τά χρόνια ἐκεῖνα, τά καλοκαίρια καί τίς ἑορτάσιμες ἡμέρες, τίς περνοῦσαμε στό ἐξοχικό μας σπίτι πού βρισκόταν μετὰ τήν Καλλιθέα, κοντά στίς Τζιτζιφιές. Ὑπῆρχαν ἐκεῖ, στή θέση Περόνια, στό χαμηλό λοφίσκο μέ τήν παλαιϊκιά ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Σωτήρας, τρία κατά παράταξη ὁμοια σπιτάκια πού τά εἶχαν κτίσει παλαιότερα τρεῖς ἀδελφοί. Τό πρῶτο, τό πρὸς τή θάλασσα, τό ἀγόρασε ὁ πατέρας μου τό 1909 γιά νά τό χρησιμοποιοῦμε σάν ἀναπαυτήριο. Ὁ Διαλησμάς νοίκιασε κατά τό καλοκαίρι τοῦ 1910 τό διπλανό του γιά νά παραθερίσει μέ τοὺς δικούς του, ἐξασφαλίζοντας ἔτσι καί τήν ἐνδιαφέρουσα συντροφιά τοῦ φίλου του Κανδήλη.

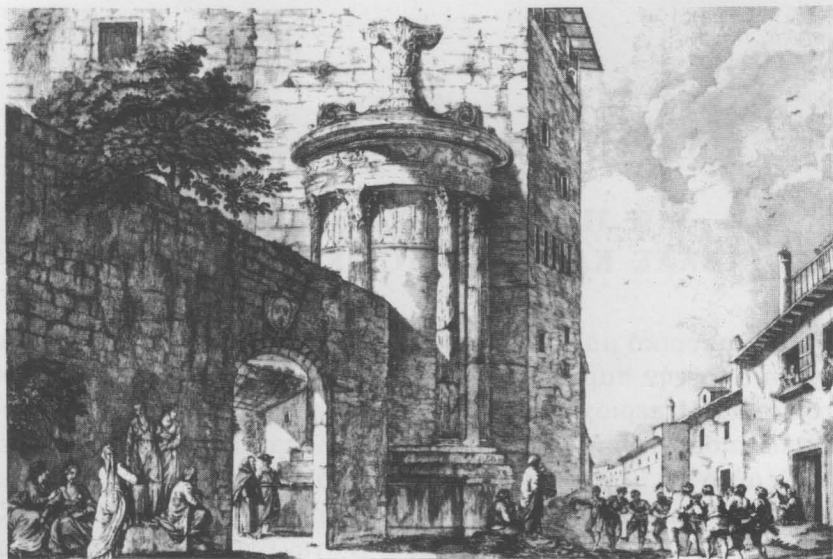
Ἄς μὴν ἀπορήσει ὁ σημερινός ἀναγνώστης μου γιά τήν χρησιμοποίηση ὡς θερέτρου αὐτῆς τῆς περιοχῆς, πρὸς τήν ὁποία ἀπό πολλά χρόνια ἔχει ἐπεκταθεῖ ἡ Ἀθήνα. Ἦταν τότε περιοχή καθαρὰ ἀγροτική καί πολύ δροσερή χάρις στό ἀδιάκοπο ἀπό τή γειτονικὴ θάλασσα ἀεράκι.

Τό δικό μας σπιτάκι, πιό περιποιημένο ἀπό τά δυὸ ἄλλα, εἶχε καί μεγάλο περιμανδρωμένο κῆπο μέ πολλά λουλούδια, ὑψηλά δένδρα καί τό πηγάδι του στό κέντρο, πού μᾶς δροσίζε μέ τό θαυμάσιο παγωμένο νερό του. Ἐκεῖ ὁ Διαλησμάς, μαζί μέ τόν πατέρα μου, ξαπλωμένοι στίς πολυθρόνες τους, περνοῦσαν τίς περισσότερες ὥρες τῆς ἡμέρας, συζητώντας γιά τά ἀτελείωτα διδασκαλικά τους θέματα. Ἐνῶ οἱ μητέρες μας ἀσχολοῦνταν στή κουζίνα καί ἡμεῖς γύρω, ἡ ἀδελφή μου κι ἐγώ, πολύ μικροὶ ἀκόμα, παίζαμε μέ τοὺς φίλους μας, μέ τά ἀνάλογης ἡλικίας μικρότερα παιδιά του, τήν Κρινιώ καί τόν Νίκο.

Τίς Κυριακές τό πρωί, μόλις τελείωνε ἡ λειτουργία στή γειτονική μας ἐκκλησία, θά κατέφθανε νά πάρει τόν καφέ, κάτω ἀπό τά δέντρα τοῦ κήπου μας, καί ν' ἀρχίσουν μέ τόν πατέρα μου τίς συζητήσεις τους. Μέ πρῶτο θέμα τήν ἀνάλυση τοῦ Εὐαγγελίου τῆς ἡμέρας. Τόν ξαναβλέπω μπροστά μου, ὀλοζώντανο, τόν Διαλησμᾶ, νά διασκελίζει τήν αὐλόπορτα τοῦ κήπου, περισσότερο γελαστός καί ἐγκάρδιος ἀπό τό συνηθισμένο, ἀφοῦ στήν ἡσυχία τῆς ἐξοχῆς ἦταν ἀπαλλαγμένος ἀπό τίς ὑπηρεσιακές φροντίδες καί δέν τόν βάραινε ἡ τυπικότητα τῶν καθηκόντων τοῦ δασκάλου.

Αὐτός ὑπῆρξεν ὁ Διαλησμᾶς καί τό ἱστορικό σχολεῖο του κατά τά πρῶτα ἀξέχαστα χρόνια τοῦ αἰώνα μας.

32. Τό μνημείο τοῦ Λυσικράτους, ἐντοιχισμένο στόν περίβολο τῆς Μονῆς τῶν Καπουτσίνων, σύμφωνα μέ τόν πίνακα τοῦ L. Roy (1755). Ἄκριβῶς ἀπέναντι βρισκόταν ἡ εἰσοδος τῆς «Κυρᾶς-Κανδήλη».

<p>Καὶ βραβείον διὰ τὴν ἐπιπέδου ἐργασίας ἀποδοθέντος ἔργου:</p>			
καὶ βραβείον	-	86:	4 24
ἐπιπέδου	-	25	54:
καὶ βραβείον	-	24:	26:
καὶ βραβείον	-	64:	24:
καὶ βραβείον	-	196:	60:
καὶ βραβείον	-	15	40:
καὶ βραβείον	-	10:	50:
καὶ βραβείον	-	10	728:

33. Ἡ ἀρχὴ τοῦ χειρογράφου τῆς ἀπογραφῆς τῆς Ἀθήνας ποῦ ἐγίνε μετὰ τὴν πρώτη ἀπελευθέρωσή τῆς (1822). Πρῶτο στή σειρά τό ὄνομα «Κανδύλη 86» (ὄσπητια).

3. Η ΠΑΝΑΓΙΑ ΚΥΡΑ-ΚΑΝΔΗΛΗ ΤΗΣ ΠΛΑΚΑΣ ΚΑΙ Η ΚΗΤΟΡΙΚΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

Τό ὄδοιπορικό μας στούς δρόμους τῆς κεντρικῆς Πλάκας ἀνακόπηκε ἀπό τήν παρέμβαση τῶν ἀναμνήσεων γιά τό σχολεῖο τοῦ Διαλησμᾶ. Ἡ περιοχή ὁμως τῆς Πλάκας, ἡ προσφιλῆς γιά ὅλους τούς παλαιούς Ἀθηναίους, γιά μένα παρουσιάζει πρόσθετο ἐνδιαφέρον. Κι αὐτό ὄχι μόνο γιατί ἐκεῖ γεννήθηκα καί εἶχα τίς πρῶτες ἐντυπώσεις τῆς ζωῆς, ἀλλά καί γιατί ἡ οἰκογένειά μου συνδέεται μαζί της μέ μιὰ παλιά ἱστορική παράδοση, γιά τήν ὁποῖαν εἶμαι ὑποχρεωμένος ν' ἀσχοληθῶ, διακόπτοντας καί πάλι γιά λίγο τό ὄδοιπορικό μου.

Κυκλαδίτης τήν καταγωγή, ἀφοῦ ὁ πατέρας μου γεννήθηκε στή Νάξο κι ἐγκατεστάθηκε στήν Ἀθήνα, ἀπό μαθητής τοῦ γυμνασίου μετά τό 1875, δέν γνωρίζαμε, οὔτε ἐκεῖνος οὔτε ἐγώ, τά γεννεαλογικά τῆς οἰκογενείας μας στίς λεπτομέρειές τους. Κάποιες ἀόριστες πληροφορίες εἶχα ἀπό διηγήσεις τοῦ Πατέρα μου (πέθανε τό 1923), πῶς παρακλάδια τῆς οἰκογενείας μας, ἀποξενωμένα ἀπό ἐμᾶς, ἔπρεπε νά ζοῦσαν στόν Πόντο, τή Ρουμανία καί τήν Αἴγυπτο. Εἰδικά γιά τούς Ρουμάνους συγγενεῖς μας διηγείτο, πῶς ἕνας Κανδήλης, στρατηγός τοῦ ρουμανικοῦ στρατοῦ, γνωρίζοντας τή συγγένειά του μέ τούς Κανδήληδες τῆς Νάξου, τούς εἶχε ἐπισκεφθεῖ κατά τό 1885 καί φιλοξενήθηκε ἀπό τά ἐκεῖ διαμένοντα ἀδέλφια του. Αὐτά μόνο ἐγνώριζα μέχρι τό 1929 καί δέν εἶχα ἐνδιαφερθεῖ γιά τήν ἱστορία τῆς οἰκογενείας μου οὔτε μέ εἶχε ἀπασχολήσει αὐτό τό θέμα.

Τόν Μάιο τοῦ 1929, ἐξ ἀφορμῆς τῆς πρώτης μου ἀνακοινώσεως στή νεοϊδρυμένη τότε Ἀκαδημία τῶν Ἀθηνῶν, ὁ σοφός μελετητής τῆς Ἀθήνας καί ἀπό τούς πρώτους Ἀκαδημαϊκοῦς Δ. Γρ. Καμπούρογλου, ἀκούοντας τό ὄνομά μου, ζήτησε διά τοῦ Καθηγητοῦ μου Ἀκαδημαϊκοῦ Κωνστ. Ζέγγελη, νά μέ γνωρίσει. Μοῦ διεμήνυσε μ' ἐκεῖνον, πῶς «ἤμουν γόνος παλαιᾶς ἀθηναϊκῆς οἰκογενείας τοῦ 16ου αἰῶνα».

Ζωηρότατο τό ἐνδιαφέρον του δέν εἶχε τήν ὑπομονή νά περιμένει τήν ἐπίσκεψή μου καί μοῦ ἔκαμε τήν τιμῆ νά ἔλθει ἐκεῖνος στό γραφεῖο μου, στό Πανεπιστημιακό ἐργαστήριό, ὅπου τότε ἐργαζόμουν,

γιά νά μέ γνωρίσει. Θυμοῦμαι πάντα μέ συγκίνηση καί θαυμασμό τόν σεβάσμιο, πολύ χαριτωμένο, ὀμιλητικώτατο καί γελαστό αὐτόν φίλο μου, μέ τόν ὁποῖον ἔκτοτε συνδέθηκα καί εἶχα κατά τά ἀκολουθήσαντα χρόνια τακτικές συναντήσεις.

Κατά τήν πρώτη ἐκείνη σέ ἴμενα ἐπίσκεψή του, τῶν πρώτων ἡμερῶν τοῦ Ἰουνίου 1929, ἐνθουσιασμένος ἀπό τήν στό πρόσωπό μου ἀνακάλυψή του, παρά τούς ἰδικούς μου ἐνδοιασμούς, ὡς πρός τήν πραγματικότητα καί ὄχι τήν συμπτωματικότητα τῆς περιπτώσεως, μέ διαβεβαίωσε πώς οἱ ἱστορικές ἔρευνές του ἀποδείκνυαν ἀναμφισβήτητα πώς ἡ κυκλαδῆτικη οἰκογένεια Κανδήλη, ἡ ἰδική μου, ἀποτελοῦσε συνέχεια τῆς παλιᾶς ἀθηναϊκῆς τοῦ 16ου αἰῶνα. Αὐτή, μετά τήν ὑποδούλωση τῆς Ἀθήνας, εἶχε ἐκπατρισθεῖ καί ἕνας κλάδος τῆς κατέφυγε στίς Κυκλάδες καί ἄλλος στόν Πόντο. Πώς ἡ ἀρχοντική οἰκογένεια Κανδήλη τῆς Ἀθήνας, γνωστή καί φημισμένη καί πρό τοῦ 16ου αἰῶνα, εἶχε ἰδιόκτητη τήν περί τό Λυσικράτειο περιοχή τῆς Πλάκας, ὅπου βρισκόταν καί ἡ οἰκογενειακή τῆς ἐκκλησία ἡ ἀφιερωμένη στήν Παναγία, πού ἔχοντας τήν προσωνυμία τοῦ κτήτορος τῆς ἔμεινε γνωστή ὡς «Κυρά-Καντήλη». Ὄνομασία πού τήν διατήρησε, καθώς καί ἡ περί αὐτήν περιοχή, καί κατά τά χρόνια τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ '21 καί κατά τά πρώτα μεταπελευθερωτικά. Ἡ κάθε παλιά ἀρχοντική οἰκογένεια, μοῦ ἐξήγησε, εἶχε πάντα τήν ἰδιόκτητη ἰδική τῆς ἐκκλησία.

Ἡ «Παναγία Κυρά-Καντήλη» μισογκρεμίστηκε ἀπό τίς γύρω τῆς ὁδομαχίες τοῦ ἀγῶνος τῆς ἀπελευθερώσεως κατά τό τέλος τοῦ 1826, καί ἀργότερα, τό 1848, κατεδαφίσθηκε ὀλοκληρωτικά, ἀκολουθώντας τήν τύχη τῶν τόσων ἄλλων ἀθηναϊκῶν, πού εἶχαν πάθει ζημιές ἀπό τίς μάχες καί ἀντί, καθώς ἔπρεπε, ν' ἀναστηλωθοῦν, τίς ἐξαφάνισαν χρησιμοποιώντας τό οἰκοδομικό τους ὕλικό γιά τήν ἀνεγειρομένη ἐκκλησία τῆς Μητροπόλεως. Γι' αὐτά ὅλα, μοῦ εἶπε, ἔχει κάνει πολλές δημοσιεύσεις. Σ' αὐτές καί μέ παρέπεμψε ὥστε νά πληροφορηθῶ περισσότερο καί νά πεισθῶ.

Στό βιβλίο του «Αἱ παλαιαί Ἀθῆναι» (σελ. 193-194) πού ἔσπευσα νά ἀγοράσω³ ἀναφέρεται ἀκόμη λεπτομερέστερα στίς σχετικές ἔρευνές του. Μεταξύ τῶν ἄλλων γράφει πώς «ἡ κτητορική (τῆς ἐκκλησίας) οἰκογένεια τοῦ Καντήλη περιεσώθη εἰς τάς νήσους κοσμηθεῖσα ἐκεῖ μέ οἰκόσημα (...). Ἀφοῦ ἐκρημνίσθη, κατά τό 1848, χάριν τῆς διαρκῶς κτιζομένης Μητροπόλεως, ἀφέθη εἰς ἐν τῶν τοιχωμάτων τῆς μία εἰκὼν τῆς Παναγίας ὑπό τήν ὁποίαν οἱ πιστοί τῆς ἀναβαν ἕνα καντηλάκι (...). Ἡ ἀκμαιοτάτη αὐτή ἐνοριακή ἐκκλησία τῆς Παναγίας τοῦ Κανδήλη, Κυρά - Καντήλη ἀποκαλουμένη κοινῶς, κατεῖχε παλαιόν εἰκόνημα τῆς Παναγίας, φέρον τόν τίτλον τῆς «Νέας Κυ-

---

5. Δ. Γρ. Καμπούρογλου: Αἱ Παλαιαί Ἀθῆναι. Ἀθῆναι 1922.

ρᾶς». Τό εἰκόνημα αὐτό, ἢ ἀντίγραφόν του, περιεσώθη εἰς τήν γειτονικήν Σωτήραν τοῦ Κοττάκη. Ἡ Κυρά Καντήλη εἶχε καί παρεκκλήσιον πλησίον της πρός μεσημβρίαν καί κατά τόν ἀνηφορικόν δρομίσκον (ὁδός Ἐπιμενίδου) τόν φέροντα πρός τήν Ἀκρόπολιν, ὡς «Ἄγιος Δημήτριος τό Παρακλήσι» ἀνά τοὺς αἰῶνας γνωστόν».

Οἱ παλαιοὶ Ἀθηναῖοι θά πρέπει νά θυμούνται τό προσκυνητάριο τῆς Παναγίας, στήν ἀρχή τῆς ὁδοῦ Λυσικράτους ἀριστερά, ὀλίγα μέτρα μετά τήν Πλατεία, περί τοῦ ὁποίου γράφει ὁ Καμπούρογλου. Παιδί, διασχίζοντας τήν Πλάκα γιά νά πάω στό σχολεῖο μου στοῦ Διαλησμά, προσκυνούσα κι ἐγώ τήν εἰκόνα αὐτή τῆς Παναγίας. Θυμοῦμαι πῶς σέ ὀρισμένες ἑορταστικές ἡμέρες τοποθετοῦσαν δίπλα τοῦ εἰκονοστασίου ἓνα μανουάλι καί ἄναβαν σ' αὐτό κεράκια.

Στήν ἄλλη μελέτη τοῦ Δ. Γρ. Καμπούρογλου «Οἱ Χαλκοκονδύλαι»⁶, ἀναφέρεται ἡ ἀθηναϊκή οἰκογένεια Κανδήλη ὡς ἄμεσα συνδεομένη μέ τοὺς Χαλκοκονδύλους.

Σ' αὐτή, στά γραφόμενά του περί τῆς ὀνομασίας τῆς οἰκογενείας Χαλκοκονδύλη (σελ. 22) καί τῆς ἐνδεχομένης διά συγγενείας συνδέσεως αὐτῆς μετά τῆς οἰκογενείας Κανδήλη μεταξύ τῶν πολλῶν ἄλλων καταλήγει:

«Οἱ Κανδήληδες ἐπιφανῆς οἰκογένεια τῶν Ἀθηνῶν, εἶχε κτητορικήν τήν Παναγίαν Καντήλη (Κυρά - Καντήλη) ἀπέναντι ἀκριβῶς τοῦ Λυσικρατείου (...). Ἄς προσθέσωμεν ὅτι εἰς τῶν Κανδήληδων φονευθεῖς κατά τήν πολιορκίαν ἐτάφη εἰς τόν Παρθενῶνα».

Ἐάν ἐπομένως ὁ φονευθεῖς κατά τόν ἀγῶνα δέν εἶναι κάποιος τυχαῖος συνώνυμος τῆς παλαιᾶς οἰκογενείας, θά πρέπει νά συμπερανομεν πῶς ὁ ἐκπατρισμός αὐτῆς δέν ὑπῆρξε καθολικός καί πῶς ἓνα ἢ περισσότερα μέλη της παρέμειναν στήν Ἀθήνα, ὥστε νά διατηρηθεῖ ἓνας κλάδος Κανδήληδων δίδοντας ἀπογόνους μέχρι τήν ἐποχὴ τῶν ἀγῶνων τῆς ἀπελευθερώσεως.

Γιά τήν ἐκκλησία αὐτὴ τῆς Πλάκας ἀνάλογα μᾶς πληροφοροῦν καί οἱ ἔρευνες καί οἱ δημοσιεύσεις τῶν Κ. Κουρουνώτη - Γ.Α. Σωτηρίου⁷ (σελ. 111) καί Κώστα Π. Μπίρη⁸ (σελ. 21).

Γιά τήν ἐκκλησία καί τήν κτητορική της οἰκογένεια γράφει ἐπίσης πολλά καί τό πρόσφατο βιβλίον τῆς Λίτσας Μιχαελῆ (σελ. 110)⁹. Εἰδικά γιά τήν ἐμπορική δραστηριότητα στήν Βενετία ἑνός ἐκ τῶν ἀπογόνων τῆς οἰκογενείας σημειώνει ὅτι «στά τέλη τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνα ἀ-

---

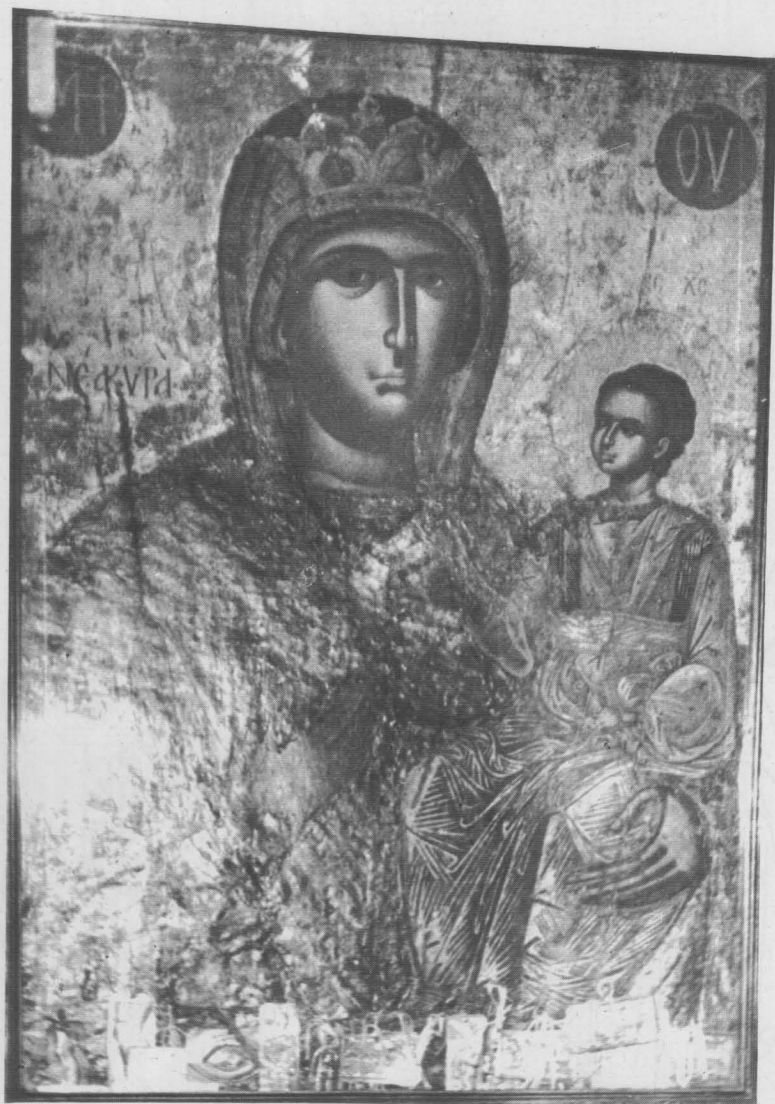
6. Δ. Γρ. Καμπούρογλου: Οἱ Χαλκοκονδύλοι. Μονογραφία. Ἐν Ἀθήναις 1926.

7. Κ. Κουρουνώτη - Γ. Α. Σωτηρίου: Εὔρετήριον τῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος. Α' Εὔρετήριον τῶν μεσαιωνικῶν μνημείων τῶν Ἀθηνῶν. Ἀθήναι 1920.

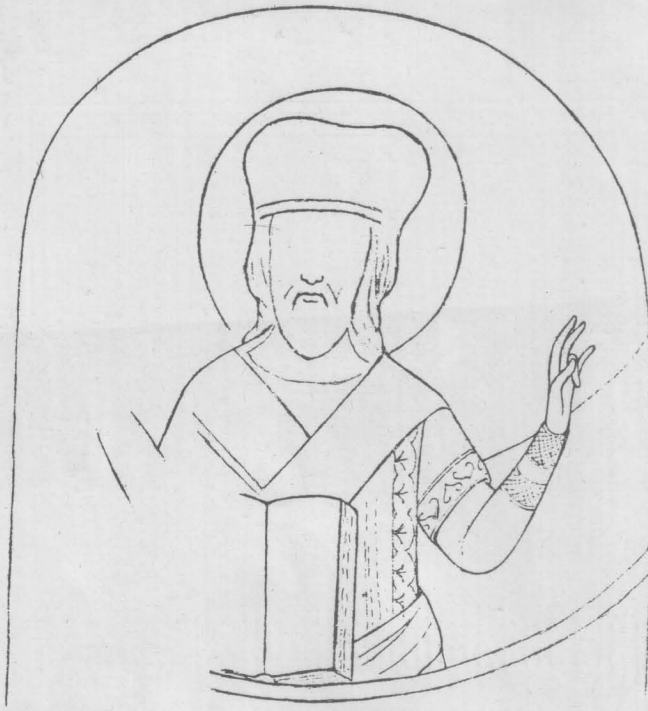
8. Κώστα Π. Μπίρη: Αἱ ἐκκλησίαι τῶν παλαιῶν Ἀθηνῶν. Ἀνακοίνωσις εἰς τήν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν. Ἐκδοσις Δήμου Ἀθηναίων. Ἀθήναι 1940.

9. Λίτσας Μιχαελῆ: Πλάκα μνήμη καί μυθοπλασία. Ἀθήναι 1985.

34. Ἡ περισωθεῖσα ἀπὸ τὴν καταστροφῆς τοῦ 1826 θαυματουργὸς εἰκόνα τῆς Παναγίας «Κυρᾶς-Κανδήλη», πού ἔκτοτε φυλάσσεται στὴν ἐκκλησία τῆς Πλάκας «Σωτήρα τοῦ Κοττάκη» (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1986).

αρχαγγελο Μ

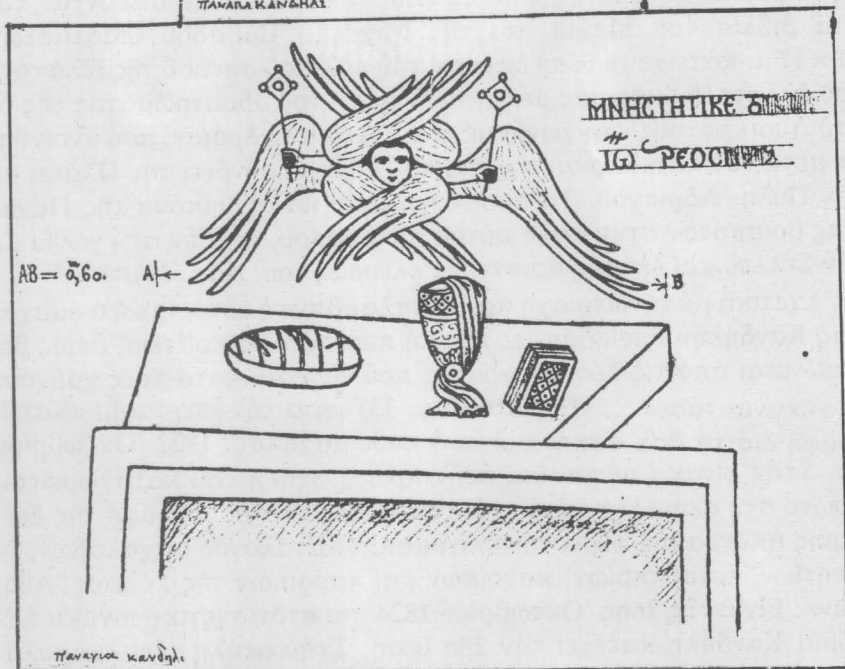
πατερνα κανδηλι

35 και 36. Ἀποτυπώσεις δύο Τοιχογραφιών, πού διασώθηκαν στά ἐρείπια τῆς ἐκκλησίας «Κυράς-Κανδηλή», ἀπό τόν P. Durand.

ΠΑΝΑΓΙΑ ΚΑΝΔΗΛΗ

37 και 38. Ἀποτυπώσεις δύο ακόμη τοιχογραφιών τῆς «Κυράς-Κανδήλη» ἀπό τόν P. Dugand. Στὴν κάτω σημειώνεται: P.D. 24 Ἀπριλίου 1843.

νάμεσα στους Ἀθηναίους ἐμπόρους τῆς Serenissima ἀναφέρεται ἕνας Καντύλης».

Τέλος, συγκεντρώνοντας ὄλο τό δημοσιευμένο ὑλικό καί παραθέτοντας καί τίς προσωπικές μου πληροφορίες καί ἀπόψεις ἐπὶ τοῦ θέματος, δημοσίευσσα τελευταῖα καί δική μου σχετική μελέτη¹⁰.

Γιὰ τὴν γραφή τοῦ ὀνόματος Κανδήλη, πού στὰ διάφορα κείμενα πότε εἶναι μέ η καί πότε μέ υ πότε μέ νδ καί πότε, σύμφωνα μέ τὴ φωνητική προφορά τῆς λέξεως, μέ ντ (Κανδήλης, Καντήλης, Κανδύλης, Κανδήλις), καί παλαιότερα καί σήμερα ἐξακολουθοῦν νά παρατηροῦνται αὐτοὶ οἱ διαφορισμοί. Τό ἴδιο παρατηρεῖται καί μέ τὴν ὀνομασία Χαλκοκονδύλης πού, ἐπίσης, ἀλλοῦ γράφεται μέ υ καί ἀλλοῦ μέ η.

Ὡς πρὸς τὴν ἀκριβῆ θέση πού καταλάμβανε ἡ κατεδαφισθεῖσα ἐκκλησία Κυρά-Κανδήλη μᾶς κατατοπίζουν οἱ χάρτες τῆς Πλάκας τῆς προεπαναστατικῆς ἐποχῆς (Εἰκ. 29), πού δημοσιεύονται καί στὰ βιβλία τοῦ Μπέρη καί τῆς Μιχελῆ. Ἐμβαδοῦ διαστάσεων 11 × 17 μ. κατεῖχε τὴ θέση ἐν μέρει τοῦ παλαιοῦ σπιτιοῦ τῆς Πλάκας, τοῦ ἄλλοτε ἰδιοκτησίας μας, καί ἐν μέρει τοῦ ὁδοστρώματος τῆς ὁδοῦ Λυσικράτους στὴ γωνία μέ τὴ Σέλλεῦ, τοῦ δρόμου πού ἀνοίχθηκε μετὰ τὴν κατεδάφισή της καί πού σήμερα συνδέει τὴν Πλάκα μέ τὴν Πύλη Ἀδριανοῦ. Τό προσκυνητᾶριο μέ τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας βρισκόταν στὴν ἀρχὴ αὐτοῦ τοῦ δρόμου, σχεδόν στὴ γωνία μέ τὴν Σέλλεῦ καί ἐπὶ τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς του. (Εἰκ. 31).

Σχετικὰ μέ τὴν περιοχὴ πού καταλάμβανε ἡ «ἐνορία» ἢ ὁ «μαχαλᾶς Κανδήλη» ὅπωςδήποτε ἦταν ἡ περί τὸ Λυσικράτειο, ὅπως βεβαιώνεται ἀπὸ τίς δύο ἀπογραφές πού γίνηκαν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐπαναστάσεως. Ἡ πρώτη (Εἰκ. 33) φέρει τὴν ἐπιγραφή: «Καταγραφή διὰ τὰ ὄσα ὀσπήτια ἔχει ὁ κάθε μαχαλᾶς, 1822 Ὀκτωβρίου 8». Στόν πίνακα αὐτόν καί στὴν πρώτη στήλη τοῦ καταχωρεῖται, πρῶτο στή σειρά, τό ὄνομα «Κανδύλη 86». Τό χειρόγραφο τῆς δευτέρας ἀπογραφῆς φέρει τὴν ἐπιγραφή: «Κατάλογος μαχαλάδων, ὀσπητίων, ἐργαστηρίων, κατοίκων καί παροίκων τῆς πόλεως Ἀθηνῶν». Εἶναι τῆς 26ης Ὀκτωβρίου 1824 καί στῶν σχετικῶν πίνακα ἡ ἐνορία Κανδήλη κατέχει τὴν 28η θέση. Στὴν στήλη τῶν «μαχαλάδων» ἀναγράφει «Κανδήλης 82» (ὀσπήτια) καί στὴν στήλη τῶν «ψυχῶν (τῶν κατοίκων) 346». Φανερό εἶναι πῶς ἡ δευτέρα ἀπογραφή εἶναι πληρέστερη καί ἀκριβέστερη τῆς πρώτης. Ὅλοι οἱ «μαχαλάδες» ὀνοματίζονται ἀπὸ τίς ἀντίστοιχες ἐνοριακές ἐκκλησίες καί ἡ τῆς Κυρᾶς - Κανδήλη, μέ τίς 346 ψυχές της, συγκαταλέγεται μεταξὺ τῶν πολυπληθεστέρων.

---

10. Δρος Ιω. Δ. Κανδήλη: Ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγίας Κυρᾶς-Κανδήλη τῆς Πλάκας καί ἡ κτητορικὴ τῆς οἰκογένεια. Ἀθῆναι 1987.

Ἡ εἰκόνα τῆς Παναγίας Ὁδηγητρίας (διαστάσεων 0,880 × 0,647 μ.) πού εἶναι σήμερα ἐκτεθημένη γιά προσκύνηση, μέσα στό ξυλό-γλυπτο προσκυνητάριό της, στό δεξιό κλιῖτος τῆς ἐκκλησίας «Σωτήρα Κοττάκη» τῆς Πλάκας (στή γωνία ὁδῶν Κόδρου καί Κηδαθηναίων), εἶναι ἡ τῆς «Κυράς - Κανδήλη». Ὅταν ἐρειπώθηκε ἡ ἐκκλησία της ἐκεῖ μεταφέρθηκε ὅπου καί ἔκτοτε φυλάσσεται. Μετά τήν ἀπομάκρυνση τελευταία του μεταλλικοῦ καλύμματος πού τήν σκέπαζε ὀλόκληρη, ἐκτός ἀπό τά δύο πρόσωπα, φάνηκε ἡ παλαιά ἐπιγραφή της (ἀριστερά καί ἄνω) «Νέα Κυρά», πού εἶναι ἐπιβεβαιωτική τῆς προελεύσεώς της. (Εἰκ. 34).

Πρόκειται περί εἰκόνας τοῦ 14ου αἴωνα, μέ ἐπιζωγραφήσεις καί ἀλλοιώσεις μεταγενεστέρων ἐποχῶν. Ὅπως δείχνουν τά ἀντίγραφα τῶν τοιχογραφιῶν τῆς «Κυράς - Κανδήλη» τοῦ P. Durand (περί τῶν ὁποίων πάρα κάτω) ἡ εἰκονογράφηση τοῦ ναοῦ εἶναι τοῦ 13ου ἢ 14ου αἴωνα καί ἀποδεικνύει πῶς ἡ ἀνέγερσή του ἔγινε ἐκείνη τήν ἐποχή, ἄν ὄχι ἀκόμα παλαιότερα.

Λυπηρό εἶναι τό ὅτι ἀπό τούς τόσους ξένους ἐπισκέπτες τῆς Ἀθήνας τῆς προεπαναστατικῆς ἐποχῆς, πού φιλοτέχνησαν καί μᾶς ἄφησαν ἀπεικονίσεις πολλῶν μνημειακῶν κτιρίων της, κανεῖς δέν βρέθηκε ν' ἀποθανάτισει τήν σέ τόσο κεντρική θέση εὐρισκόμενη καί προφανῶς κτιριακά ἀξιόλογη ἐκκλησία τῆς Παναγίας Κυράς - Καντήλη, πού ἄθικτη σωζόταν μέχρι τό 1826 καί τιμᾶτο ἀπό τό σεβασμό καί τή λατρεία τῶν κατοίκων τῆς κεντρικῆς Ἀθήνας, θεωρούμενη καί ὡς θαυματοργός.

Γιά τή Μονή Καπουτσίνων, μέ τό ἐνσωματωμένο στόν περίβολό της Μνημεῖο τοῦ Λυσικράτους, πού διατηρεῖτο ἀκέραιη μέχρι τήν ἴδια ἐποχή καί ἐρειπώθηκε καί ἴκείνη τό 1826, ὑπάρχουν πολλές ἀναπαραστάσεις της καί ἰχνογραφήματα. Αὐτές τίς ἀπεικονίσεις, γιά νά τίς φιλοτεχνήσουν οἱ καλλιτέχνες τους (Εἰκ. 32), ἀσφαλῶς θά στάθηκαν καί θά τίς ἐπεξεργάσθηκαν βλέποντας τό μοναστήρι ἀπό τή θέση τῆς πόρτας, τῆς ἀπέναντι ἀκριβῶς εὐρισκόμενης Κυράς - Καντήλη.

Ὁ μόνος πού μᾶς περιέσωσε μερικά ἀπό αὐτήν καί μάλιστα μετά τήν ἐρειπώσή της εἶναι ὁ βυζαντινολόγος P. Durand, πού ὅπως μᾶς δείχνουν τά κατάλοιπά του μέ πάθος ἀγάπησε τά βυζαντινά κειμήλια τῆς Ἀθήνας, τά σωζόμενα κατά τούς πρώτους μεταπελευθερωτικούς χρόνους, καί, κατά τήν περίοδο 1839 μέ 1847, ἀποτύπωσε, μέ θαυμάσια ἰχνογραφήματα ἐξαιρετικῆς ἀκριβείας, πολλά ἀπό αὐτά. Ἀντέγραψε πλῆθος τοιχογραφιῶν παλαιῶν ἀθηναϊκῶν ἐκκλησιῶν. Καί ἐκ τῶν διασωθεισῶν, πού βρίσκονταν σέ καλή κατάσταση, καί ἐκ τῶν ἐρειπωμένων. Ἐπίσης καί ἀρκετές ἀπεικονίσεις τῶν ἐσωτερικῶν τους χώρων καί τῶν προσόψεών τους. Τό ἀρχεῖο αὐτοῦ τοῦ P. Durand βρίσκεται σήμερα στήν κατοχή τοῦ Προέδρου τοῦ

Ἑλληνικοῦ Λογοτεχνικοῦ καί Ἱστορικοῦ Ἀρχείου κ. Μάνου Χαριτάτου, ὁ ὁποῖος εἶχε τήν καλοσύνη νά μοῦ ἐπιτρέψει νά τό μελετήσω καί νά πάρω ἀπό αὐτό ὀρισμένα φωτοαντίγραφα.

Τά ἰχνογραφήματα τοῦ P. Durand¹¹, συνολικῶς 310, συνήθως δέν ἀναγράφουν ἀπό ποίαν ἐκκλησία προέρχονται. Διασώθηκαν οἱ ἀπεικονίσεις ἐνῶ ἐχάθη ὁ κατάλογός τους. Μεταξύ ἐκείνων πού σημειώνουν τήν προέλευση τά πέντε ἀντίγραφα τοιχογραφιῶν τῆς Κυρᾶς - Καντήλη (Εἰκ. 35-38). Πιθανῶς μεταξύ τῶν ἀνεπιγράφων νά ὑπάρχουν καί ἄλλα προερχόμενα ἐκ τῆς ἰδίας ἐκκλησίας.

Στήν τελευταία ἐκ τῶν εἰκόνων αὐτῶν (Εἰκ. 38) ὁ P. Durand σημειώνει, ἐκτός ἀπό τό «Παναγία Καντήλη» καί τό ὄνομά του, τήν ἡμερομηνία κατά τήν ὁποίαν τήν ἐπεξεργάσθη: «24 Ἀπριλίου 1843». Ἐξ αὐτοῦ βεβαιωνόμεθα ὅτι 17 χρόνια μετά τίς ὁδομαχίες τοῦ 1826 καί τήν κατερείπωση τῆς ἐκκλησίας καί παρά τήν ἐν τῷ μεταξύ ἐκ τοῦ χρόνου φθορά, οἱ τοῖχοι τῆς στέκονταν ἀκόμη ὄρθιοι σέ ἰκανό ὕψος, ὥστε νά διατηροῦνται ἐπί αὐτῶν ἀρκετές τοιχογραφίες σέ καλή κατάσταση. Ἡ παλαιά ἀξιόλογη αὐτή τοιχογράφησή της, ἐπιβεβαιώνει τήν ἱστορική καί καλλιτεχνική τῆς ἀξία καί ἀποδεικνύει πόσο ἐπιβαλλόμενη ἦταν ἡ οἰκοδομική συμπλήρωση καί ἀποκατάστασή της, ἀντί τῆς διά τῆς κατεδαφίσεως ἐξαφανίσεως.

Ἡ ἐπωνυμία τῆς Παναγίας αὐτῆς ὡς Κυρᾶς - Κανδήλη καί ἡ ὀνομασία τῆς περιοχῆς ὡς ἐνορίας Κανδήλη ἔχουν πρόσθετο ἐνδιαφέρον ὡς μοναδική περίπτωση συμπτώσεως. Τό ὅτι δηλ. ἡ νέα ἀθηναϊκή οἰκογένεια Δημ. Κανδήλη, ἡ ἰδική μου, βρέθηκε ἰδιοκτήτρια τοῦ σπιτιοῦ πού εἶναι κτισμένο ἐπάνω στόν ἴδιο ἀκριβῶς ἰδιοκτησιακό χῶρο τῆς παλαιᾶς ὁμωνύμου τῆς, πού κατεῖχε τήν περιοχὴ αὐτή καί ἦταν σημαίνουσα κατά τόν 16ο καί τούς ἀμέσως προηγουμένους τοῦ αἰῶνες. Ἄσχετα τοῦ ἐάν ἡ νέα εἶναι συνέχεια ἢ ὄχι τῆς παλαιᾶς καί μόνο γιά τό γεγονός τῆς συμπτώσεως ἀποτελεῖ τοῦτο κάτι τό ἀξιοπρόσεκτο καί ἐνδιαφέρον.

Τό σπίτι τῆς πλατείας Λυσικράτη (Εἰκ. 5) πρέπει νά ἔχει οἰκοδομηθεῖ, ὅπως ὑπολογίζω, μεταξύ 1860 καί 1870 καί καθῶς μᾶς δείχνει ὁ παλιός χάρτης τῆς Ἀθήνας (Εἰκ. 29) κατέχει μέρος ἢ καί ὀλόκληρο τό χῶρο ἐπί τοῦ ὁποίου ἦταν κτισμένη ἡ Κυρά - Κανδήλη. Τό σπίτι αὐτό περιῆλθε στόν πάππο μου Ἰω. Δ. Καμπάνη περί τό 1890 καί στά 1897 ἐξεχωρήθη ἀπό αὐτόν στόν πατέρα μου Δημ. Ἐμμ. Κανδήλη, καθηγητὴ φιλόλογο, κατά τό γάμο του μέ τή θυγατέρα του Ἀριάδνη, τήν μητέρα μου, ἀποτελώντας τήν προίκα τῆς. Μαζί μ' αὐ-

---

11. Γάλλος βυζαντινολόγος ὁ Paul Durand (1806 - 1882) περιόδευσε τήν Ἀνατολή καί τήν Ἑλλάδα κατά ἔτη 1839, 1843 καί 1847 κι ἐμελέτησε τή βυζαντινὴ τέχνη. Στόν Ἄθω ἀνακάλυψε τόν περίφημο χειρόγραφο «Ὀδηγὸ τῆς Βυζαντινῆς Ζωγραφικῆς» πού τόν μετέφρασε στήν Γαλλικὴ καί τόν ἐξέδωσε. Ἐγγραψε πολλὰ ἔργα τά περισσότερα τῶν ὁποίων ἔμειναν ἀδημοσίευτα.

39. Τό ἐπί τῆς ὁδοῦ Ἐπιμενίδου ἐκκλησάκι τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, παρακλήσι τῆς «Κυρᾶς-Κανδήλη» (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1986)

40. Ἡ ἐκκλησία «Σωτήρα τοῦ Κοττάκη» ὅπου φυλάσσεται ἡ εἰκόνα τῆς «Κυρᾶς-Κανδήλη» (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1986).

41. Τά τρία ἀρχαῖα ἀγγεῖα πού βρέθηκαν κατά τίς ἐπισκευαστικές ἐργασίες τοῦ 1910 στό ὑπόγειο τῆς οἰκίας Κανδήλη. Αὐτή κατεῖχε μέρος τοῦ χώρου ὅπου ἄλλοτε ἦ «Κυρά-Κανδήλη» (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1986).

τό και τήν γειτονική του αὐλή, μέ τά μικροκτίσματά της, πού ἔχει πρόσωπο ἐπί τῆς ἀδιεξόδου παρόδου, τήν ἀποτελοῦσα προέκταση τῆς ἀπέναντί της ὁδοῦ Ἐπιμενίδου. Ὁ σήμερα ἀδιεξοδος αὐτός δρομίσκος, κατά τόν παλαιό χάρτη, περιέβαλε ἄλλοτε τό σπίτι τῆς γωνίας Λυσικράτους καί ἀσφαλῶς παλαιότερα καί τήν ἐκεῖ εὐρισκόμενη ἐκκλησία τῆς Κυρᾶς - Κανδήλη. Ἐβγαζε στόν δρόμο, τόν σήμερα Λυσικράτους, ἀπέναντι ἀπό τό πλάτωμα τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης. Ἀποτελοῦσε δηλ. πάροδο τῆς ὁδοῦ Ἀδριανοῦ ἡ ὁποία ἀρχίζε κατά τά προεπαναστατικά χρόνια ἀπό τήν Πύλη Ἀδριανοῦ καί ὄχι, ὅπως σήμερα, ἀπό τό προαύλιο τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης. Τό τμήμα αὐτό τῆς Ἀδριανοῦ ἔχει ἀντικατασταθεῖ, εὐθυγραμμισμένο, ἀπό τήν Λυσικράτους.

Τό ἄλλοτε σπίτι μας αὐτό πουλήθηκε ἀπό τόν πατέρα μου τό 1920 ἐξ αἰτίας τοῦ ἐνοικιοστασίου τοῦ πρώτου μεγάλου πολέμου πού εἶχε ἐκμηδενίσει τήν εἰσοδηματική του παροχή. Ἡ Κυρά - Κανδήλη πιθανότατα ἦταν κτισμένη ἐπάνω σέ ὑπολείμματα καί ἴσως μέ τό οἰκοδομικό ὑλικό ἀρχαίου οἰκοδομήματος τῆς κλασσικῆς ἢ τῆς προκλασσικῆς ἐποχῆς. Στηρίζω αὐτή τήν ἄποψη στό ἀκόλουθο γεγονός. Στό βαθύ ὑπόγειο τοῦ σπιτιοῦ μας, τοῦ ὅπως εἶπαμε κτισμένου ἐπί μέρους τῶν ὑπολειμμάτων καί τῶν θεμελιακῶν τοίχων τῆς ποτέ ἐκεῖ Παναγίας, βρέθηκαν κατά τίς ἐπισκευαστικές ἐργασίες πού ἔγιναν κατά τό 1910 ἀρχαῖα κατάλοιπα. Τρία ἀγγεῖα πού σώθηκαν ἀκέραια, παραδόθηκαν στόν πατέρα μου κι αὐτά βρίσκονται σήμερα στήν κατοχή μου. Κατά τήν τότε πρόχειρο ἐκτίμησή τους εἶναι πρωτογεωμετρικῆς τεχντροπίας τοῦ 11ου π.Χ. αἰώνα. (Εἰκ. 41). Τό ὅτι ἄλλωστε ἡ περί τό Λυσικράτειο περιοχή κρύβει πολλά ἀρχαιολογικά κατάλοιπα περασμένων ἐποχῶν τό ἀπέδειξαν οἱ πρόσφατες ἀνασκαφές (1984-1985) στό χῶρο τῆς ἐκεῖ πλατείας καί στό προαύλιο τῆς γειτονικῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης. Ἀπεκαλύφθη ὀλόκληρη ἐρειπιούπολη (Εἰκ. 30 καί 31).

Ὡς πρός τό θέμα τῆς συγγενικῆς ἐξαρτήσεως ἀντί τῆς συμπτωματικῆς συνωνυμίας τῶν δύο οἰκογενειῶν, ἐνισχυτικά τῶν μετά τῆς βεβαιότητος ὑποστηριζομένων παρά τοῦ Δ. Γρ. Καμπούρογλου, πῶς ἡ ἰδική μου ἀποτελεῖ κλάδο τῆς παλαιᾶς ἀθηναϊκῆς, μπορεῖ νά θεωρηθοῦν τά ἐξῆς: στήν Ἑλλάδα πρό τοῦ 1922 δέν ἦσαν γνωστοί ἄλλοι μέ τό ὄνομα «Κανδήλης», ἐκτός τῶν ἰδικῶν μου συγγενῶν, ἐνῶ μετά τό 1922 τό ὄνομα πολύ διαδόθηκε καί τοῦτο γιατί μεταξύ τῶν νεοελθόντων ἀπό τόν Πόντο καί τή Μικρά Ἀσία προσφύγων ὑπῆρχαν πολλοί πού ὀνομάζονταν Κανδήληδες. Τοῦτο ἐνισχύει τήν ἄποψη τῆς καταφυγῆς στόν Πόντο ἐνός κλάδου τῆς παλαιᾶς ἀθηναϊκῆς οἰκογένειας, ἀπό τόν ὁποῖον καί ἡ κατόπιν ἐξάπλωση ἀπογόνων της στήν ἄλλη Μικρά Ἀσία, τήν Κωνσταντινούπολη καί τή Ρουμανία.

4. ΣΥΝΕΧΙΖΟΝΤΑΣ ΤΟ ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΟ ΜΑΣ ΣΤΗΝ ΟΔΟ ΑΔΡΙΑΝΟΥ

“Υστερα από τις δύο παρεκβάσεις μου, για τό σχολείο του Διαλησμά και την Παναγία Κυρά-Κανδήλη, ἄς συνεχίσουμε τό οδοιπορικό στην ἸΑδριανού, τήν ἄρτηρία πού δίνει τή ζωή και τήν κίνηση στην καρδιά τῆς Πλάκας.

Κατά τά πρώτα παιδικά μου χρόνια, ἡ γνωστή ἀπό μένα και καλά ἐξερευνημένη περιοχή τῆς Πλάκας, περιοριζόταν μόνο μέχρι τό σχολείο του Διαλησμά, ἀφού πηγαινοερχόμουν μέχρις ἐκεῖ τέσσερις φορές τήν ἡμέρα διατρέχοντας τούς δρόμους της. Τήν πάρα - κάτω τῆς συνεχιζόμενης ὁδοῦ ἸΑδριανού και τῶν γύρω της δρομίσκων τήν γνώρισα ἄργότερα, κατά τά γυμνασιακά και τά μετέπειτα χρόνια τῆς ζωῆς μου. Αὐτή τήν περιοχή, τήν ἀκόμη γραφικώτερη και ἱστορικά ἀξιολογώτερη για τόν τόπο μας, ἐξ ἴσου μέ τήν πρώτη, πολύ τήν ἀγάπησα και ἰδιαίτερα συνδέθηκα μαζί της κατά τήν μετέπειτα ζωή μου.

Τό μεγάλο οἰκοδομικό τετράγωνο, ὅπου τά κτίσματα τῶν σχολείων Διαλησμά, κατηφορίζοντας τήν ἸΑδριανού, διαχωρίζεται μέ τό σπουδαῖο ἐκεῖ σταυροδρόμι, ὅπου συναντῶνται τρεῖς ἀκόμη δρόμοι. Πρός τά ἀριστερά ἀρχίζει, ἡ ὁδηγοῦσα στίς πλαγιές τῆς ἸΑκροπόλεως ὁδός Φλέσσα και πρὸς τά δεξιά, ἡ ὁδηγοῦσα πρὸς τό Ζάππειο ὁδός Ναυάρχου Νικοδήμου, πού βρίσκεται στόν ἴδιο ἄξονα και ἀποτελεῖ προέκταση τῆς πρώτης. ἸΑπό τό σταυροδρόμι αὐτό ξεκινάει ἐπίσης ἡ ὁδός ἸΑγίας Φιλοθέης, ἡ πολύ κοντινή και παράλληλη τῆς ἸΑδριανού. Τήν χωρίζει ἀπό αὐτήν ἕνα παλαιό ὑψηλό κτίριο, ἀρκετά στενό, πού τό ἕνα του πρόσωπο βρίσκεται ἐπὶ τῆς Φιλοθέης και τό ἄλλο ἐπὶ τῆς ἸΑδριανού. Στό ἰσόγειο του στεγαζόταν τότε τό περίφημο μπακάλικο του Συκομαντρόπουλου, πού πουλοῦσε κάθε εἶδους πραμάτεια και ἔμεινε ἀξέχαστο για τούς παλαιούς πλακιώτες. Μέ τ’ ὄνομα του ἐμπόρου αὐτοῦ, του Συκομαντρόπουλου, ἀκόμη και σήμερα ὀνοματίζεται και εἶναι γνωστή ἡ ὅλη ἐκεῖ περιοχή.

Τό σταυροδρόμι του «Συκομαντρόπουλου» χάρις στά πολλά ἐκεῖ ἐμπορικά καταστήματα και σχολεῖα και τ’ ἄλλα πνευματικά ἰδρύματα παρουσίαζε ἀνεκαθεν ἕνα πολυσύχναστο κόμβο, μέ μεγάλη κίνηση ἀνθρώπων και τροχοφόρων. Εἶναι κοινή συνάντηση στό

σημείο αυτό και της Ἁγίας Φιλοθέης, μέ τά γραφεία τῆς Μητροπόλεως Ἀθηνῶν καί τό ἐκκλησάκι τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα πρὸς τὰ δεξιὰ τῆς καί μέ τά καταστήματα ἀσημικῶν - ἐκκλησιαστικῶν εἰδῶν στά ἰσόγεια τῶν ἄλλων κτιρίων τῆς, πού καταλήγει στήν πλατεία Μητροπόλεως. Τῆς ὁδοῦ Νικοδήμου, πού ἀνηφορίζοντας, μετά τήν πρὸς τὰ ἀριστερά τῆς καταχωμένη παλιά ἐκκλησοῦλα Ἁγία Εἰρήνη καί κατόπιν τό ἱστορικό παρθεναγωγεῖο τοῦ Χίλλ, βγάζει στήν ὁδὸ Φιλελλήνων. Τῆς Φλέσσα, πού διακλαδίζεται πάρα - πάνω στά στενοσόκακα τῆς συνοικίας τῶν Ἀναφιώτικων τῆς Ἀκροπόλεως. Καί τέλος τοῦ κύριου ὁδικοῦ ἄξονα τῆς Ἀδριανοῦ πού κατηφορίζοντας σχηματίζει μιὰ ἀνοικτὴ γωνία μέ τό προηγούμενο τμήμα τῆς. Ἐκεῖ, στήν ἀριστερὴ γωνία μέ τήν Φλέσσα βρίσκεται καί τό περιφημότερο δημόσιο Δημοτικὸ Σχολεῖο τῆς Ἀθήνας, μέ τό θαυμαστῆς ἀρχιτεκτονικῆς ὁμορφῆς κτίριό του καί τήν σπουδαία καί συνεχῆ ἐκπαιδευτικὴ προσφορά του, πού ξεπέρασε τήν 100ετία (Εἰκ. 43, 44 καί 45).

Τό κτίσμα αὐτό, ἕνα ἀπὸ τὰ λίγα τῆς Ἀθήνας, ἐπιτυχημένης νεοκλασσικῆς ἀρχιτεκτονικῆς κατάλυση, διακρίνεται γιά τήν κομψότητά του καί τή συμμετρία τῶν ἀναλογιῶν του. Μέ τό πρότυλό του, πού σχηματίζεται ἀπὸ τίς δύο δωρικοῦ ρυθμοῦ μεγάλες κολώνες τῆς εἰσόδου καί τό μικρὸ ἀνθηρὸ κηπῆριο, πού τό προστατεύει ἀπὸ τήν κίνηση τοῦ πολυσύχναστου δρόμου, ἀποτελεῖ ἕνα ἐξαίρετο στόλισμα γιά τήν περιοχὴ. Ἀνεγέρθηκε τό 1875 καί σ' αὐτό ἔκτοτε διδάχθηκαν τὰ πρῶτα γράμματα ὅλες οἱ μετγενέστερες γενιές τῶν παιδιῶν τῆς ἱστορικῆς Πλάκας. Μαθήτευσαν ἐκεῖ πολλοὶ σπουδαῖοι Ἀθηναῖοι καί δίδαξαν ἐξαίρετικοὶ δάσκαλοι. Ἕνας μετξύ αὐτῶν ὁ ἐπὶ ὀλόκληρη 30ετία διευθυντῆς του, κατὰ τὰ πρό τοῦ τελευταίου πολέμου χρόνια, ὁ Βασίλης Καμπάνης (1876-1942). Πού μέ τήν ἀφοσίωσή του στό ἐπάγγελμα καί τοὺς ἀγῶνες του γιά τήν ἐκπαίδευση τῆς νεολαίας, ἐπάνω στούς ἀπαράγραπτους πάντοτε κανόνες τῆς γλώσσας μας καί τίς ἀνυποχώρητες ἀρχές τῶν ἔθνικῶν ἰδεωδῶν τῆς Πατρίδος, ἀποτέλεσε ἱστορικὴ προσωπικότητα καί δημιούργησε θρύλο, ὥστε τό σχολεῖο, ἀκόμη καί σήμερα, νά διασώζει τό ὄνομά του καί ν' ἀποκαλεῖται ἀπ' ὅλους: «τό δημοτικὸ τοῦ Καμπάνη».

Ἐνδειξη τῆς ἀναγνωρίσεως, τοῦ θαυμασμοῦ καί τῆς ἀγάπης τῶν παλαιῶν μαθητῶν του, ἡ χάλκινη προτομή πού τοῦ ἔστησαν καί πού κοσμεῖ ἀπὸ χρόνια τήν εἰσοδὸ του. Μέ τούτη τήν τιμητικὴ διάκριση γιά τήν προσωπικότητα τοῦ ὑποδειγματικοῦ αὐτοῦ δασκάλου, δοξάζονται στό πρόσωπό του καί οἱ ἄλλοι, οἱ πολυπληθεῖς ἀφανεῖς ἀγωνισταὶ δάσκαλοι, πού μέ τήν ἀκούραστη διδαχὴ τους ἀνέστησαν καί μόρφωσαν τοὺς νέους μας, δίδοντάς τους τὰ πρῶτα φῶτα τῶν γνώσεων, ὥστε μέ τοὺς ἀνθουσιασμούς τους καί τήν ἐργατικότητά

42. Ἡ ὁδὸς Ἐπιχάρμου τῆς Πλάκας καὶ στὸ βάθος ὁ Ἅγιος Νικόλαος ὁ Ραγκαβᾶς (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1975).

43. Ἡ ὁδὸς Φλέσσα πού ἀρχίζει ἀπὸ τὴν Ἄδριανου καὶ ἀνηφορίζοντας ὁδηγεῖ πρὸς τὰ Ἀναφιώτικα (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1975).

44. Τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἄδριανου Δημοτικὸ Σχολεῖο τῆς Πλάκας, τὸ γνωστὸ ὡς τοῦ «Καμπάνη» (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1975).

45. Ἡ ὁδὸς Ναυάρχου Νικοδήμου. Ἀριστερὰ τὸ ἐκκλησιάκι τῆς Ἁγ. Εἰρήνης. Στὸ βάθος τὸ Παρθεναγωγεῖο Χίλλ (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1975).

τους κατόπιν νά καταστούν άξιοι και άποδοτικοί για την Πατρίδα πολίτες. Κοντινός συγγενής μου (ήταν εξάδελφος της Μητέρας μου) είχα την τιμή και την ευτυχία νά συνδεθώ ιδιαίτερα μαζί του και νά γνωρίζω πόσο δίκαιη και όρθη ύπήρξε αυτή ή άναγνώριση άπό τούς πολυάριθμους μαθητάς του.

Ή Άδριανού άπό τό σταυροδρόμι του «Συκομαντρόπουλου» και κάτω, διατηρεί πολλά άπό τά παλιά της κτίσματα, πού άλλα έχουν μέ πολλή έπιτυχία και άλλα μέ κάποια προχειρότητα άναπαλαιωθεί άλλα όπωσδήποτε κατορθώνουν νά μάς παρουσιάζουν ίκανοποιητικά την εικόνα της παλιάς ιστορίας και της γραφικότητας της Πλάκας. Πρός τά δεξιά συναντάμε την πάροδο Παλαιολ. Μπενιζέλου, πού βγάξει στην Πλατεία Μητροπόλεως, και κατόπιν την Άγγέλου Βλάχου, όνομα πού της δόθηκε τά τελευταία χρόνια. Παλαιότερα λεγόταν όδός Άμβλύας, πέρνοντας την όνομασία άπό τό σχήμα της, γιατί κάμπτεται δυό φορές σέ άνοιχτές γωνίες λίγο πρό της έξόδου της στην κοντινή Πανδρόσου.

Ή γωνία της Άδριανού μ' αυτήν άποτελεί ιστορική τοποθεσία, πού ιδιαίτερα συνδέεται κι ενδιαφέρει τούς χημικούς. Στο ισόγειο του παλαιού εκεί μικρού κτιρίου στεγαζόταν τά τελευταία χρόνια του περασμένου και τά πρώτα του αιώνα μας, τό περίφημο Φαρμακείο και Χημείο ή «Έλαφος» του Πέτρου Ζαλοκώστα. Άπό μεγάλη και ιστορική Βορειοηπειρώτικη οικογένεια και σπουδαίος έπιστήμων, Φυσικομαθηματικός και Φαρμακοποιός, ό Ζαλοκώστας, ύπήρξε έξέχων πνευματικός άνθρωπος και άνωτέρας ήθικης άξίας μέλος της άθηναϊκής κοινωνίας. Ειδικευμένος στην άναλυτική χημεία, παράλληλα μέ την άσκηση της Φαρμακευτικής, ανέλαμβανε στό Χημείο του την εκτέλεση αναλύσεων πού άπαιτούσαν ιδιαίτερη ίκανότητα και προσοχή, τόσο ιδιωτικών όσο και κρατικών. Τά άποτελέσματά τους θεωρούντο άναμφισβήτητης ακρίβειας. Ύστερα άπό την έγκυρότητα και την εκτίμηση πού άπολάμβανε, εκείνος και τό έργαστήριό του, και τίς ύπηρεσίες πού τόσο πρόθυμα και άνιδιοτελώς προσέφερε για τό Κράτος, τό Χημείο του διά Νόμου άναγνωρίσθηκε ως κρατικό (1905) και προσεκολλήθη στό Ύπουργείο Οικονομικών, μέ άρμοδιότητες επί των τελωνειακών και βιομηχανικών θεμάτων. Λειτουργήσε επί 25ετία υπό την ιδική του διεύθυνση. Τό πρώτο αυτό κρατικό Χημείο έγκαταστάθηκε άμέσως στα ισόγεια κτίρια της διπλανής στό Φαρμακείο του αϋλης, μέ είσοδο άπό την όδό Άμβλύας. Σέ λίγο ιδρύθηκαν και άλλα κρατικά χημικά έργαστήρια, για ειδικές εργασίες, πού τελικά συγχωνεύθηκαν μ' αυτό του Ύπουργείου των Οικονομικών κι άπέτέλεσαν (1929) την γνωστή μεγάλη χημική κρατική ύπηρεσία υπό τον τίτλο «Γενικό Χημείο του Κράτους». Στους ίδιους κτιριακούς χώρους, της ιστορικής αϋτης αϋλης της όδου Άμβλύας, τούς τόσο πρόχειρους και άτημέλη-

τους, πού θύμιζαν περισσότερο αποθήκες και όχι επιστημονικά έργαστήρια, στεγάσθηκε κατά τά πρώτα χρόνια της και ή διάδοχος του Χημείου Ζαλοκώστα μεγάλη αυτή κρατική ύπηρεσία.

Θά πρέπει νά προσθέσω πώς γιός του Πέτρου Ζαλοκώστα ήταν ό επίσης συνάδελφος, σημαίνων χημικός Χρϊστος Ζαλοκώστας πού πολλά επίσης προσέφερε στον τόπο. Διακρίθηκε ως βιομήχανος, ως ιστορικός συγγραφεύς, ως λογοτέχνης, ως πολιτικός και τέλος ως σημαίνων παράγων της έθνικης αντίστασέως μας κατά τά φοβερά χρόνια της Γερμανοϊταλικής κατοχής. Είχα τήν ευτυχία, έκτός της φιλίας, νά μέ συνδέσει μαζί του και κάποια συνεργασία για τά κλαδικά - έπαγγελματικά μας ζητήματα και ακόμα για τούς άγώνες μας για τήν Πατρίδα.

Ή Άδριανού προχωρώντας διασταυρώνεται, λίγο μετά, μέ ένα στενό δρομάκι τήν Πνησικλέους. Τό προς τά άριστερά τμήμα του οδηγεί στις πλαγιές της Άκροπόλεως ενώ τό προς τά δεξιά κατηφορίζει προς τήν Πανδρόσου. Πολλά παραδοσιακά κτίρια διασώζει ό δρόμος αυτός και πολλές ταβέρνες στά ισόγεια ή τά ύπόγεια τους, πού από αρκετά παλαιότερα έξελίχθηκαν σέ κοσμικά κέντρα. Έκει, στό ύπόγειο του σπιτιού δίπλα στά προς τήν Άκρόπολη σκαλίκια, και ή ιστορική ταβέρνα του «Κρητικού», μιά από τίς πρώτες πού τίς παρουσίαζαν για τό τυπικό πλακιώτικο χρώμα της. Βρισκόταν στή γωνία μέ τήν όδό Λυσίου και άπέναντί της, μιά ακόμα παραδοσιακή, ή ταβέρνα του «Φάντη». Στήν πρώτη τραπέζωναν κατά τίς πρώτες 10ετίες του αιώνα μας τούς φιλοξενουμένους επισήμους ξένους. Τίς πολιτικές και στρατιωτικές προσωπικότητες πού κατέφθαναν για νά γνωρίσουν τήν Ελλάδα και ήθελαν νά μνηθούν στήν παραδοσιακή ζωή του τόπου. Έκει έγνωρισε τήν άθηναϊκή κουζίνα και γεύθηκε τό άθάνατο ρετσινάτο μας και ό Διάδοχος και ύστερα Βασιλιάς της Άγγλίας Έδουάρδος, κατά τήν λίγο μετά τον πρώτο μεγάλο πόλεμο έπίσκεψή του στήν Άθήνα. Και πάλι λίγο άργότερα συνοδεύοντας τήν σύζυγό του Κυρία Σίγον, πού προς χάριν της παραιτήθηκε από τον θρόνο. Κοντά σ' αυτήν, στήν πλατειούλα μέ τον ποτέ ιστορικό πλάτανο (πού ξεράθηκε κι έχει αντικατασταθεί από δύο μικρότερους νεαρούς) και ή άλλη παλαιϊκή ταβέρνα του Θεόδωρου Καρυανού, πού λειτουργεί πάντοτε από τούς διαδόχους του, διατηρώντας άμετάβλητο τον παραδοσιακό της τύπο. Πίσω από τό ώρολόγιο του Κυρήστου, στις πλαγιές της Άκροπόλεως, επί της όδοϋ Θόλου, βρίσκεται ένα ώραϊο παλαιϊκό κτίριο μέ μεγάλη ιστορία. Ή οικία του Άρχιτέκτονος Κ. Κλεάνθους πού άποτέλεσε τήν έννοικιασμένη στέγη του Πανεπιστημίου Άθηνών κατά τά πρώτα χρόνια της λειτουργίας του (1837-1843). Παραμελημένο επί όλόκληρο 100ετία κινδύνευσε ν' άφανισθεί. Ευτυχώς, ύστερα από πολυετείς προσπάθειες, κατορθώθηκε ή διάσωσή του και πρόσφατα συμπλη-

ρώθηκε ή έπιτυχημένη άναπαλαιώσή του (Εικ. 69).

Η Άδριανού συνεχίζει και καταλήγει στην όδό Αιόλου, έχοντας μπροστά της τόν περίβολο του τετραγώνου τών άρχαιοτήτων του Άδριανού. Άριστερά και λίγο πάρα - πάνω, στό τέρμα της Αιόλου, τό ώρολόγιο του Κυρήστου, οί γνωστοί «Άέρηδες». Δεξιά της Άδριανού άπλώνεται στην μικρή πλατεία που σχηματίσθηκε μετά τό κάψιμο της πρώτης άθηναϊκής άγοράς, που κατελάμβανε αυτό τό χώρο. Έκει βρισκόταν παλαιότερα και ό πύργος μέ τό ρολοί της πόλεως, που μάς χάρισε ό Έλγιν θέλοντας νά παρηγορήσει τούς Άθηναίους μετά την καταλήστευση τών γλυπτών του Παρθενώνος.

Η Άδριανού ύπήρξε κατά τά πρώτα χρόνια της Άθήνας, ώς πρωτεύουσας του νεαρού έλεύθερου έλληνικού Κράτους, ό έπισημότερος και ό πολυσυχναστότερος δρόμος της. Στά σπίτια του, εκείνης της έποχής, στεγάζονταν οί περισσότερες Πρεσβείες και οί σπουδαιότερες κρατικές ύπηρεσίες κι εκεί ήσαν έγκατεστημένοι οί έπισημότεροι τών κατοίκων της. Έχει συνδεθεί άναπόσπαστα μέ τίς παραδόσεις, τούς θρύλους, τούς πολιτικούς άγώνες και την κοινωνική ζωή της περασμένης αυτής έποχής και σήμερα, άκολουθώντας την, σέ κάθε βήμα μας, ξαναζωντανεύουν οί μνήμες τους που ιδιαίτερα μάς συγκινούν.

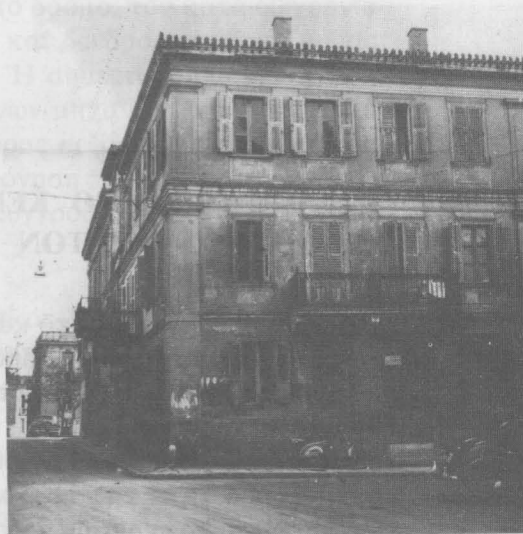
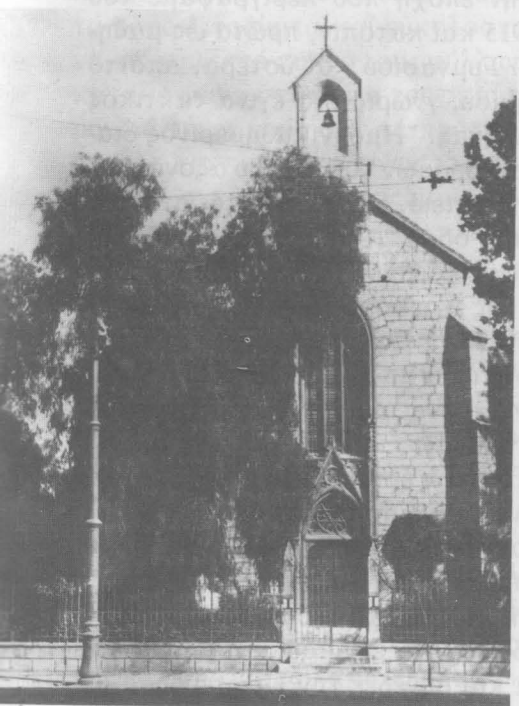
Κάθε γειτονικό εκεί δρομάκι, κάθε παρακάντουνο και γωνιά, παρουσιάζει και κάποια γραφικότητα, διαφυλάσσει μιά μικρή ή μεγάλη ιστορική παράδοση του τόπου μας, μιά άξέχαστη μνήμη για μάς τούς παλαιότερους.

46. Η Αγία Αικατερίνη, βυζαντινή εκκλησία της Πλάκας, παραμορφωμένη από τις γύρω της προσθήκες (Φωτ. Ι.Κ. του 1975).

48. Η αγγλικανική εκκλησία "Άγιος Παύλος" με τον μεγάλο ευκάλυπτό της που άλλοτε τήν σκίαζε (Φωτ. Ι.Κ. του 1920).

47. Ένα από τα παλαιότερα σπίτια της Πλάκας που με έπιτυχία έχει αναπαλαιωθεί (Φωτ. Ι.Κ. του 1975).

49. Τό μισορειπωμένο μέγαρο της οικογενείας Μαυρομιχάλη, τό μόνο σωζόμενο άκόμα κατάλοιπο από τά θαυμάσια άρχοντικά κτίρια της Λεωφ. Άμαλίας (Φωτ. Ι.Κ. του 1975).

5. ΠΡΟΣ ΤΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΑΚΟΛΟΥΘΩΝΤΑΣ ΤΟΝ ΚΥΡΙΟ ΟΔΙΚΟ ΤΗΣ ΑΞΟΝΑ

Δέν ξέρω κατά πόσον τό κάλλος, ή άρχοντιά καί ή γραφικότητα πού παρουσίαζε έκείνη τήν έποχή ή 'Αθήνα, χαρίσματα πού έχουν καί άπό τόσους άλλους πολυτραγουδηθεϊ, άποτελοϋν μιá άληθινή πραγματικότητα καί δέν είναι έπακόλουθο τής έξιδανικεύσεως πού χαρίζει τό πέρασμα του καιρού ή, προκειμένου προσωπικά για μένα, ή φωτεινότητα τής παιδικής φαντασίας. Όπωσδήποτε, αϋτή τήν ώρα, μετά τό πέρασμα 75 καί πλέον χρόνων, σέ σύγκριση μέ τήν σημερινή Μεγαλούπολη στήν όποιάν διαβιούμε, τήν πόλη τών φρενήρων τροχοφόρων, του έξαλλου πλήθους, του θορύβου, του άγχους καί τών πάσης μορφής ρυπάνσεων, ή ανάμνηση τών περασμένων πρώτων χρόνων του παρόντος αιώνα, άποτελεί ένα χαμένο ιδανικό, ένα άξέχαστο ώραίο όνειρο.

Λίγο άργότερα, άπό έκείνη τήν έποχή πού περιγράψαμε του 1911, άπό τόν χειμώνα του 1914-1915 καί κατόπιν, πρώτα ως μαθητής τών μεγαλυτέρων τάξεων του Γυμνασίου καί ύστερα, άπό τό 1919, ως φοιτητής του Πανεπιστημίου, γνώρισα κι έγινα τακτικός περιπατητής καί τής κεντρικής 'Αθήνας. Ήμουν καθημερινός διαβάτης τών πολυσύχναστων μεγάλων δρόμων του κύριου άξονά της, πού, όπως είπαμε, οδηγούσαν στό Ζάππειο, στό Σύνταγμα, στό Πανεπιστήμιο, στό έργαστήριά του τής όδοϋ 'Ακαδημίας καί τό Χημείο τής όδοϋ Σόλωνος. Ξεκινώντας άπό τό σπίτι μας, πού βρισκόταν στήν όδό Πετμεζά, στήν άρχή τής Λεωφόρου Συγγρού, διέτρεχα τούς μεγάλους αϋτούς δρόμους τής 'Αθήνας.

Άς τήν άκολουθήσουμε λοιπόν τώρα μαζί τήν πορεία μου έκείνη, ξαναγυρίζοντας στό περασμένα χρόνια καί ιστορώντας τά τότε άξιοθέατα τής πόλεως, μέ τίς έντυπώσεις καί τόν θαυμασμό πού προκαλοϋσαν στό νεανικά μου μάτια. Τίς έντυπώσεις πού ή παιδική μνήμη τόσο ξεκάθαρα καί ζωντανά έχει διαφυλάξει.

Άπό τήν πόρτα του σπιτιου μας, τής όδοϋ Πετμεζά, περίπου 50 μέτρα πάρα - πέρα, συναντοϋσα τή Λεωφόρο Άνδρέα Συγγρού, πού θά μέ οδηγούσε προς τήν κεντρική 'Αθήνα. Τόν ευθύγραμμο πλατύ δρόμο, πού κατασκευάσθηκε μέ δωρεά του έθνικου αϋτου ευεργέτη κατά τά πρώτα χρόνια του αιώνα καί συνέδεε τήν Πρωτεύουσα μέ

τό Φάληρο, αντικαθιστώντας τόν παλαιότερο του καί γειτονικό, τήν ὁδὸ Φαλήρου. Τόν ἄλλο, τόν πρῶτο δρόμο, τόν κατά 60 χρόνια προγενέστερο, πού κατασκευάσθηκε καί δενδροφυτευθήκε μέ τίς φροντίδες τῆς Βασιλίσσας Ἀμαλίας. Ἡ σημερινή Λεωφόρος Συγγραφοῦ μέ τήν ὀργιώδη κίνηση μαινομένων μηχανῶν καί ἀνθρώπων, πού γιά νά τήν διασκελίσει ὁ ταλαίπωρος πεζός πρέπει νά διαθέτει ψυχραιμία, θάρρος καί κάποια περιφρόνηση πρὸς τόν ἐλλοχεύοντα θάνατο, δέν θυμίζει τίποτα ἀπὸ τήν Συγγραφοῦ τῶν πρώτων χρόνων τοῦ αἰώνα.

Ἦταν τότε ἓνας πλατύτατος ἐξοχικός δρόμος, ἀραιότατα κτισμένος στό κομμάτι του ἀπὸ τό γειτονικό μας ἐργοστάσιο τοῦ Φίξ μέχρι τήν Πύλη Ἀδριανοῦ καί τελείως ἄκτιστος στό ὑπόλοιπο, τό μέχρι τῆ θάλασσα τοῦ Φαλήρου, στήν παραλία τῶν Τζιτζιφιῶν, τήν κοντινὴ τῆς «Διασταυρώσεως» τοῦ σιδηροδρόμου. Τό γιά τὰ τροχοφόρα ὁδόστρωμά του, ἀρκετά στενό, στενώτερο κι ἀπὸ τό πλάτος τοῦ ἐνός ἀπὸ τὰ σημερινά του δύο σκέλη, ἄφηνε ὅλο τό ἄλλο γιά τὰ ἐκατέροθεν πεζοδρόμια, πού τό καθένα σκιαζόταν μέ διπλὴ δενδροστοιχία. Μιά πυκνὴ διαδοχικὴ σειρὰ δένδρων, κοντά στό ρεῖθρο τοῦ ὁδοστρώματος καί δευτέρη πρὸς τήν ἐσωτερικὴ πλευρά. Τετραπλὴ δενδροστοιχία ἀπὸ θαλερές καί φουντωτές Πιπεριές, πού σχηματίζουν στό κάθε πεζοδρόμιο, ἀπὸ μιὰ προστατευτικὴ, σκιερή, καταπράσινη στοά. Ἀπὸ τὰ δένδρα ἐκεῖνα, τίς Πιπεριές (*Schinus Molle*), τὰ τόσο λιτοδίαιτα καί εὐκολοαναπτυσσόμενα στήν ἄνυδρη Ἀθήνα, μέ τό λεπτό πυκνὸ τους φύλλωμα, τὰ πολυάριθμα διακοσμητικὰ κατακόκκινα σποράκια τους καί τήν χαρακτηριστικὴ πιπεράτη μυρουδιά τους, πού ἦσαν τὰ προτιμώμενα γιά τίς δενδροστοιχίες τῆς ἐποχῆς καί πού εἶναι ἄγνωστον γιατί, τελευταῖα, ἐξοστρακίστηκαν. Βέβαια, σκυροστρωμένος μόνο ὁ δρόμος καί χωμάτινα τὰ πεζοδρόμιά του, ἀφοῦ τότε ἡ ἀσφαλτόστρωση ἦταν μεγάλη πολυτέλεια καί οἱ τιμεντόπλακες τῶν πεζοδρομίων ἀκόμη ἄγνωστες, εἶχαν ὡς ἐπακόλουθο τῆ σκόνῃ ἢ τῆ λάσπῃ, ἀνάλογα μέ τήν ἐποχὴ. Μειονεκτήματα πού ἔδιναν δουλειὰ στὰ καθαριστήρια γιά τὰ ἐνδύματά μας καί στὴ λουστραρία γιά τὰ παπούτσια μας καί ἦσαν, κατά κάποιο τρόπο, ἀναπόφευκτα καί ἀνεκτά. Ἐλαττώματα πάντως, ὀπωσδήποτε, λιγώτερο ἐπικίνδυνα καί περισσότερο συγχωρημένα ἀπὸ τό σημερινὸ «καυσαέριο» καί τό ἀποπνικτικὸ «νέφος».

Μπαίνοντας στὴ Λεωφόρο καί ἀκολουθώντας τό δεξιὸ πεζοδρόμιό της θά συναντούσαμε σέ λίγο τό ἱστορικὸ καφεενδάκι τοῦ Κογιόρτου καί λίγο πάρα - πάνω, πρὸς τὰ ἀριστερά, τῆ μικρὴ Πλατεία τοῦ Τσόκρη μέ τὰ πολλὰ φοινικόδενδρά της καί τό ἐκεῖ φημισμένο μαγέρικο: «Τὰ γιουβετσακία». Ἀραιά, ὅπως εἶπαμε, κτισμένη ἄφηνε πολλά κενά πού ἀποτελοῦσαν καλλιεργούμενα χωράφια. Τά με-

τά τό σπίτι μου δύο τετράγωνα σπέρνονταν πάντοτε μέ κριθάρι, γιά παραγωγή σανού, καί κατά τήν άνοιξη μεταβάλλονταν σέ μιά καταπράσινη θάλασσα. Προχωρώντας φθάναμε σέ λίγο στό άκόμη πλατύτερο κομμάτι τής Συγγρού, πού όδηγούσε στήν Πύλη Ἰδριανού καί πού σχημάτιζε άνοικτή γωνία μέ τό άλλο, τό πρός τή θάλασσα. Ἰπό τή καμπή αὐτή άρχιζε καί ό δρόμος τῶν νεκρῶν, ή όδός Ἰναπαύσεως (σήμερα Ἰαθανασίου Διάκου), πού άνηφορίζοντας πρός τά δεξιά συνέδεε τήν πόλη μέ τό μοναδικό της τότε νεκροταφεῖο. Τό σήμερα γνωστό ὡς Α΄, τό καταστόλιστο άπό τά ένδιαφέροντα γλυπτά τῶν τάφων του, πού κατά τά τελευταῖα χρόνια άποτελεῖ τήν μεταθανάτια κατοικία μόνο τῶν προνομιούχων καί τῶν πολυταλάντων καί τῶν ὀλίγων παλαιότερων Ἰαθηναίων, έκείνων πού ἔσπευσαν καί βρέθηκαν άπό χρόνια ιδιοκτῆτες κάποιου κομματιοῦ τής πολύτιμης γῆς του.

Στήν άρχή, πρός τήν δεξιά πλευρά, τοῦ πλατύτερου αὐτοῦ κομματιοῦ τής Λεωφόρου Συγγρού, δέσποζε ἔνας πολύ χαμηλός λοφίσκος. ἸΗ πρός τόν γειτονικό Ἰλισσό πλευρά του κατεχόταν άπό μερικά παλαιϊκά μικρόσπιτα, άπαρτίζοντας μιά πυκνοκατοικημένη μικροσυνοικία. Μεταξύ αὐτῶν καί ἔνα δικό μας ήμιδιόροφο σπιτάκι. Δύο δωμάτια καί ή κουζίνα κάτω καί ἔνα τεράστιο ἔπάνω μέ τζαματό χαγιάτι ἔμπρός. Ουμοῦμαι τή μικρή αὐλίτσα του, τούς ξεφτισμένους σοφάδες τῶν τοίχων του, τούς ρόδινα βαμμένους, καί τήν αὐλόπορτά του τήν ξύλινη καί ξεχαρβαλωμένη μέ τό άπό πάνω μεγάλο κτιστό σαμάρι της. ἸΑκόμη τήν τεράστια γαζία πού σκέπαζε αὐλή, σπίτι καί ἔξώπορτα, τήν καταστόλιστη άπό τά κίτρινα λουλουδάκια της, μέ τήν έντονη μυρουδιά τους, πού άκόμη νομίζω πώς διατηρῶ τό ἔρεθισμά της στή μύτη μου. Σ΄ αὐτό, ἔπί ἔνα διάστημα, κατοίκησε καί ή Μητέρα μου ὡς παιδί μέ τήν οίκογένειά της κατά τά τελευταῖα χρόνια τοῦ περασμένου αἰῶνα. ἸΗ οίκογένεια τοῦ παπποῦ μου Ἰω. Δ. Καμπάνη. ἸΑπό τήν ἄλλη πλευρά αὐτοῦ τοῦ ὕψώματος, τήν πρός τήν Λεωφόρο, βρισκόταν ἔνα παλαιό παραγκοειδές καφενεῖο πού στό πλάτωμά του κατά τήν δεκαετία τοῦ 1920 φιλοξενήθηκε, γιά ἔνα διάστημα, καί ό καταγκιόζης τοῦ περίφημου Μόλλα. ἸΑπό αὐτό τό συγκρότημα σπιτιῶν καί καφενεῖο τίποτα δέν ὕπάρχει πλέον. ἸΌλα άπαλλοτριώθηκαν αντί πινακίου φακής μετά τό 1920, γιά νά γίνουν οί ἔκει άνασκαφές καί σήμερα ή περιοχή άποτελεῖ ἔνα μικρό δασύλλιο άπό πεῦκα καί ἄθανάτα. ἸΑποκαλύφθηκε ἔνας ὀλόκληρος ἔρειπιώνας άπό ὕπολείμματα κτισμάτων πού στέγαζαν κατά τήν κλασσική άρχαιότητα βιοτεχνικά ἔργαστήρια.

Μετά άπό αὐτά τά παλαιά κτίσματα άρχιζαν τά ὕπολείμματα τοῦ τεράστιου περιβόλου τοῦ ἸΟλυμπίου Διός. Αὐτός συμπληρώθηκε κι ὀλοκληρώθηκε στή σημερινή του μορφή, άργότερα, μετά τό 1920. Σ΄ αὐτή τήν πλευρά, λίγο πάρα - πάνω, στό άνάχωμα τοῦ ὕπερυψωμένου ἔπιπέδου τοῦ ἸΟλυμπιεῖο, σχηματιζόταν καί μιά χαμηλή σπηλιά, πού μαζί μέ τό γύρω της χῶρο φιλοξενούσε ἔνα άπ΄ τά

50. Ἡ ρωσικὴ ἐκκλησίᾳ Ἁγ. Νικόδημος
 ἓνα ἀπὸ τὰ ὠραιότερα βυζαντινὰ κατάλοιπα
 τῆς Ἀθήνας (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1986).

51. Τὸ Ἴδρυμα Ἀπόρων Γυναικῶν
 δωρεὰ τοῦ ζεύγους Συγγροῦ, πού πρόσφατα
 ἀναπαλαιώθηκε (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1987).

καλύτερα σιδηρουργεία της Ἀθήνας, τοῦ ὀνομαστοῦ Καλακῶνα. Ἐνός ἀπό τοὺς καλλιτέχνες κατασκευαστές τῶν περίτεχνων κιγκλιδωμάτων τῶν νεοκλασσικοῦ ρυθμοῦ σπιτιῶν τῆς πόλεως. Ἐμπρός ἀπὸ τὸ σιδηρουργεῖο καὶ κατὰ μῆκος τοῦ πεζοδρομίου ὑπῆρχε καὶ μιὰ σειρά γέρικων κυπαρισσιῶν, ἄλλων θαλερῶν καὶ ἄλλων μισόξερων. Αὐτὰ καὶ ἡ σπηλιά ἴσως ν' ἀνήκαν ἄλλοτε στό κτῆμα τοῦ στρατηγοῦ Μακρυγιάννη, πού κατὰ τίς περιγραφές ἔφθανε ἕως ἐκεῖ. Ὅλ' αὐτὰ ἐξαφανίσθηκαν μετὰ τὴν συμπλήρωση τοῦ περιβόλου.

Ἡ πρὸς τὰ ἐπάνω γωνία τοῦ τοιχίσματος τοῦ Ὀλυμπιεῖου γειτόνευε μέ τὴν θεόρατη Πύλη τοῦ Ἀθηναιολάτρη Αὐτοκράτορα Ἀδριανοῦ, πού ὀριοθετοῦσε τὴν ἰδική του νέα πόλη ἀπὸ τὴν παλαιότερη τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς. Ἡ πόλη πού κατὰ τὸν περασμένο αἰῶνα ἀποκαλεῖτο ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους «Καμαρόπορτα τῆς Βασιλοπούλας». Πίσω ἀπὸ αὐτὴν καὶ πρὸς τὰ ἐπάνω, ἡ περιοχή μέ τὰ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς κατάλοιπα, βαλανεῖα καὶ ἄλλα, πού πρασίνιζε ἀπὸ τὰ νεαρά πευκάκια τοῦ νεοδημιούργητου ἀλσυλλίου. Κάτω ἀπὸ τὸ μεγαλύτερο πεῦκο πού βρισκόταν στὴ γωνία τοῦ περιβόλου, ἓνα κομψὸ καὶ σχετικὰ εὐρύχωρο ξύλινο περίπτερο, χρησίμευε ὡς φυλάκειο καὶ συγχρόνως κατοικία τοῦ φουστανελλοφόρου φύλακα τοῦ Ζαπτεῖου Μερακλή. Τοῦ ἀγέραστου ἱστορικοῦ τύπου τῆς Ἀθήνας, τοῦ ἀλησμόνητου, μέ τὸ τσιγκελωτὸ μουστάκι του, τὴν πάλλευκη καὶ ἀτσαλάκωτη πάντα φουστανέλλα του καὶ τὴ χρυσοκεντημένη φέρμελή του. Τοῦ θαυμαστή καὶ μόνιμου ἐραστή ὄλων τῶν νταντάδων καὶ ὑπηρετιῶν πού σύχναζαν στὴν περιοχή του, συνοδεύοντας στὸν περίπατό τους τὰ παιδάκια τῆς ὑψηλῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας. Στὸ γειτονικὸ μεγάλο ἐλεύθερο χῶρο τοῦ πλατώματος τοῦ Ναοῦ τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς καὶ τῆς Πύλης Ἀδριανοῦ (κατὰ τὴν παλαιότερη ἀθηναϊκὴ ὀνομασία στίς «Κολῶνες» καὶ τὴν «Καμαρόπορτα») ἔπερναν ἀκόμη τότε τὸν περίπατο τους οἱ Ἀθηναῖοι, ἰδίως κατὰ τίς ἡλιόλουστες ἡμέρες τοῦ χειμῶνος.

Στὴν ἀπέναντι πλευρὰ, ἀριστερὰ καθὼς ἀνερχόμεθα τὸ τμήμα αὐτὸ τὸ πλατύτερο τῆς Συγγοῦ, ὑπῆρχαν μερικὰ ἄνευ σημασίας κτίσματα. Ἀλλὰ στὴν ἐπάνω γωνία του, ἐκεῖ πού ἀρχίζει ἡ πρὸς τὴν Ἀκρόπολη ὁδηγοῦσα Λεωφόρος Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, ὑπῆρχε ἓνα ἀξιόλογο γιὰ τὴν ἐποχὴ κέντρο. Τὸ ἐκεῖ μακρόστενο μικρὸ τετράγωνο, πού ὀριζόταν ἀπὸ τὴν στενὴν ἀράοδο, τότε ἀνώνυμο καὶ τώρα λεγομένη Ντ' Ἀνζέ Δαυῖδ, τὴν Συγγοῦ, πρὸς τὰ ἐπάνω τὴν Ἀρεοπαγίτου καὶ πίσω τὴν ὁδὸ Τζιραιῶν, περιβαλλόταν μέ μαντρότοιχο, ὕψους δύο μέτρων, ἀποτελώντας μικρὴ ὑπερυψωμένη πλατεῖα, πού στο περίγυρό της φούντωναν μερικὲς μεγαλούτσικες Πιπεριές. Στὸ κέντρο της ὀρθωνόταν ἓνα μεγάλο ξύλινο περίπτερο, μέ τορνευτὲς κολωνίτσες καὶ ἄλλα στολίσματα καὶ μεγάλες τζαμωτὲς πόρτες καὶ παράθυρα, πού ὁ ἐσωτερικὸς μεγάλος του χῶρος στέγα-

ζε ένα παραδοσιακό και φημισμένο καφενείο. Ήξωτερικά και έσω-
τερικά μόνο βερνικωμένη ή ξύλινη κατασκευή διατηρούσε τό βαθύ
καστανό χρώμα του ξύλου. Τό όλο κατασκευάσμα αυτό μέσα στό
πράσινο τών δένδρων του, παρουσίαζε κομψότητα και γραφικότη-
τα. Άπλές ψάθινες καρέκλες, τσίγκινα τραπεζάκια, μερικοί καθρέ-
πτες και λαϊκές χαλκογραφίες στους τοίχους (ή Γενοβέφα, ή θυσία
του Άβραάμ, ό Κολοκοτρώνης και άλλες) άποτελοΰσαν τόν στολι-
σμό και τήν επίπλωσή του. Ήταν πασίγνωστο στην Άθήνα μέ τόν
χαρακτηριστικό τίτλο: «Τό ξύλινο καφενείο».

Τό καλοκαίρι, ό σκιασμένος άπό τά δένδρα περίγυρος και τό
χειμώνα ό έσωτερικός του χώρος, συγκέντρωναν τούς Άθηναίους,
ιδίως τούς Γκαγκαρέους Πλακιώτες. Έκει σύχναζαν κι έπαιρναν
τόν βαρύ - γλυκή τους, κάπνιζαν τό ναργιλέ τους, έπαιζαν τήν πρέ-
φα τους ή τό τάβλι τους και πρό παντός φλυαρούσαν. Έκει γίνον-
ταν οι θορυβώδεις συζητήσεις τους για τήν πολιτική κατάσταση και
τά έκτακτα γεγονότα της ήμέρας. Κατάκλειστη τό χειμώνα ή αίθου-
σα, είχε άποπνικτική άτμόσφαιρα άπό τά χνῶτα, τούς καπνούς, τή
μυρουδιά του ναργιλέ ή μάλλον τήν μπόχα, τή τσιγαρίλα και τή τσί-
γκνα του καΰμένου καφέ, πού όλα μαζί τήν καθιστούσαν άσφυκτική.
Οί άναμνήσεις μου κάθε άλλο παρά ευχάριστες είναι άπό τήν επί ώ-
ρες άναγκαστική παραμονή μου σ' αυτό τό κέντρο. Γιατί κατά τά
πρώτα παιδικά μου χρόνια μ' έπαιρνε καμιά φορά μαζί του ό τακτι-
κός θαμόνας του και πρωταθλητής της πρέφας και του ταβλιού Πα-
τέρας μου. Κι έπληττα παρακολουθώντας τό παιχνίδι μέ τούς φί-
λους του και ξεκουφαινόμενι άπό τίς φωνές τους και τούς κρότους
των όργισμένων κτυπημάτων πού έκαναν τά πούλια και τά ζάρια έ-
πάνω στό ξύλο του ταβλιού. Όσο και αν, τά έπαθλα της ταβλικής
νίκης του Πατέρα (λουκούμια, παστέλια ή μπισκότα), πού κατέλη-
γαν σέ μένα, προσπαθούσαν νά μέ παρηγορήσουν και νά διασκεδά-
σουν τήν άνία μου.

Άπέναντι στό «Ξύλινο» στη γωνία μέ τήν Άρεοπαγίτου, επί της
όδηγούσας στην Πλάκα όδου Φρυνίχου, τό ήμιτριόροφο μέγαρο της
Καλλέργη, μιās άπό τίς κόρες του Στεφάνου Δραγούμη. Δίπλα του,
στην άρχή της Λεωφόρου Άμαλίας, τό καλοκαιρινό θεατράκι (τά έ-
ρειπιά του σώζονται άκόμη) του φημισμένου ήθοποιού Θάνου. Έκει-
νου πού δόξασε κι άνέδειξε τό «Εύζωνάκι» των Παναθηναίων και
των άλλων θεατρικών έπιθεωρήσεων, μέ τό άξέχαστο τραγούδι του:
«Έγώ είμαι έγώ, εύζωνάκι γοργό». Πάρα - πέρα, τό ώραϊο νεοκλασ-
σικό κτίριο (πού επίσης διασώζεται) της Ίταλικής Άρχαιολογικής
Σχολής και συνέχεια μιá άχαρη μάντρα, πού στη γωνία μέ τήν Λυσι-
κράτους κατέληγε σ' ένα μικρό διόροφο σπίτι. Αυτό τό οϊκοδομικό
δίδυμο άνήκε και 'κεϊ κατοικούσε ό σημαίων δημοσιογράφος και
διευθυντής της έφημερίδος «Έμπρός», ό Δ. Καλαποθάκης¹². Της

12. Ό σημαίων δημοσιογράφος Δ. Καλαποθάκης ή Καλοποθάκης άρχισε τή
δημοσιογραφική του σταδιοδρομία άπό τόν Βόλο όπου εξέδωσε τήν έφημερίδα

τότε μοναδικής πολιτικά άχρωμάτιστης έφημερίδας τών Ἀθηνών. Ἀργότερα έκει κτίστηκε και βρίσκειται σήμερα ή καλλιμάραρη εκκλησία τών Εὐαγγελιστῶν, στολίζοντας τήν περιοχή.

Τότε τό μεγάλο περί τήν Πύλη Ἀδριανού κατηφορικό άνοιγμα, πού όριζόταν δεξιά από τήν άρχή τής Συγγρού, τήν Πύλη και τήν άρχή τής Λεωφόρου Ὁλγας και άριστερά από τήν άρχή τής Ἀρεοπαγίτου, τήν Ἀμαλίας και τήν Λυσικράτους, τήν δεύτερη αὐτή πρὸς τήν Πλάκα είσοδο, ό ελεύθερος μεγάλος αὐτός χῶρος, δέν παρουσίαζε τή σημερινή ξέφρενη κίνηση τροχοφόρων και ανθρώπων. Τήν ήσυχία του τήν διατάρασε παλαιότερα, μέχρι τό 1908, μόνο τό κατρακύλισμα τοῦ άτμοκίνητου πρὸς τά Φάληρα κατευθυνομένου σιδηροδρόμου, τοῦ «Κωλοσουρτη», ὅπως τόν άποκαλοῦσαν, και μεταγενέστερα τοῦ ήλεκτροκίνητου τράμ πού τόν διαδέχθηκε, μέ τά δύο ή και περισσότερα βαγόνια του. Μετά τό 1930 σχηματιζόταν άπό αὐτά όλόκληρος συρμός από πέντε βαγόνια, μέ άφετηρία τά Πατήσια και τέρμα τό Ἔντεμ Φαλήρου. Τά άκρινά του ήσαν αὐτοκινούμενα και τά τρία μεσαία ρυμουλκες. Και αὐτός κατηφορίζοντας έκανε δαιμονιώδη θόρυβο από τά σιδηρικά του, κάτι τό άπαράδεκτο για τήν γαλήνια εκείνη εποχή τής Ἀθήνας.

Πολύ μικρός, νήπιο άκόμα, είχα ταξειδέψει μερικές φορές για τό Φάληρο μέ τόν «Κωλοσουρτη», στόν όποιον έπιβιβαζόμαστε οικογενειακά από τήν στάση Μακρυγιάννη. Οί από αὐτόν άναμνήσεις μου, πολυ άμυδρές, βρίσκονται μεταξύ πραγματικότητας και όνειρου. Τό μόνο πού θυμοῦμαι πολύ ζωηρά — κι αὐτό δέν είναι όνειρο μά όδυνηρή πραγματικότητας — είναι τό φοβερό κάψιμο τών ματιῶν μου από τά ίπτάμενα καρβουνάκια του. Τήν αναπόφευκτη έξ αίτίας αὐτῶν ταλαιπωρία, ὄλων εκείνων πού άποτολμοῦσαν νά τόν χρησιμοποιήσουν κι έφθαναν στό Φάληρο κατάκοποι, μουντζουρωμένοι και δακρυρροοῦντες.

Ἀπό τήν έξοδο τής Φιλελλήνων πρὸς τήν Ἀμαλίας, και τό άπέναντι άνοιγμα τής είσόδου πρὸς τό χῶρο τοῦ Ζαπτείου, θά μπορούσε νά είπει κανείς πώς άρχιζε ή περιοχή τοῦ κέντρου τής Ἀθήνας, ή ιδιαίτερα περιποιημένη και στολισμένη. Δεξιά, μετά τήν Λεωφόρο Ὁλγας και τήν πλατεία τοῦ θαυμάσιου εκθεσιακοῦ μεγάρου τοῦ Ζαπτείου (έργου τοῦ αρχιτέκτονος Θ. Χάνσεν), βρίσκόταν τό σχετικά νεοδημιούργητο άκόμη τότε πάρκο του, μέ τό άλσύλλιο τών πεύκων επί τής Ἀμαλίας και τά άλλα δένδρα και θάμνους πρὸς τό έσωτερικό του. Τά πευκάκια πού άγνωστον γιατί, παρ' ότι έχουν ζωή

«Σημαία». Αὐτῆς άκολούθησε ή εκδοση τοῦ «Ἐμπρός» στήν Ἀθήνα. Παράλληλα, ὡς θεατρικός συγγραφεύς, έγραψε αξιόλογα θεατρικά έργα πού σημείωσαν επιτυχία στό Ἐθνικό μας Θέατρο. Ἦταν ό έμπνευστής και ό μέχρι τό τέλος Πρόεδρος τοῦ Μακεδονικοῦ Κομιτάτου πού ιδρύθηκε τό 1904 και όργάνωσε και στήριξε τόν μακεδονικό άγώνα.

52. Ἡ Βασίλισσα Ἀμαλία σέ νεαρά ἡλικία
κατά παλαιά χαλκογραφία.

53. Τά παλαιά Ἀνάκτορα καί ἡ Πλατεία τους, ὅπως ἦσαν
κατά τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ περασμένου αἰώνα.

πλέον τῶν 100 χρόνων, ἔξακολουθοῦν νά παραμένουν ὑπανάπτυκτα καί ἀσθενικά. Πάρα - πέρα, μετά τό ἄνοιγμα πρὸς τό Ζάππειο, ἡ ἀπό τότε θαλερώτερη συστάδα ἀπό μεγάλα δένδρα, κυρίως Πλατάνια καί ἡ ἐκεῖ μικρὴ πηγὴ νεροῦ. Αὐτὰ ἀρκετὰ παλαιότερα τὴν ἡλικία θά πρέπει νά εἶναι ὑπολείμματα τοῦ ἐκεῖ κήπου τοῦ Καθηγητῆ τῆς Βοτανικῆς Θ. Ὁρφανίδη, τοῦ σοφοῦ ἐπιστήμονα καί χιουμορίστα ποιητῆ, πού γείτονας καί φίλος τῆς Βασίλισσας Ἀμαλίας τὴν εἶχε βοηθήσει στὴν διαμόρφωση καί τὸν μέ σπάνια φυτὰ καί δένδρα πλουτισμό τοῦ ἰδικοῦ της κήπου, τοῦ Βασιλικοῦ. Αὐτοῦ τοῦ μοναδικοῦ στολίσματος τοῦ κέντρου τῆς Ἀθήνας πού φθάσαμε καί πού ὄσο καί ἂν θριάμβευσε μεταγενέστερα ἡ «Δημοκρατία» μας, λεγόταν καί ἔξακολουθεῖ νά λέγεται «Βασιλικὸς Κήπος». Ὁ ὄρος «Βασιλικός» νομίζω πὼς παραμένει σάν δίκαιος χαρακτηρισμὸς τῆς ἱστορίας του, τῆς μεγαλοπρεπειᾶς του καί τοῦ πλούτου του καί θά πρέπει νά θεωρεῖται ἀσχετος πρὸς τὴν ποτὲ ιδιότητα τῆς ἰδιοκτητρίας του καί δημιουργοῦ του, τῆς Βασίλισσας Ἀμαλίας. Τῆς λεπαίσθητης γυναίκας πού, ἄσχετα πρὸς τὴν ὑψηλὴ θέση της καί τὸν τίτλο της, θά πρέπει νά τὴν λατρεύουμε γιατί πολὺ ἀγάπησε τὴν Ἀθήνα μας καί τόσο φρόντισε τό «πράσινό» της.

Ἔτσι φθάναμε στὴν ἀρχή, αὐτοῦ τοῦ «Βασιλικοῦ Κήπου», κι ἀκολουθήσαμε τό δίπλα σ' αὐτόν πλατὺ πεζοδρόμιο τῆς Λεωφόρου Ἀμαλίας. Διαχωριζόταν ἀπὸ τὸν Κήπο, μέ τό ξύλινο κιγκλίδωμά του, γιατί ἀκόμα τότε δέν εἶχε κατασκευασθεῖ τό σημερινὸ σιδερένιο μέ τίς μαρμάρινες κολωνίτσες. Ὁ Κήπος, μέχρι τό 1917, ἀπρόσιτος στό πολὺ κοινό, ἀποτελοῦσε γιὰ τοὺς Ἀθηναίους ἀπαγορευμένο Παράδεισο πού περιορίζονταν ν' ἀποθαυμάζουν τὴν ὀργιώδη του βλάστηση καί τὴν θαλερότητά του μέσα ἀπὸ τίς ξύλινες παῖδες τοῦ φράκτου του. Δέν μπορούσε κατὰ τὰ χρόνια ἐκεῖνα ὁ μοναδικὸς αὐτὸς σέ τελειότητα κήπος νά εὔρει καμιά σύγκριση μέ τοὺς λίγους ἄλλους ψωραλέους τῆς τότε Ἀθήνας.

Ἀπὸ τό πέρασμα αὐτὸ κατέληγες στὴν Πλατεία τῶν Ἀνακτόρων καί ἡ μέχρι ἐκεῖ διαδρομὴ ἀποτελοῦσε γιὰ τὸν τότε Ἀθηναῖο ἀληθινὴ ἀπόλαυση. Μιά ψυχαγωγία καί ἓνα ὄραμα. Γιατί ἡ περιοχὴ αὐτὴ τῆς παραδοσιακῆς Ἀθήνας, ἀποτελοῦσε τὴν κυριώτερη μόστρα της. Ἦταν χαρακτηριστικὴ τῆς φυσικῆς ὀμορφιάς της, τῆς γραφικότητός της, τῆς διαύγειας καί τῆς δροσερότητος τῆς ἀτμοσφαιράς της, τῆς ἀρχοντιᾶς καί τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καλαισθησίας τῶν περὶ αὐτὴν κτιρίων της. Τό πλατὺ πεζοδρόμιο πού ἀκολουθοῦσε μέ τὴ διπλὴ δενδροστοιχία μεγάλων Πιπεριῶν, ἀποτελοῦσε μιὰ προέκταση τοῦ παρακειμένου Βασιλικοῦ Κήπου. Τό γιὰ τὰ τροχοφόρα ὁδόστρωμα, περιορισμένο σέ πλάτος, εἶχε στό μέσον του τίς σιδηροδρομικὲς ράγες τοῦ ἄλλοτε ἀτμοκίνητου «Κωλοσούρτη» καί

τώρα ηλεκτροκίνητου τροchioδρόμου, πού τό πέρασμά του, ὄχι καί τόσο συχνό, καθώς καί τῶν ὀλίγων ἄλλων τροχοφόρων, δέν διατάρασσε κατά πολύ τήν ἡρεμία τῆς περιοχῆς. Τήν ἄλλη πλευρά τοῦ δρόμου, τήν πρός τά ἄριστερά, τήν καταλάμβανε τό ἄλλο πεζοδρόμιο, τό ἀκόμα πλατύτερο, πού ἦταν στρωμένο μέ μεγάλες κάτασπρες τετράγωνες μαρμαρόπλακες. Εἶχε κι αὐτό διπλή σειρά ἀπό μεγάλες Πιπεριές. Ἡ τετραπλή αὐτή δενδροστοιχία τῆς Λεωφόρου Ἀμαλίας μέ τά γιγαντιαῖα δένδρα της, τήν μετέβαλε σ' ἓνα μακρῦ μεγάλο κῆπο διαμορφωμένο σέ τρεῖς καταπράσινες καί σκιερές στοές. Ἀπό μία γιά κάθε πεζοδρόμιο καί τήν τρίτη γιά τό μεσαῖο τμήμα της, τό διατρεχόμενο ἀπό τά τροχοφόρα. Θυμοῦμαι πῶς καί ὁ τροchioδρομος καί τά δίπλα του κινούμενα ἄλλα μεταφορικά, ἀμάξια καί αὐτοκίνητα, κι αὐτά ἀκόμη σκιάζονταν ἀπό τά μεγάλα κλαδιά τῶν ὑψηλῶν γέρικων δένδρων.

Ὁ περίπατος στή Λεωφόρο αὐτή, ἦταν γιά τοῦς Ἀθηναίους, ἰδίως κατά τοῦς θερμούς μῆνες καί τίς καλές ἡμέρες τοῦ χειμῶνος, μιά ἀπό τίς λίγες ψυχαγωγίες τους. Καί κατά τίς ὥρες τῆς ἡμέρας καί πρό παντός κατά τίς βραδινές. Τά φανάρια της, πού ἀκόμη ἔκαιγαν ἀεριοφῶς, ἔδιναν κατάλευκο φῶς πού συνδυαζόταν κι ἀναμιγνυόταν μέ τήν πράσινη ἀνταύγεια τῆς φυλλωσιᾶς τῶν δένδρων της, ἡ ἀτμόσφαιρα μοσκομούριζε ἀπό τό ἄρωμα πού ἀνάδιναν τά γύρω φυτά καί δένδρα καί τήν νυκτερινή ἡσυχία τήν διέκοπτε μόνο ἡ ἀντήρηση πού ἔκαναν τά βήματά σου ἐπάνω στή πλακόστρωση. Συνοδευόταν ὁ περίπατός σου κι ἀπό τήν ἀπόκοσμη μακρινή μουσική, τό τραγούδι τῶν πολυἀριθμῶν ἀηδονιῶν, πού ἀφθονοῦσαν ἀκόμη ἐκείνη τήν ἐποχή στήν Ἀθήνα, ἔχοντας ὡς προστατευτική κατοικία τους τά μεγάλα δένδρα τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου καί τοῦ Ζαπτείου.

Ἀλλά ἡ ὁμορφιά καί ἡ μεγαλοπρέπεια αὐτῆς τῆς περιοχῆς τῆς Ἀθήνας δέν περιοριζόταν μόνο στή θαλερότητα τῶν μεγάλων δένδρων τοῦ δρόμου καί τοῦ παρακείμενου κήπου, τό δύσκολο αὐτό κατόρθωμα γιά τήν ἄγονη καί ἄνυδρη Ἀττική, στήν ὁποῖαν οἰκοδομήθηκε ἡ Ἀθήνα, ἀλλά καί τῶν κτιρίων πού βρισκόνταν σέ παράταξη ἐπί τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς τῆς Λεωφόρου καί πού τό καθένα τους εἶχε τήν ξεχωριστή ἱστορία του καί τήν ἀξιόλογη ἀρχιτεκτονική του ἀξία.

Ἐνα ἀπό τά πρῶτα τῆς ἀρχῆς τῆς Λεωφόρου Ἀμαλίας, στήν ἀπέναντι ἀπό τήν Πύλη Ἀδριανοῦ πλευρά, τό «Ἐργαστήριον Ἀπόρων Γυναικῶν» δωρεά Ἀνδρ. καί Ἰφιγ. Συγγροῦ. Ἐνα κομψό κτίριο τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν πρό 100ετίας ἀνεγειρομένων στήν Πρωτεύουσα, πού εὐτυχῶς διέφυγε ὀριστικά τόν ἀφανισμό τῆς μπουλντόζας κι ἀναμορφώθηκε τελευταῖα μέ μεγάλη ἐπιτυχία. Καί στή διπλανή πάροδο, τότε Μονῆς Ἀστερίου καί τώρα Σπύρου Τσαγγάρη, τό ἀρχοντικό τῆς Κόμησας Ριαγκοῦρ ὅπου κατά τά χρόνια ἐκεῖνα κατοικοῦσε ἡ οἰκογένεια τοῦ ἥρωα μακεδονομάχου Παύλου Μελά. Μετά ἡ στενή πάροδος Δαιδάλου ἐπί τῆς ὁποῖας λίγο παρα - μέσα ἡ

κομψή μονοκατοικία του Χρηματιστή Βαφειάδη, φημισμένου τύπου και άρχοντα της εποχής¹³. Λίγο πάρα - πάνω, άμέσως μετά την έκβολή της Φιλελλήνων στην Άμαλίας — για να περιορισθούμε στη μνημόνευση των σπουδαιότερων μόνο από τά κτίρια της πλευράς αυτής — ένα αρχιτεκτονικό άριστούργημα, μοναδικό σε χάρη και κομψότητα, έργο του διασήμου "Έλληνα αρχιτέκτονα Σταματίου Κλεάνθη, ή Άγγλικανική Έκκλησία των Άθηνών "Άγιος Παύλος, που άναγέρθηκε περί τό 1840.

"Ας ιδούμε τώρα τά άλλα που άκολουθούν. Μετά τή στενή πάροδο Σιμωνίδου μέ τήν όποιαν διαχωρίζεται ή έκκλησία και ό περιβολός της, πρώτο στή σειρά τό σπίτι της οικογένειας Νοταρά. Στήν άλλη γωνία, μέ τήν πλατεία τή μικρή, μέ τό κηπάριό της, όπου τότε τό περίφημο άγαλμα του Δ. Φιλιπότη ή «Ξυλοθραύστης», βρισκόταν τό μεγάλο άρχοντικό της οικογένειας Στεφάνου Δραγούμη, στό όποιον κατοίκησαν ιστορικές προσωπικότητες του τόπου, γόνιο του γενάρχη της Πρωθυπουργού Δραγούμη. Ό έμπνευστής και όργανωτής του Μακεδονικού άγώνα "Ιων Δραγούμης, ή "Υπουργός Φίλιππος Δραγούμης, ή "Αλέξανδρος Δραγούμης, οι κόρες του, τά έγγόνια του. Έπεσε κι αυτό τό ώραίο κτίριο θύμα της μπουλντόζας. Καί στή θέση του όρθώνεται τώρα ή άχαρος τσιμεντένιος σκελετός μιάς άκόμη όγκώδους πολυκατοικίας που κτίζεται από χρόνια χωρίς να θέλει να προχωρήσει και να τελειώσει.

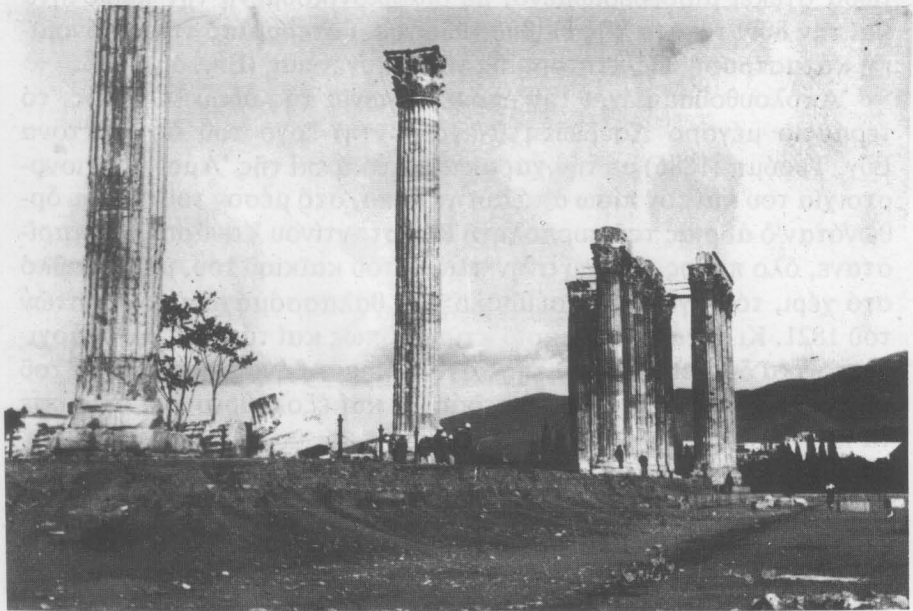
Στό βάθος της μικρής πλατείας ένα από τά πιο κομψά και καλύτερα διατηρούμενα βυζαντινά κατάλοιπα της Άθήνας, ή "Άγιος Νι-

---

13. Ό Βαφειάδης, ένας ώραίος άθηναϊκός τύπος, έκκεντρικός κατά τήν ένδυναμία του, τήν πάντοτε άνοιχτόχρωμη και σε μόδα νεωτερικη, μέ τήν μαλακή ρεμπουπλικά του, που είχε τό ιδιαίτερο, τό προς τά εμπρός μόρ της να είναι σηκωμένο προς τά άνω και τό πίσω κατεβασμένο, έξορμούσε από τό στενό της Δαιδάλου όδηγώντας τά πολυτελή αυτοκίνητά του. Πότε τό ξεσκεπάστο σπόρ και πότε τό άπαστράπτον κουπέ. Άλλά συνηθέστερα έπερνε τό δρόμο πεζός κατά τά πρωινά και έτσι συχνά συνοδοιπορούσαμε. Γιατί είχε και κάποια άλλη, εκτός του Χρηματιστηρίου, δουλειά. Να ταίξει τά περιστέρια των Άνακτόρων, τά άκόμη τότε όλίγα τόν αριθμό (δεκαετία του '20). Είχε στή τσέπη του τή σακκουλίτσα μέ τό στάρι και σταματούσε στήν εκεί πλατεία για να τό σκορπίσει άπλόχερα. Τά πεινασμένα περιστέρια έφορμούσαν επάνω και γύρω του για να τσιμπήσουν τους σπόρους και σχεδόν τόν σκέπαζαν. Έκείνος τά χαιρόταν και έπαιζε μαζί τους σαν παιδάκι. Τό σημερινό πλήθος των περιστεριών της Άθήνας, που κατακλύζει όμορφαίνοντας πολλά κεντρικά σημεία της, έχουν τόν Βαφειάδη πρώτο τροφοδότη και θαυμαστή. Καί του αφιερώνω αυτά τά λίγα λόγια σαν ένα μικρό φόρο τιμής γι' αυτή του τήν πρωτοβουλία και τήν άγάπη, έκδηλώσεις για τίς όποιες πάντα συμφωνούσα μαζί του και πάντοτε μέ συγκινούσαν. Οι άλλοι διαβάται στέκονταν και παρακολουθούσαν αυτή τή σκηνή του ταίσματος, άπορημένοι, πέρνοντάς τον για λίγο βλαμμένο.

54. Ἡ εἴσοδος τοῦ «Βασιλικοῦ Κήπου»
καί ἡ παλαιά δένδροστοιχία τῶν φοινίκων
πού τήν φύτεψε ἡ Ἀμαλία (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1987).

55. Οἱ Στῆλες τοῦ Ὀλυμπίου Διός. Στό βάθος τό Στάδιον
καί ἡ τότε ἀκτιστή ἀκόμα περιοχή τοῦ Παγκρατίου (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1920).

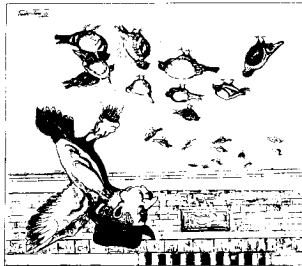
κόδημος, πού από τίς ἀρχές τοῦ περασμένου αἰώνα παραχωρήθηκε στούς Ρώσους καί ὁ κόσμος τό ξέρει ὡς Ρωσική Ἐκκλησία. Ἔτσι σ' αὐτή τήν παραχώρηση νά ὀφείλεται καί ἡ διάσωσή του ἀπό τό γκρέμισμα ὅπως τῶν τόσων ἄλλων παλαιῶν ἐκκλησιῶν (ἐν ὄλῳ 72) πού εἶχαν ὑποστῆ ζημιές κατά τόν ἀγῶνα τῆς ἀπελευθερώσεως καί ἀντί νά ἀποκατασταθοῦν καί νά συντηρηθοῦν κατεδαφίσθηκαν. Αὐτή ἀποκαταστάθηκε ἀπό τοὺς Ρώσους, μέ σεβασμό καί μεγάλη προσοχή πρὸς τήν ἀρχική ἀρχιτεκτονική της, κατά τό 1850 (ἀρχιτέκτονες Μπουλανζέ, Γ. Βλασσόπουλος καί Γιέρς).

Στήν ἄλλη μέ τήν Ἀμαλίας γωνία τό ὠραῖο μέγαρο τοῦ Ἀλ. Μαύρου, σέ σχέδιο τοῦ ἀρχιτέκτονος Ἰω. Μούση, πού παλαιότερα ἐπί χρόνια στέγαζε τήν Τουρκική Πρεσβεία καί τώρα στή θέση του ὑψώνεται τό μέγαρο τῶν Ἐταιρειῶν τοῦ Μποδοσάκη. Ἀκολουθοῦσε, στή σχηματιζόμενη ἀμβλύα γωνία τῆς Ἀμαλίας, ἓνα μεγάλο ἀρχοντικό, μέ τήν μεγαλοπρεπῆ στοά τῆς εἰσόδου του καί τόν ἐσωτερικό ἀπλόχωρο κήπο του, στό ὁποῖον κατά τόν πρῶτο μεγάλο πόλεμο στεγαζόταν ἡ Στρατιωτική Διοίκηση Ἀθηνῶν. Κι αὐτό συγκαταλέγεται μεταξύ τῶν ἐξαφανισθέντων. Δίπλα του, στή γωνία μέ τήν ὁδὸ Ξενοφῶντος, ἓνα ἀκόμη ὠραῖο νεοκλασσικοῦ ρυθμοῦ σπίτι. Στήν ἄλλη γωνία, Ξενοφῶντος καί Ἀμαλίας, τό ἡμιτετραόροφο μέγαρο τῆς οἰκογενείας Μαυρομιχάλη, μέ τό μεγάλο κήπο του καί τά ὑποστατικά του, πού εἶδε ἡμέρες ἀκμῆς, πλούτου καί δόξας, καί τώρα στέκει μισοερειπωμένο, μέ διαφιλονικούμενη τήν κυριότητα καί τήν δυνατότητα τῆς ἐπιβιώσεώς του, ὕστερα ἀπὸ τήν οἰκονομική καταστροφὴ τῆς κτητορικῆς του οἰκογενείας (Εἰκ. 56).

Ἀκολουθοῦσε μέχρι τήν ἐπομένη γωνία τῆς ὁδοῦ Ὁθωνος, τό τεράστιο μέγαρο Λουριώτη (Νεγρεπόντη) ἔργο τοῦ ἀρχιτέκτονα Εὐγ. Τρούμπ (1886) μέ τήν χαρακτηριστικὴ ἐπὶ τῆς Ἀμαλίας κιονοστοιχία του καί τόν πίσω ἀπὸ αὐτὴν κήπο, στό μέσον τοῦ ὁποῖου ὀρθωνόταν ὁ ἀδριάς τοῦ πυρπολητῆ Κωνσταντίνου Κανάρη. Τόν παρίστανε, ὄλο πάθος, ἐπάνω στήν πλώρη τοῦ καϊκιῦ του, μέ τό δαβλό στό χέρι, τό ὄργανο καί σύμβολο τῶν θαλασσομάχων πολεμιστῶν τοῦ 1821. Κι αὐτό τό θαυμάσιο κτίριο, ὅπως καί τά τόσα ἄλλα ἀρχιτεκτονικά δημιουργήματα τῆς ἀρχοντικῆς Ἀθήνας, ἔπαισε θῦμα τοῦ κύματος τοῦ τσιμέντου, πού τεράστιο καί ἐξολοθρευτικὸ ἐκάλυψε τά πάντα.

Βέβαια, ἀπὸ αὐτά ὅλα πού ἀναφέραμε σχεδόν μόνο τό σπίτι τῶν Μαυρομιχάλέων στέκει ἀκόμα, κι αὐτό μισοκατεστραμένο. Ὅλα ἐξαφανίσθηκαν καί ἀπουσιάζουν κατά τήν ἐποχὴ πού ἡ Ἀθήνα ἀνακυρήχθηκε «πολιτιστικὴ πρωτεύουσα τῆς Εὐρώπης». Τίτλος πού ἀκούσθηκε σάν εἰρωνία ὕστερα ἀπὸ τόν ἀφανισμό τῆς κάθε ἱστορικῆς καί πολιτιστικῆς κληρονομίας μας. Ἡ μοναδικὴ σέ δροσιὰ ἀ-

θηναϊκή δενδροστοιχία τῆς Ἄμαλίας ἀντικαταστάθηκε ἀπό νέα ψωραλέα δενδράκια, τὰ πεζοδρόμιά της πολὺ στένεψαν, οἱ κατάλευκες μαρμαρόπλακες τῆς ἐπιστρώσεώς τους χάθηκαν καὶ φτωχικές τσιμεντόπλακες, τώρα κατακερματισμένες καὶ ρυπαρές ἀπὸ τὰ ἐπὶ αὐτῶν ἀυλιζόμενα ἀσύδοτα τροχοφόρα, ἐπῆραν τὴ θέση τους, οἱ κομποὶ φανοστάτες ἔδωσαν τόπο στοὺς γυμνοὺς στήλους τοῦ νέου φωτισμοῦ, ἡ διάφανη καὶ μυρουδάτη ἀτμόσφαιρα τοῦ κάποτε κηπόδρομου, ρυπασμένη ἀπὸ τὸ «νέφος» καὶ τὸ «καυσαέριο», εἶναι θολερὴ καὶ ἀποπνικτικὴ καὶ τὸ ἄλλοτε νυχτερινὸ κελαῆδισμα τῶν ἀηδονιῶν τ' ἀντικατέστησε ὁ ὀρυμαγδὸς τῶν μαινομένων αὐτοκινήτων καὶ μοτοσικλετῶν. Τώρα ὁ διαβάτης τῆς ἄλλοτε μοναδικῆς αὐτῆς Λεωφόρου, ἀντὶ νὰ θαυμάζει, νὰ τὴν χαίρεται καὶ ν' ἀπολαμβάνει, τρέπεται εἰς φυγὴν πρὸς διάσωσίν του ἀπὸ τὰ ὅσα τὸν καταδιώκουν καὶ τὸν ἐξοργίζουν.

6. Ο ΒΑΣΙΛΙΚΟΣ ΚΗΠΟΣ, Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΣ ΤΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟ «ΠΡΑΣΙΝΟ» ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Ἄφου φθάσαμε στ' Ἀνάκτορα καί τήν πλατεία θά πρέπει νά διακόψουμε γιά λίγο τό ὁδοιορικό μας καί ν' ἀσχοληθούμε μέ τόν Βασιλικό Κήπο, τό μοναδικό αὐτό κόσμημα τῆς Ἀθήνας μας, πού μόλις προσπεράσαμε κι ἀποθαυμάσαμε. Μέ τήν ἱστορία του, τήν δημιουργό του Βασίλισσα Ἀμαλία καί τούς ἄλλους πρωτοπόρους στίς προσπάθειες γιά τό «Πράσινο» τῆς Ἀθήνας.

Ἡ Ἀθήνα τήν 1/13.12.1834 ὀρίστηκε, μέ σχετικό Βασιλικό Διάταγμα, πρωτεύουσα τῆς Ἑλλάδος καί τῆς δόθηκε ὁ μεγαλόστομος τίτλος τῆς «Βασιλικῆς Καθέδρας καί Πρωτεύουσας» τοῦ κράτους. Ὑστερα ἀπ' αὐτό ὄφειλε νά διαμορφωθῆ σέ εὐπρόσωπο ἀστικό κέντρο. Στήν πραγματικότητα ἦταν, ἀκόμη τότε, ἕνας σωρός ἐρειπίων. Κήποι δημοτικοί καί κήποι οἰκιακοί δέν ὑπῆρχαν, οὔτε δενδροστοιχίες, ἀφού καί οἱ δρόμοι ἦσαν κάτι τό ἄγνωστο καί τούς ἀντικαθιστοῦσαν τά μονοπάτια διά μέσου τῶν σωρῶν τῶν χωμάτων. Τό πράσινο, γιά τό ὁποῖο σήμερα ὄλοι ἀγωνιζόμεθα καί τό θεωροῦμε τό κυριώτερο σωστικό μέσον κατά τῆς μολύνσεως τοῦ περιβάλλοντος, ἦταν τότε στήν Ἀθήνα κυριολεκτικά ἀνύπαρκτο. Ὁ πρῶτος ἀπό τούς ὑπεύθυνους τοῦ τόπου, πού ἐνδιαφέρθηκε γιά τό πράσινο τῆς καί γενικά τῆς Ἑλλάδος καί ἐργάστηκε ἀκούραστα γιά νά διαδοθῆ καί ν' ἀγαπηθῆ ἦταν ἡ Βασίλισσα Ἀμαλία. Ἡ νεαρή πριγκίπισσα τοῦ Ὀλντενμπουργκ, πού στήν ἡλικία τῶν 18 τῆς χρόνων ἦλθε ἀπό τή θαλερή πατρίδα τῆς καί μεταφυτεύθηκε στήν ἀγονη ἰδική μας καί πού τόσο πολύ ἀμέσως τήν ἀγάπησε καί τῆς ἀφοσιώθηκε. Πρώτη ἐκείνη συνειδητοποίησε αὐτή τήν ἐπείγουσα ἀνάγκη γιά τή νέα τῆς πατρίδα κι ἀνέλαβε, μ' ἀληθινό πάθος, τή σχετική ἐξόρμηση. Ἡ ἀδιάκοπη καί ἀκούραστη προσπάθειά τῆς συνεχίσθηκε ὅλη τήν 30ετία τῆς βασιλείας τοῦ συζύγου τῆς Ὁθωνος καί μέ τήν ἰδική του συνδρομή καί περισσότερο μέ τήν καθοδήγηση καί συμπαράσταση, τήν ἠθική καί τήν ὑλική, τοῦ ἑλληνολάτρη πεθεροῦ τῆς Βασιλέως Λουδοβίκου τοῦ Α' τῆς Βαυαρίας.

56. Τό μέγαρο του Σλήμαν «Ίλιου Μέλαθρον» πού, πρόσφατα μέ έπιτυχία αναπαλαιωμένο, άποτελεί εξαίρετο στόλισμα τής Ἀθήνας (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1986).

57. Ἡ ὁδός Ἀκαδημίας, κατά μεσημβρινή ὥρα. Ἐνα μόνιππο διαταράσσει μόνο τήν ἔρημιά της (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1920).

Ὁ καλλιτέχνης, ὁ λεπταίσθητος, ὁ γενναιοδωρος καί ἀληθινά φιλέλληνας Λουδοβίκος, αὐτός πού γεμάτος λατρεία ἀλλά καί κατανόηση ἔζησε σάν ἓνας ἀπλός τουρίστας, ἐπὶ τέσσερις μῆνες (Δεκέμβριος 1835 - Μάρτιος 1936), τίς πρωτόγονες συνθήκες τῆς ζωῆς στήν ἀναγεννώμενη ἀπό τὴν τέφρα τῆς Ἀθήνα, μελέτησε μέ ἀγάπη καί ἐνδιαφέρθηκε ἀληθινά γιὰ τὰ προβλήματά της. Αὐτός πρῶτος τὴν ὀραματίστηκε σάν μιά καταπράσινη καί μέ καλλιτεχνική πνοή πόλη, ἀνάλογη μ' ἐκεῖνες τῆς πατρίδας του.

Πρῶτο μεγάλο ἔργο ἦταν ἡ δημιουργία Βασιλικοῦ Κήπου, δίπλα στό ἀνάκτορο, πού ἡ οἰκοδόμησή του ἔγινε μέ χρηματικό δάνειο τοῦ Λουδοβίκου. Θεμελιώθηκε τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1836 κι ὀλοκληρώθηκε τὸ 1842. Γιὰ τὸν κήπο διετέθη ὁ διπλανός χῶρος πού ὀριζόταν ἀπὸ τὴ Λεωφόρο Ἀμαλίας, τὸ σημερινὸ Ζάππειο, τὴν ὁδὸ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ καί τὴ Λεωφόρο Βασιλίσσης Σοφίας (τότε Κηφισίας), ἐκτάσεως περίπου 120 στρεμμάτων. Ἡ περιοχὴ αὐτὴ, βραχῶδης καί ἄγονη, ὅπως καί ὄλη ἡ ἄλλη Ἀττικὴ χρειάστηκε πολλοὺς κόπους καί ἐξοδα γιὰ νὰ μετατραπῆ σέ θαλερό κήπο. Εἶχε ὀμως κι ἓνα πλεονέκτημα. Τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς μικρῆς παροχῆς νεροῦ, ἀπὸ παλαιὸ διερχόμενο ὕδραγωγεῖο, πού ἐξασφάλιζε ἓνα μέρος τῆς ἀρδεύσεως πού θὰ χρειαζόταν γιὰ τὴν καλλιέργειά του.

Ἡ σχεδίαση τοῦ Κήπου ἔγινε ἀπὸ Γάλλο ἀρχιτέκτονα καί γιὰ τὸ φύτευμα καί τὴν καλλιέργεια βοήθησε ἀρχικὰ ὁ Βαυαρὸς Σμάρτ, πού τὸν ἔστειλε εἰδικὰ γι' αὐτὸ τὸν σκοπὸ ὁ Λουδοβίκος. Ἐργάστηκαν ἀκόμη οἱ Γερμανοὶ Φρ. Σμίτ καί Μ. Μπάγιερ καί ὁ Γάλλος Λουδ. Μπαρώ. Ὁ Φρ. Σμίτ, στρατιώτης ἀρχικὰ τοῦ Βαυαρικοῦ Σώματος, πῆρε ἀργότερα τὸν τίτλο τοῦ Κηπουροῦ τῶν Ἀνακτόρων, κι ἀφοσιώθηκε στὸν Βασιλικὸ Κήπο. Ἔμεινε στήν Ἑλλάδα καί μετὰ τὴν ἔξωση τοῦ Ὄθωνος καί διατήρησε τὴ θέση ἐπιμελητοῦ τοῦ Κήπου καί ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Γεωργίου τοῦ Α'. Σύμβουλοι ἀκόμη τῆς Ἀμαλίας, ἰδίως στήν ἀνθοκομικὴ, ἦσαν οἱ διάσημοι βοτανολόγοι τῆς ἐποχῆς Κάρολος Φράας καί Θεόδωρος Ὀρφανίδης. Ὁ Ὀρφανίδης, καλλιεργητὴς σπάνιων λουλουδιῶν στὸν προσωπικὸ μεγάλο κήπο του, πού βρισκόταν δίπλα στὸν Βασιλικὸ, ὑπῆρξε φίλος καί συνεργάτης τῆς Ἀμαλίας. Ὁ κήπος Ὀρφανίδη ἀπλωνόταν στὸν χῶρο ἀπὸ τὴ Λεωφόρο Ἀμαλίας καί τὴ σημερινὴ πλατεῖα Ζαπτείου καί χωριζόταν ἀπὸ τὸν ἄλλο, τὸν ἀνακτορικό, μέ ξύλινο φράχτη. Μιά μικρὴ πορτοῦλα ἐπέτρεπε τὴν μεταξύ τους ἐπικοινωνία.

Ἡ Βασίλισσα Ἀμαλία ἀπὸ τὴν πόρτα αὐτὴ ἔκανε στὸν καθηγητὴ Ὀρφανίδη τακτικὲς ἀνεπίσημες ἐπισκέψεις, ζητώντας τίς συμβουλές του καί ἀνταλάσσοντας μ' ἐκεῖνον σπόρους καί φυτὰ. Ὁ μεγάλος ἐπιστήμων, ὁ δόκιμος ἀκόμα ποιητὴς καί ἀπολαυστικὸς συ-

νομιλητής, είχε αποσπάσει τή φιλία της και φαίνεται πώς ήταν κι αυτός ένας από τούς δημιουργούς τής αγάπης της για τά άνθη και τά φυτά. Σέ μία από τίς αιφνιδιαστικές αυτές επισκέψεις της λέγεται πώς τής αφιέρωσε μία νέα παραλλαγή τουλίπας, πού για πρώτη φορά άνθιζε στόν κήπο του, όνομάζοντάς την «Τουλίπα Ἀμαλία», για τήν όποία όμως δέν μάθαμε ποτέ πιά ακριβῶς ἦταν.

Ὁ ἀνακτορικός κήπος διαμορφώθηκε μέ συνεχῆ ἐργασία, κατά τά χρόνια μεταξύ 1839 καί 1850, κάτω ἀπό τήν ἐπιμελή ἐπίβλεψη καί συχνά τήν προσωπική ἐργασία τής ἴδιας τῆς Ἀμαλίας ἔχοντας πρότυπο τούς κήπους τοῦ Μονάχου. Ἡ Βασίλισσα ἐπεδίωξε ν' ἀποκτήσει μεγάλο πλοῦτο σέ δένδρα καί θάμνους καί ὀλιγώτερο σέ ἀνθοφόρα φυτά. Ἦθελε ν' ἀντιπροσωπευθῆ ἐκεῖ μέσα ὀλόκληρος ὁ φυτικός κόσμος. Γι' αὐτό, μέ τήν πάροδο τοῦ καιροῦ, ἐκτός ἀπό τήν πυκνή βλάστηση, ἀπόκτησε καί τήν ἀξία ἑνός ὀλοκληρωμένου «βοτανικοῦ» κήπου, παίρνοντας μορφωτική καί μουσειακή γιά τό φυτικό βασίλειο μορφή.

Πολλά δένδρα καί φυτά παραγγέλθηκαν καί τῆς ἐστάλησαν ἀπό τήν Ἰταλία καί πολλοί προθυμοποιήθηκαν νά τήν βοηθήσουν στήν προσπάθειά της. Μεταξύ τῶν μεγάλων, ὁ Ἀντιβασιλεὺς τῆς Αἰγύπτου τῆς προσέφερε φοίνικες καί ὁ Βασιλεὺς τῆς Ἰσπανίας σπόρους, βολβούς καί τριανταφυλλιές τῆς Γρανάδας. Φοίνικες τῆς ἐστείλει ἀκόμη καί ἡ κοινότης τῆς Μεθώνης, γιατί τότε σπάνιζαν φαίνεται στήν Ἀττική.

Γιά νά μετατραπῆ ἡ ἄγονη ἔκτασή του σέ ἔδαφος καλλιεργήσιμο, νά γίνη ἡ διαμόρφωση τῆς περιοχῆς, νά χαραχθοῦν καί νά στρωθοῦν οἱ δρόμοι καί νά φυτευθοῦν τά δένδρα καί τά φυτά, ξοδεύτηκε πολύ χρήμα πού τό κατέβαλε ἐξ ὀλοκλήρου, ἀπό τό προσωπικό της ταμεῖο, ἡ Ἀμαλία, μέ κάποια ἀκόμη συνεισφορά τοῦ πεθεροῦ της. Ἡ καλλιέργεια γινόταν μέ μέσα καί μεθόδους συγχρονισμένες. Μεταξύ αὐτῶν ἦταν καί ἡ λειτουργία μεγάλου θερμοκηπίου, πού ὑπῆρξε τό πρῶτο γιά τήν Ἑλλάδα. Τά τακτικά ἔξοδα γιά τή συντήρηση τοῦ κήπου, ἐκτός ἀπό τά πρῶτα τῆς ἰδρύσεώς του, ἦσαν πολύ μέγала καί ἔφθαναν τίς 50.000 δραχμές τόν χρόνο, ποσόν ἀξιοσέβαστο γιά τήν τότε ἐποχή. "Ὅλα τά πλήρωνε ἐκείνη, πού γιά τέτοιους σκοπούς, κοινωνικούς, φιλανθρωπικούς, ἐξωραϊστικούς, ἔδειχνε πάντα μεγάλη ἀπλοχεριά. "Ἄλλωστε δέν τόν θεωροῦσε μόνο δικό της ἀποκτημα, ἀλλά ὄλων τῶν Ἀθηναίων, γιά τούς ὁποίους ἡ εἴσοδος ἦταν ἐλεύθερη ὀλόκληρη τήν ἡμέρα. Ἀργότερα, ἐπί Γεωργίου τοῦ Α', οἱ ἐπισκέψεις ἐπιτρέπονταν ὀρισμένες μόνο ἡμέρες καί ὥρες. Ἐλευθερη ἡ χρῆσι γιά τό ἀθηναϊκό κοινό ἔγινε καί πάλι ἀπό τό 1917, ἀπό τότε πού καί ἡ ὀνομασία του ἄλλαξε σε «Ἐθνικό Κήπο».

Τό ἐνδιαφέρον τῆς Ἀμαλίας, γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς βλαστήσεως δέν περιορίστηκε μόνο στόν ἀνακτορικό της κήπο. Ὑπῆρξε γενικῶ-

τερο, τόσο για την υπόλοιπη Ἀθήνα, ὅσο και για τήν Ἑλλάδα ὁλόκληρη. Τήν ἀπασχόλησαν, ἀκόμα, ἡ προστασία τῶν λίγων δασῶν μας καί οἱ πρῶτες μικρές προσπάθειες γιά ἀναδασώσεις. Ὁ ἀξιόθαύμαστος σήμερα «Πευκιᾶς» τοῦ Ξυλοκάστρου, μέ τά ὑπεραιωνόβια πεῦκα του, ὀφείλει τήν ὕπαρξή του στίς ἰδικές της προσπάθειες.

Παρακολουθοῦσε μέ ἐνδιαφέρον τή διαμόρφωση τῶν πλατειῶν καί τῶν μεγάλων δρόμων τῆς πρωτεύουσας πού τότε χαράσσονταν, καί φρόντιζε, πρὶν ἀκόμη καλά - καλά στρωθοῦν, γιά τή δενδροφύτευσή τους. Δικό της ἔργο εἶναι οἱ κῆποι τῶν Μουσῶν στήν πλατεία Συντάγματος, τῆς πλατείας Κλαυθμῶνος καί τοῦ Κεραμικοῦ, πού τόν ὀνόμασε «Κῆπο τοῦ Λαοῦ». Σ' ἐκείνην ὀφείλονταν οἱ δενδροστοιχίες τῶν ὁδῶν Λιοσιῶν, Πατησιῶν, Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, Ἀμαλίας καί Φαλήρου. Ἡ λεωφόρος Ἀμαλίας, μέ τά μαρμαροστρωμένα πλατιά πεζοδρόμιά της καί τήν σέ τετραπλή σειρά δενδροστοιχία της ἀπό πιπεριές, πού γρήγορα γιγαντώθηκαν σχηματίζοντας μία πυκνή πράσινη στοά, κι ἀποτελοῦσε κόσμημα τῆς Ἀθήνας εἶναι ἀποκλειστικά δικό της ἔργο. Διατήρησε, ὅπως ἀναφέραμε στό προηγούμενο κεφάλαιο, τήν θαλερή ὁμορφιά της μέχρι καί τήν τρίτη δεκαετία τοῦ αἰῶνα μας καί οἱ παλαιοὶ Ἀθηναῖοι τήν ἐνθυμοῦνται μέ νοσταλγία αὐτή τή μοναδική ἄλλοτε λεωφόρο.

Γιά τή δενδροφύτευση τῆς ὁδοῦ Φαλήρου, πού διέσχιζε τοὺς λόφους (σήμερα ἰσοπεδωμένους), καί τό γυμνὸ μετὰ τήν Γαργαρέττα πλάτωμα, χρησιμοποίησε Ἀἴλαντους τό κατάλληλο γι' αὐτήν τήν περιοχή δένδρο, πού ἐκείνη τό πρωτόφερε ἀπὸ τήν Κίνα, δένδρο ὅπως ἀναφέραμε πού ἔκτοτε διαδόθηκε καί τό συναντᾶμε σήμερα ν' ἀπλώνεται σ' ὁλόκληρη τήν Ἑλλάδα. Ἐκείνη πρωτόφερε καί τίς πιπεριές τίς τόσο κατάλληλες γιά δενδροστοιχίες, μέ τίς ὁποῖες φύτευσε πολλοὺς δρόμους καί πού σήμερα ἔχουν ἐγκαταλειφθῆ. Ἔργο τῆς Ἀμαλίας εἶναι ἀκόμα ἡ πρώτη δενδροφύτευση τοῦ Ἀρδηττοῦ καί τῶν ἄλλων παρά τόν Ἴλισσό λόφον καί ἐπίσης τοῦ Λυκαβηττοῦ. Γι' αὐτόν, μάλιστα, ἐπεδίωξε τήν ἀπαγόρευση τῆς γύρω του οἰκοπεδοποιήσεως, πού, ἐάν τήν πετύχαινε, θά εἶχε σωθῆ ἀπὸ τό σημερινό του πνίξιμο μέσα στήν τσιμεντένια μεγαθήρια πού ἀπειλοῦν νά φθάσουν στήν κορυφή του.

Τήν ἀγάπη, ἄλλωστε, τῆς Ἀμαλίας γιά τό πράσινο τήν ἀκολουθοῦσε καί ἡ ἀνάλογη ἀγάπη ὄλων τῶν Ἀθηναίων. Ὅταν μετὰ τό 1835 ἡ πόλι ἄρχισε νά ξανακτίζεται, φρόντιζαν ὥστε τό κάθε σπίτι νά ἔχη στόν περίβολό του ἓνα κηπάριο καί ἀναπτυσσόταν ἄμιλλα ποιός θά παρουσιάσει, μέ γλάστρες καί ζαρντινιέρες, τά καλύτερα ἀνθοστολισμένα μπαλκόνια καί παράθυρα. Ἡ συνήθεια αὐτή, γενική παλαιότερα, σποραδική μεταγενέστερα, διατηρήθηκε μέχρι καί τόν τελευταῖο μεγάλο πόλεμο. Μετὰ τό 1950 ὁ κατακλυσμὸς τοῦ μετόν τήν ἐξάφάνισε.

Μιά ἄλλη ἀξιοπρόσεκτη προσπάθεια τῆς Ἀμαλίας ἐγίνε μετὰ τό 1855 στό κτῆμα της στά Λιόσια, γνωστό σάν «Πύργος τῆς Βασιλίσ-

Ὁ Πατέρας μου Δημ. Ἐμμ. Κανδήλης,
Καθηγητῆς Φιλολόγος, κατὰ
φωτογραφία τοῦ 1906

Ἡ Μητέρα μου Ἀριάδνη Κανδήλη,
τό γένος Ἰω. Δ. Καμπάνη, κατὰ
φωτογραφία τοῦ 1897

σης». Θέλοντας νά διασώση καί νά διδάξη καλύτερα τή σηροτροφία, φύτεψε ἐκεῖ πολυάριθμες μουριές, ὥστε νά ἐξασφαλίσῃ μέ τά φύλλα τους τήν ἀπαιτούμενη γιά τούς μεταξοσκώληκες τροφή. Ἔκανε, ἐπίσης, ἐκεῖ τίς πρῶτες ἐγκαταστάσεις γιά πρότυπο γεωργικό, κτηνοτροφικό καί πτηνοτροφικό σταθμό, ὥστε μέ τόν παραδειγματισμό του νά διδάξη στους ἀγρότες μας σωστότερες μεθόδους ἀναπτύξεως τῶν οἰκοσίων ζῶων καί πτηνῶν. Ἡ ἐξέλιξη πού σέ λίγο ἐπακολούθησε, ματαίωσε τήν εὐρύτερη ἐφαρμογή τῆς τόσο χρήσιμης αὐτῆς πρωτοβουλίας τῆς¹⁴.

Θά πρέπει ν' ἀναγνωρίσουμε, λοιπόν, στήν Ἀμαλία πῶς ὑπῆρξε γιά τόν τόπο μας ὁ πρῶτος — καί ἀσφαλῶς ὁ μοναδικός στήν ἐποχή τῆς — ὑψηλά ἰστάμενος «κρατικός λειτουργός» πού συνειδητοποίησε τή σημασία γιά τόν ἄνθρωπο τῆς φυτικῆς βλαστήσεως στό περιβάλλον του καί τῆς ὠφελιμότητος πού θά ἀποκόμιζε ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῆς γεωργίας καί τῆς οἰκιακῆς κτηνοτροφίας καί πτηνοτροφίας. Ἡ «κατακαυμένη» κυριολεκτικά Ἑλλάς, ἡ ρακένδυτη καί γεμάτη κάθε μορφῆς πληγές, χρειαζόταν γρήγορη ἀναδάσωση τῶν βουνῶν τῆς, συστηματικώτερη καλλιέργεια τῶν λιγοστῶν τῆς πεδιάδων, φροντίδα γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς κτηνοτροφίας τῆς. Αὐτά μόνον μπορούσαν νά βοηθήσουν τήν οἰκονομία τῆς καί ν' αὐξήσουν κάπως τό σχεδόν ἀνύπαρκτο εἰσόδημα τῶν πενομένων κατοίκων τῆς, ὅταν οὔτε ἴχνος ἀκόμα ὑπῆρχε ὀργανωμένης βιοτεχνίας καί πολύ περισσότερο βιομηχανίας.

Ἡ δυναμική Ἀμαζόνα - Βασίλισσα, πού ἀκούραστη, καβάλα στ' ἄλογό τῆς, ὄργωνε τήν ὑπαιθρο κι εἶχε ἀγκαλιάσει μέ θαυμασμό καί αἴσθημα τόν τόπο καί τούς κατοίκους του, δέν περιορίζε τούς ἐνθουσιασμούς τῆς μόνο σέ λόγια. Κοντά στήν ἄλλη κοινωνική καί

---

14. Γεωργίου Λαῖου: Ὁ Πύργος τῆς Βασίλισσας. Ἀθήναι 1977. Στήν ἱστορικά ἐξονυχιστική καί τυποτεχνικά ἰδιαίτερα φροντισμένη μελέτη αὐτή τῶν 125 σελίδων, πού ἐξεδόθη μέ τήν χορηγία τῶν σημερινῶν κατόχων τοῦ «Πύργου τῆς Βασίλισσας», τοῦ Ἰωάννου Φερδ. Σερπιέρη καί τῆς συζύγου του Ἰουλίας Σερπιέρη, ἐκτίθεται τό ἱστορικό ὄλων τῶν προσπαθειῶν τῆς Ἀμαλίας γιά τήν ἴδρυση καί τήν κατά τά πρῶτα χρόνια λειτουργία τοῦ προτύπου τοῦτου ἀγροκτήματος (1848-1862) καί γενικώτερα γιά τό «πράσινο» τῆς Ἀθήνας. Παράλληλα μᾶς παρέχει καί πολλά ἄλλα ἐνδιαφέροντα ἱστορικά στοιχεῖα, γιά τόν Ὄθωνα καί τήν Ἀμαλία καί τά ἀπό αὐτούς κατά τήν βασιλεία τους συντελεσθέντα πρὸς ὀργάνωση τοῦ κράτους. Μεταξὺ αὐτῶν γιά τήν ἀνέγερση τῶν Ἀνακτόρων, γιά τήν ἴδρυση τοῦ Βασιλικοῦ Κήπου, γιά τὰ διάφορα εὐαγή ἰδρύματα καί ἄλλα. Σκοπός καί φιλοδοξία, εἰδικά ὡς πρὸς τό κτῆμα τῶν Λιοσίων, ἦταν ν' ἀποτελέσει ὑποδειγματικό πρότυπο γεωργικό καί κτηνοτροφικό σταθμό διά τοῦ ὁποῖου νά διδασθεῖ ὁ ἑλληνικός λαός τήν ἐπὶ τῶν τότε νέων ἐπιστημονικῶν ἀντιλήψεων βασιζομένην ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν αὐτῶν κλάδων. Μετά τήν ἐξοικη τοῦ Ὄθωνος τό κτῆμα ἀγοράσθηκε ἀπὸ τόν Γ. Σίνα καί τελικά περιήλθε καί ἀνήκει σήμερα στό ζεῦγος Σερπιέρη. Χάρις στό θερμό ἐνδιαφέρον καί τίς χρηματικές θυσίες τοῦ ὁποῖου, ὁ «Πύργος» διατηρεῖται, πλουτισμένος καί μέ ἄλλα κειμήλια, ὅπως ἀκριβῶς τόν ἀφῆσε φεύγοντας ἡ Ἀμαλία, ἀποτελώντας ἓνα μικρὸ ἀλλὰ πολὺ ἐνδιαφέρον Μουσεῖο γιά τόν Ὄθωνα, τήν Ἀμαλία καί τήν ἐποχή τους.

φιλανθρωπική αποστολή της, δόθηκε με πάθος πραγματικού ιεραποστόλου σ' αυτή τήν εξόρμηση, πού, πολύ σωστά, τήν κατέστησε κύριο σκοπό τῆς ζωῆς της. Θά πρέπει νά θαυμάσουμε αὐτή τήν προσφορά της γιά τήν χώρα μας, τήν τότε ἀπό κάθε πλευρά καθυστερημένη, καί ὀφείλουμε ἔστω καί ἀργά νά τήν τιμήσουμε. Ἐάν ἡ Ἀμαλία ἔχει κατακριθεῖ, μέ τή γνωστή δόση ἑλληνικῆς ὑπερβολῆς, γιά μερικά πολιτικά της σφάλματα — κι αὐτά ἐν μέρει δικαιολογημένα, ὅταν τά κρίνουμε ὑπό τίς τότε πολιτικές συνθήκες τοῦ τόπου καί τῶν ἀνθρώπων του — δέν θά πρέπει, νομίζω, ν' ἀγνοεῖται ἡ σέ πολλές ἄλλες περιπτώσεις μεγάλη προσφορά της καί ἡ ἀπέραντη ἀγάπη καί ἀφοσίωσή της γιά τήν Ἑλλάδα.

Γι' αὐτό τό καθῆκον δέν ἔχω παρά νά ἐπαναλάβω ἐδῶ τά λόγια μέ τά ὁποῖα ὁ Ζαχαρίας Παπαντωνίου κλείνει τό θαυμάσιο βιβλίον του «Ἵθων»¹⁵ πού ἀποτελεῖ ἕνα ὕμνο γιά ἐκεῖνον, τόν πατέρα του καί τήν γυναῖκα του. «Τό Ἵθνος», γράφει, «ξέχασε τόν ἀνδριάντα τοῦ Λουδοβίκου, πού εἶχε ἀποφασίσει νά στήση ἐδῶ κι ἑκατό σχεδόν χρόνια. Στό Ναύπλιο δέν ὑπάρχει τίποτε νά θυμίζει τό πρῶτο πάτημα τοῦ Ἵθωνος στήν ἑλληνική γῆ. Καί οὔτε ἕνα ἀνάγλυφο μέσα στόν Ἐθνικό Κῆπο δέν μιλεῖ γιά τήν γυναῖκα πού τόν εἶχε φυτέψει».

Μετά τήν ἐξωση τοῦ Ἵθωνος καί τῆς Ἀμαλίας, τό ἐνδιαφέρον, ἰδίως τό κρατικό, γιά τό πράσινο περιορίζεται, ἐκτός ἀπό κάποιες μικρές φροντίδες γιά τήν προστασία τῶν δασῶν καί τίς ἀναδασώσεις. Μόνον ὁ «Βασιλικός Κῆπος» περιβάλλεται ἀπό τίς φροντίδες τοῦ νέου Βασιλέως Γεωργίου τοῦ Α' καί ἡ συντήρησή του συνεχίζεται ὑπό τήν ἐπίβλεψη τοῦ ἐπιμελητοῦ τῶν ἀνακτόρων Νικ. Θών, ἐπάνω στό πρόγραμμα καί τά σχέδια πού εἶχε χαράξει ἡ Ἀμαλία.

Πολύ ἀργότερα, ξαναζωντανεῖ τό σχετικό ἐνδιαφέρον καί μιᾶ ἄλλη γυναῖκα, ἀπό ὑψηλή πάλι θέση, ἀναλαμβάνει νά συνεχίσει, μέ τήν ἴδια δραστηριότητα, τό ἔργο τῆς Ἀμαλίας. Εἶναι ἡ Πριγκίπισσα Σοφία, ἡ κατόπιν Βασίλισσα, σύζυγος τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Α'. Ἡ ἰδική της προσπάθεια ἄρχισε μετά τό 1890 μέ τή συμπαράσταση καί ἄλλων ἐνδιαφερομένων προσωπικοτήτων τοῦ τόπου. Εἶχε ἐπίσης τήν βοήθεια τῶν εἰδικῶν, γιά τό θέμα τῆς φυτικῆς βλαστήσεως, ἐπιστημόνων τῆς ἐποχῆς καί τῶν ὀλίγων ὑπαλλήλων τῶν ἀρμοδίων ὑ-

---

15. Ζαχ. Α. Παπαντωνίου: Ἵθων καί ἡ ρωμαντική δυναστεία. Λουδοβίκος Α' - Ἵθων - Λουδοβίκος Β'. Ἐκδοση Βιβλιοπωλείου «Ἐστίας» Ἀθήνα 1932 (σελ. 132). Ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρουσα ἱστορική καί κριτική μελέτη γιά τήν «Ρωμαντική Δυναστεία», ὅπως τήν ἀποκαλεῖ, τήν ἐποχή της καί τήν προσφορά της γιά τήν Βαυαρία καί γιά τήν Ἑλλάδα. Θεωρεῖ ἀναπόσπαστους τούς τρεῖς αὐτούς ἐστεμμένους. Καθώς γράφει «τόν Λουδοβίκο τόν Α' γιά τόν φιλελληνισμό του, τόν Ἵθωνα γιά τόν μεγαλοϊδεατισμό του καί τόν Λουδοβίκο τόν Β' γιά τή βαγνερομανία του, πού ξέχασαν τό θρόνο, γιά νά ζήσουν τίς γιγάντιες φαντασμαγορίες τῆς ἠθικῆς καί τῆς τέχνης».

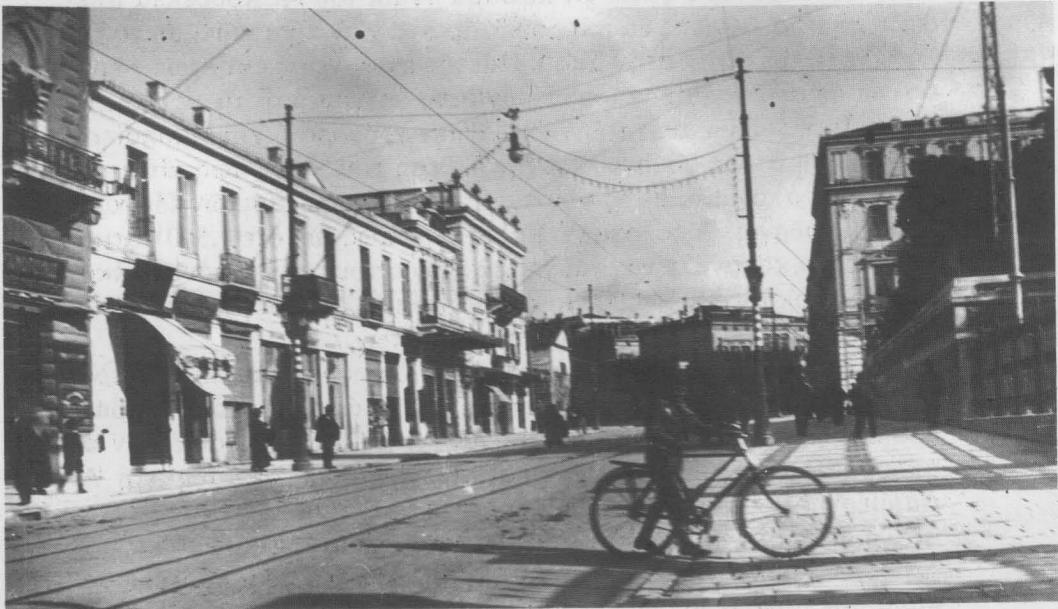
πηρεσιῶν τοῦ κράτους, πού ἐν τῷ μεταξύ εἶχε προοδεύσει καί καλύ-
τερα ὀργανωθεῖ. Ἐκούραστη καί θεληματική στήν ἀποστολή της, ἡ
Σοφία, ἀποδεικνύεται ἀντάξια ἐκείνης πού πρώτη ξεκίνησε τήν προ-
σπάθεια γιά τό πράσινο τῆς πρωτεύουσας.

Οἱ τεχνικοί ἐπιστήμονες ἀναλαμβάνουν πρωτοβουλία, βοηθών-
τας τήν Σοφία, μετά τό 1898, στό ἔργο, στό ὁποῖον εἶχε ἀποφασίσει
ν' ἀφιερωθῆ. Ὁ «Ἑλληνικός Πολυτεχνικός Σύλλογος», πού ἰδρύθη-
κε τό 1898 καί πού συγκέντρωσε ὅλους τοὺς τεχνικούς, ἐνδιαφέρθη-
κε, μέσα στίς πρῶτες ἐπιδιώξεις του, γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς φυτικῆς
βλαστήσεως. Στό περιοδικό του, τόν «Ἀρχιμήδη» (ἔτος 1905, τεύ-
χος 7), εἶναι δημοσιευμένη ἐνδιαφέρουσα ἔκθεση τοῦ προέδρου τοῦ
Συλλόγου καθηγητοῦ Ἀνδρέα Κορδέλλα, πού μᾶς δίνει πολλές λε-
πτομέρειες γιά τό τότε σχετικό ἐνδιαφέρον τῶν τεχνικῶν. Μέ τήν ἴ-
δρυση τοῦ Συλλόγου, τό θέμα ἀνετέθη σέ εἰδική ἐπιτροπή του, πού
ὀνομάσθηκε «Φιλοδασική», οἱ ἐνέργειες τῆς ὁποίας πολύ γρήγορα
καρποφόρησαν. Ἰδρύθηκε ἡ «Φιλοδασική Ἐνωσις», ὑπό τήν προε-
δρία τῆς Πριγκίπισσας Σοφίας, καί ψηφίστηκε ὁ νόμος «περί ἀνα-
δασώσεως» τοῦ 1900, πού ρύθμιζε τά σχετικά θέματα καί πού χάρις
σ' αὐτόν κηρύχθηκαν ἀναδασωτέες πολλές περιοχές, καί μεταξύ
αὐτῶν ὁ Λυκαβηττός, ὁ Φιλόπαππος, τό Παλαιό Φάληρο. Ἀπό τό-
τε ἄρχισαν νά ὀργανώνονται καί οἱ ἐτήσιες δασικές ἐορτές, ὥστε μέ
τήν ὁμαδική φύτευση δένδρων νά παρακινεῖται τό λαϊκό ἐνδιαφέρον
γιά τό πράσινο. Ἡ πρώτη ἀπό αὐτές ἐγινε τό 1900 στοῦ Φιλοπάπ-
που, μέ μεγάλο πανηγυρισμό καί τά πρῶτα δένδρα φυτεύτηκαν ἐκεῖ
ἀπό τόν Διάδοχο Κωνσταντῖνο καί τήν Πριγκίπισσα Σοφία.

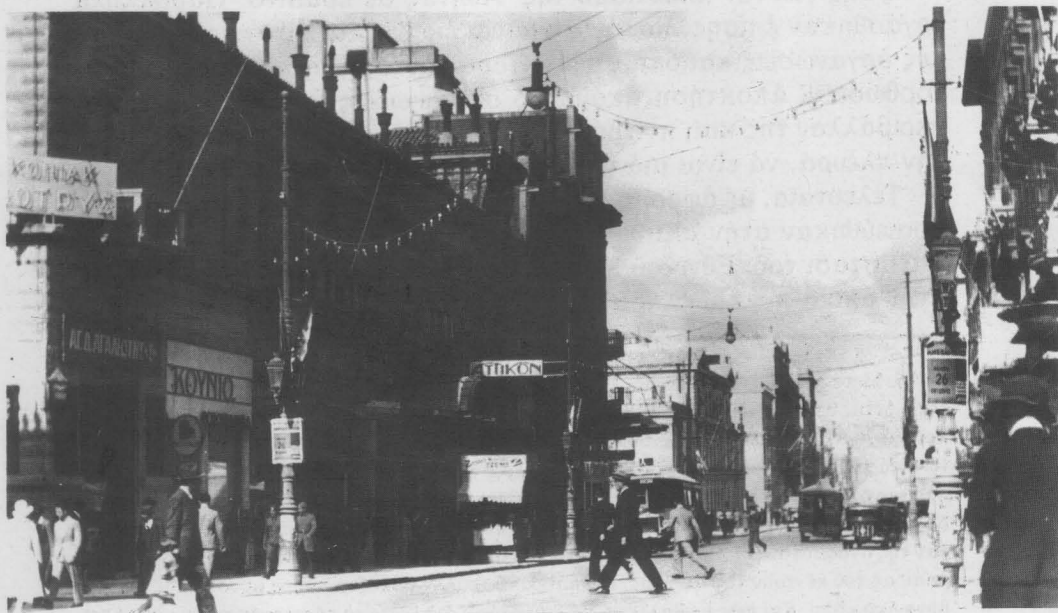
Ἀπό τίς πρῶτες σκέψεις καί ἐνέργειες τῆς Πριγκίπισσας Σοφίας
γιά τήν προστασία τῶν δασῶν ἦταν ἡ ἀντικατάσταση τῶν ξύλων,
(γιά τή θέρμανση τῶν ἀρτοκλιβάνων) μέ λιγνίτη. Στούς καθηγητάς
Α. Κορδέλλα καί Α. Δαμβέργη ἀνέθεσε τήν κατάρτιση τῆς σχετικῆς
μελέτης «περί τῆς ὑποκαταστάσεως τῆς φυσικῆς καυσίμου ὕλης δι'
ὀρυκτῆς τοιαύτης».

Ἡ ἔκθεση τῶν καθηγητῶν διαβάστηκε ἀπό τοὺς ἴδιους στά ἀνά-
κτορα, σέ σύσκεψη, στήν ὁποῖαν μετεῖχαν τό διαδοχικό ζεῦγος, ὁ
πρωθυπουργός Α. Ζαΐμης, οἱ ὑπουργοί Οἰκονομικῶν Φ. Νέγρης καί
Στρατιωτικῶν Γ. Κόρπας, ὁ αὐτάρχης Α. Πάλλης καί ἄλλοι. Γιά τή
συγκέντρωση σχετικῶν στοιχείων χρησιμοποιήθηκε καί ὁ Ἴω. Με-
ταξᾶς, πού, ὑπολοχαγός τότε, σπούδαζε στή Γερμανία καί τοῦ ἀνέ-
θεσαν νά μελετήσῃ τόν τρόπο λειτουργίας τῶν ἐκεῖ στρατιωτικῶν
φούρνων. Ἡ γιά τό θέμα αὐτό σχετικὴ ἔκθεσή του ἐστάλη στό ὑ-
πουργεῖο στίς 20.9.1902.

Κατά τά χρόνια ἐκεῖνα στήν Ἑλλάδα ὅλοι οἱ φούρνοι, ἀστικοί
καί οἰκιακοί, ἦταν κτιστοί καί θερμαίνονταν, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, μέ

58. Ἡ ὁδὸς Σταδίου, στή μία τὸ μεσημέρι, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1914, χωρίς σχεδὸν κίνηση ἀνθρώπων καὶ τροχοφόρων. Στὸ βάθος οἱ Βασιλικοὶ Σταῦλοι καὶ τὸ μέγαρο Βούρου (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1914).

59. Ἡ ὁδὸς Σταδίου πρὸ 65ετίας, ὥρα μεσημβρινή, μὲ τὴν σχετικὰ μεγαλύτερη κίνησή της καὶ τὰ τότε λεωφορεῖα της. Τὸ κτίριο τοῦ Ὑπουργείου Οἰκονομικῶν δὲν ἔχει κατεδαφισθεῖ (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1933).

κλαριά και χονδρά ξύλα. Οί πειραματισμοί του Α. Κορδέλλα απέδειξαν πώς ο λιγνίτης θά μπορούσε άριστα ν' αντικαταστήσει τά ξύλα. Θά τον έκαιγαν στον άπό κάτω της έπιφανείας έψήσεως χώρο, έπάνω σέ σιδερένια έσχάρα. Πράγματι, ύστερα άπό τά πειράματα της μελέτης των καθηγητών, διαδόθηκε γρήγορα ή χρησιμοποίηση του λιγνίτη στους φούρνους. Στήν έκθεση τονίζόταν πώς αίτία της «θλιβεράς άπογυμνώσεως των περιξ των πόλεων δασικών έδαφών» ήσαν οί φούρνοι. Ύπολόγιζε ο Κορδέλλας πώς τά τότε 1.500 άστικά άρτοποιεία κατανάλωναν γιά τή λειτουργία τους κάθε χρόνο 55 έκατομμύρια όκάδες ή 540.000 κυβικά μέτρα ξύλα, πού αναλογούσαν σέ άποψίλωση έκτάσεως 90.000 στρεμμάτων.

Ή αντικατάσταση όμως των ξύλων δημιουργούσε κι ένα πρόβλημα. Τήν έλλειψη άπό τήν άγορά της στάχτης τους (άλισίβας) πού τήν θεωρούσαν αναντικατάστατη γιά τήν μπουγάδα των άσπρορουχών. Τό θέμα αυτό μελετήθηκε άπό τον καθηγητή Α. Δαμβέργη, πού απέδειξε πώς ή στάχτη θά μπορούσε ν' αντικατασταθί με άνάλογη ποσότητα ποτάσσης ή κρυσταλλικής σόδας του έμπορίου, με καλύτερο άποτέλεσμα και μάλιστα με μικρότερη δαπάνη. Μέ μόνο 0,50 δραχ. κατά μπουγάδα άντί των 1,20 της άξίας της στάχτης!

Ή Πριγκίπισσα Σοφία και ύστερα Βασίλισσα, με τή «Φιλοδασική Ένωση» της, συνέχισε και κατά τά έπόμενα χρόνια τίς προσπάθειές της γιά τον πλουτισμό της Άθήνας σέ πράσινο. Παράλληλα έργάσθηκαν επίσης, κατά τά χρόνια εκείνα και άργότερα, και άλλες όργανώσεις και ύπηρεσίες. Παρά τούτο, ή Άθήνα μας δέν κατόρθωσε ν' άποκτήσει άκόμα τό στοιχειωδώς άπαραίτητο φυτικό περιβάλλον της και, πνιγμένη στό τσιμέντο, έξακολουθεί, άπό αυτή τήν πλευρά, νά είναι μιά άπό τίς πτωχότερες πόλεις του κόσμου.

Τελευταία, με άφορμή δύο έπιστολές του ύποφαινομένου πού δημοσιεύθηκαν στην «Καθημερινή», γιά τήν παραμελημένη σημερινή κατάσταση του Έθνικού Κήπου, άνοιξε δημοσιογραφική συζήτηση, στην όποία πολλοί έλαβαν μέρος¹⁶. Μεταξύ αυτών και οί άρμόδιοι

---

16. Μεταξύ των έτών 1980 και 1984, άπό των στηλών της Έφημερίδος «ή Καθημερινή», ξεκινώντας άπό ένα ιδικό μου γράμμα (φ. τής 30/31. 12. 1979), άκολούθησε μακρά συζήτηση μεταξύ χημικών, γεωπόνων, δασολόγων, αρχιτεκτόνων και άλλων ειδικών και ένδιαφερομένων γιά τον μοναδικό εις τό είδος του «Βασιλικό Κήπο» της Άθήνας και γενικότερα γιά τό «πράσινο» της. Πάρα-πολλές είναι οί σχετικές έπιστολές και τά άρθρα. Ύποστηρίχθηκε άπό όλους, πώς ο «Κήπος» ειδικά, έχει άφάνταστη ποικιλία και πλούτο φυτικών ειδών, ώστε, πέραν της άναζωογονητικής μεγάλης προσφοράς του γιά τον καθαρισμό της ρυπασμένης ατμόσφαιρας του κέντρου της Άθήνας, ν' άποτελεί παράλληλα κι ένα πλήρη μουσειακή μορφή του βοτανικό κήπο. Και πώς επιβάλλεται νά διατηρήσει άναλλοίωτη τή παραδοσιακή μορφή του και γιά τούτο τά δένδρα του, οί θάμνοι του και τά άλλα φυτά, τά με τήν πάροδο του χρόνου φθειρόμενα, πρέπει ν' αντικαθίστανται άμέσως, στην ίδια θέση, με νέα όμοια τους. Όφείλει νά διατηρήσει τό αρχικό του σχέδιο και τον ίδιο φυτικό πλούτο και νά μή μετατραπεί, με τήν πάροδο του καιρού, σ' ένα συνηθισμένο κοινό άνθόκηπο. Νά μή γεμίσει με άναψυκτήρια και άλλα πολυάνθρωπα κέντρα, ούτε νά μετατραπεί σέ ζωολογικό.

άνώτατοι κρατικοί λειτουργοί, παραθέτοντας πληροφορίες και δικαιολογίες. Παρ' όσα έλέχθησαν, γεγονός είναι πώς ή άλλοτε όργιώδης βλάστηση του κήπου αυτού συνεχώς παρακμάζει. Πώς τά γιγαντιαία δένδρα του (πεύκα, κυπαρίσσια, λεύκες, δάφνες κλπ., καθώς και τά άλλα από τά σπάνια για τήν Έλλάδα) εξαφανίζονται, άφήνοντας για άνάμνηση τίς ρίζες τους, ενώ πολλά άκόμα παρουσιάζουν καχεξία και φαίνονται έτοιμοθάνατα.

Κατά τήν ιδική μου γνώμη, ύποχρέωση έχουμε νά διασώσουμε, στήν παλαιά του μορφή, τόν μοναδικό για τήν Άθήνα μεγάλο αυτό χώρο πρασίνου. Τήν παραδεισιακή αυτή νησίδα, μέσα στό πέλαγος του μετόν, πού παρουσιάζει τήν πρόσθετη άξία ενός εξαίρετου βοτανικού μουσείου. Πρέπει νά φυτεύονται έγκαίρως δένδρα, όμοια πρός τά παλαιά, ώστε, μέ τόν καιρό, μεγαλώνοντας, νά παίρνουν τή θέση εκείνων πού πεθαίνουν. Μέ κάθε θυσία, ό άλλοτε Βασιλικός και τώρα Έθνικός μας Κήπος, όφείλει νά διατηρήσει τήν παραδοσιακή του μορφή. Και φυσικά, μέ τήν έλπίδα, έπίσης, πώς τό πρό έτων έγκλημα τής άποσιλώσεως μιās μεγάλης έκτάσεώς του — πού άκόμα μένει γυμνή — για νά εγκατασταθῆ ένα κακής ώρας θέατρο, δέν πρόκειται εκ νέου ν' άποτολμηθῆ.

Πρό δεκαετίας εξαγγέλθηκε ένα μεγαλόπνοο κρατικό πρόγραμμα, πού ύποσχόταν νά μεταβάλλη τήν Άθήνα και τήν Άττική σ' ένα άπέραντο πάρκο. Από εκείνα πού τόσο συχνά λέγονται και γράφονται χωρίς σχεδόν ποτέ νά πραγματοποιούνται. Γιατί κατά τήν δεκαετία πού πέρασε ήταν τόσο περιορισμένη ή βελτίωση του «Πράσινου» τής Άθήνας ώστε νά μή γίνει αισθητή ή διαφορά. Στόν Έθνικό Κήπο υπήρχε ένα, περίπτερο, πού από πολύ καιρό κλειστό και μισοερειπωμένο κινδύνευε νά εξαφανισθῆ. Είχα ύποδειξει πρό 7ετίας μέ άρθρο μου πώς θά μπορούσε νά περισωθῆ και, κατάλληλα άναμορφούμενο νά στεγάσει μιá μικρή μουσειακή συλλογή αφιερωμένη στήν Άμαλία και τήν ιστορία τής εποχῆς της. Πώς έπιβαλλόταν μ' αυτό τόν τρόπο, νά τιμηθῆ τό έργο και ή αγάπη της για τήν Άθήνα. Από τέτοιες ύποχρεώσεις πρός τήν ιστορία δέν νομίζω πώς μπορεί νά κινδυνεύσει ή σημερινή Δημοκρατία μας, επειδή ή γυναίκα στήν όποία χρεωστούμε αυτή τήν άναγνώριση, έτυχε νά είναι πρό 150 χρόνων, Βασίλισσα... Φυσικά ή ύπόδειξή μου αυτή δέν είχε άνταπόκριση. Άλλά όπωςδήποτε τό ώραίο αυτό και ιστορικό κτίριο περισώθηκε (δέν ξέρω αν έξ άφορμῆς τής ύποδειξεώς μου ή εκ συμπτώσεως) και στέγασε πρόσφατα μιá ώραία μικρή βοτανολογική συλλογή. Και τώρα έξυπηρετεῖ ένα έξ ίσου άξιόλογο σκοπό.

7. Η ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ Ο ΕΠΙΣΗΜΟΤΕΡΟΣ ΚΕΝΤΡΙΚΟΣ ΔΡΟΜΟΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Τερματίζοντας την περιοδεία μας στή Λεωφόρο Ἀμαλίας καί τήν ἱστορήση γιά τό καύχημα τῆς Ἀθήνας τόν Βασιλικό Κήπο, ἐφθάσαμε στήν Πλατεία τῶν ἀνακτόρων, πού κατηφορική καί μόνο σκυροστρωμένη, γυμνή ἀπό δένδρα, ὀριζόταν πρὸς τὰ δεξιὰ τῆς ἀπὸ τό γιγαντιαῖο, παραμελημένο κατὰ τὰ χρόνια ἐκεῖνα στήν ἐξωτερική του ἐμφάνιση, Ἀνάκτορο, τήν κατοικία τῶν δύο πρώτων Βασιλέων τῆς Ἑλλάδος¹⁷. Τοῦ Ὄθωνος πού τό ἀνέγειρε (σέ σχέδιο τοῦ ἀρχιτέκτονα Φρ. Γκαίρτνερ) καί τοῦ Γεωργίου τοῦ Α' πού τόν διαδέχθηκε. Ἡ δενδροστοιχία τῆς Ἀμαλίας συνεχιζόταν μέχρι τήν ἀντίπερα πλευρά, ἀπ' ὅπου ἄρχιζαν πρὸς τὰ δεξιὰ ἢ Λεωφόρος Βασιλίσσης Σοφίας, τότε ἀκόμη Κηφισίας, καί πρὸς τὰ ἀριστερά ἢ τοῦ Γεωργίου τοῦ Α'. Τά «λιμενικά ἔργα», ὅπως ἀποκλήθηκαν, δέν εἶχαν ἀκόμη συντελεσθεῖ πρὸς ἐγκατάσταση ἐκεῖ τοῦ μνημείου τοῦ Ἀγνωστού Στρατιώτη καί ἡ Πλατεία Ἀνακτόρων διατηροῦσε τήν παλαιά μορφή, μέ τούς δύο δεξιὰ - ἀριστερά ἀνηφορικούς δρόμους μέ

---

17. Τά Ἀνάκτορα, τ' ἀποκαλούμενα «παλαιά», σέ διάκριση ἀπὸ τὰ «νέα» τῆς ὁδοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, ἦσαν ἀπό χρόνια ἐγκαταλειμένα. Μετά τό θάνατο τοῦ Γεωργίου τοῦ Α', ἀπό τό 1913 καί ὕστερα, εἶχαν τελείως παραμεληθεῖ. Μιά μόνο πτέρυγά τους μέχρι τό 1917 χρησιμοποιεῖτο ὡς κατοικία τοῦ Πρίγκηπα Ἀνδρέα καί τῆς οἰκογενείας του. Τό 1922 στέγασαν σ' αὐτά ἓνα μεγάλο πλῆθος μικρασιατῶν προσφύγων, χωρίς νά φροντίσουν ν' ἀπομονώσουν καί νά διαφυλάξουν ὀρισμένους χώρους τους, στούς ὁποίους διασώζονταν πολύτιμα ἱστορικά κατάλοιπα καί κειμήλια. Ἔτσι τὰ πάντα ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντα στό ἐσωτερικό τοῦ κτιρίου καταστράφηκαν καί ἐξαφανίσθηκαν. Ἀποτέλεσμα κι αὐτό τοῦ ἀντιβασιλικοῦ πάθους πού διέκρινε τίς τότε κυβερνήσεις μας. Τεράστια ἡ ἐξ αὐτοῦ ζημία γιά τήν ἱστορία τοῦ τόπου. Θυμᾶμαι πὼς οἱ ἐγκατεστημένοι στά Ἀνάκτορα πρόσφυγες, εἶχαν στεγάσει πρόχειρα, μέ σανίδες καί τενεκέδες, τή βεράντα τῆς προσόψεως, ἐπάνω ἀπὸ τὰ προπύλαια τῆς κυρίας εἰσόδου, καί τήν εἶχαν μετατρέψει σέ μεγάλη κοινή κουζίνα. Σ' αὐτήν μαγεῖρευαν τό λιτό φαγητό τους καί οἱ αὐτοσχέδιες καμινάδες τῆς κάπνιζαν συνεχῶς, μουντζουρώνοντας τήν πρόσοψη. Μετά τό 1922, ἐπὶ ἀρκετά χρόνια, περνώντας ἀπὸ τή Λεωφόρο Ἀμαλίας, ἐβλεπα καί παρακολουθοῦσα αὐτό τό κατάντημα τοῦ ἱστορικοῦ κτιρίου καί τῆ συνεχιζόμενη καταστροφή του. Πολύ ἀργότερα ἐγινε ἡ ριζική ἐπισκευή καί μετατροπή τῶν Ἀνακτόρων σέ Βουλή τῶν Ἑλλήνων.

60. Ἡ πρὸς τὸν Λυκαβηττὸ ἀποψη τῶν Ἀθηνῶν
ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη (Φωτ. I.K. τοῦ 1920).

τίς Πιπεριές τους, ὥστε τό κτίριο νά φαντάζει μεγαλοπρεπέστερο. Δέν φαινόταν κτισμένο, ὅπως σήμερα, στό χεῖλος αὐτοῦ τοῦ μουράγιου, πού δημιουργήθηκε μέ τήν ἐσκαφή καί τήν ἰσοπέδωση τῆς ἱστορικής πλατείας του.

Πρός τά ἀριστερά, ἀπέναντι ἀπό τά προπύλαια τῶν Ἐνακτόρων, ἄρχιζε ἀπό τήν προέκταση τῆς Ἐμαλίας, ἡ ἐκεῖ μεγαλοπρεπῆς μαρμάρινη σκάλα πού κατεβάζει πρὸς τήν σέ χαμηλότερο ἐπίπεδο Πλατεία τοῦ Συντάγματος. Αὐτή μέ τόν δασωμένο κήπο της στήν ἀρχή, μετά τό ὠραῖο συντριβάνι της, ἀπλωνόταν σέ μεγάλο ἐλεύθερο χῶρο, τόν τόπο τοῦ περιπάτου, τοῦ πῆγαινε - ἔλα, τῶν Ἀθηναίων, καί κατέληγε σ' ἓνα ὀδικό ἡμικύκλιο. Ἐκεῖ ὁ σπουδαῖος συγκοινωνιακός κόμβος τῆς συναντήσεως τῆς ἀπέναντι ἀρχομένης ὁδοῦ Ἐρμοῦ καί τῶν ἄλλων πρὸς τίς πλευρές τῆς Πλατείας δρόμων, Ὁθωνος καί Γεωργίου τοῦ Α', θέση πού παρουσίαζε ἀνεκαθεν μεγάλη κίνηση ἀνθρώπων καί τροχοφόρων.

Μεγάλης ἱστορίας καί ἀρχιτεκτονικῆς ἀξίας καί τά γύρω τοῦ Συντάγματος κτίρια. Στή γωνία μέ τήν ἀρχή τῆς Πανεπιστημίου τό μέγαρο πού κτίστηκε τό 1843 σέ σχέδιο τοῦ ἀρχιτέκτονος Θεοφ. Χάνσεν. ἀπό τόν πρῶχοντα Α. Δημητρίου καί ἀργότερα ἀποτέλεσε τή στέγη τῆς πρώτης μεγάλης ξενοδοχειακῆς ἐπιχειρήσεως τῆς Ἐλλάδος, μέ τήν ὀνομασία Ξενοδοχεῖον Μεγάλης Βρεταννίας. Τό ἀρχικό κτίριο πού διατηρεῖτο ἀμετάβλητο ὅπως πρωτοκτίστηκε καταδαφίστηκε καί ἀναγέρθηκε ἐκ νέου (1936) ἐπάνω στό ἴδιο τό ἀρχικό ἀρχιτεκτονικό σχέδιο, κατά τήν ἐξωτερική του ὄψη, ἀλλά κατά πολύ μεγαλύτερο μέ περισσότερους ὀρόφους. Ἐπακολούθησαν πολλές συμπληρώσεις καί ἐπεκτάσεις μεταγενέστερα καί ἐπί τῆς ὁδοῦ Πανεπιστημίου καί πίσω ἐπί τῆς ὁδοῦ Βουκουρεστίου, πού εὐτυχῶς ὅλες γίνηκαν μέ σεβασμό πρὸς τήν ὠραία βασική ἀρχιτεκτονική γραμμή του. Δίπλα του τό μέγαρο τοῦ Στεφάνου Σκουλούδη καί συνέχεια, στή γωνία μέ τήν ὁδὸ Σταδίου, τό μέγαρο Βούρου. Καί τά δύο αὐτά, παραπλήσια ὡς πρὸς τό σχέδιο τους, ἦσαν ἔργα τῶν ἀρχιτεκτόνων Πιάτ καί Τρούμπ, καί ἔχουν πρό πολλοῦ δώσει τή θέση τους γιά τήν ἀνέγερση τῶν ἄλλων δύο μεγάλων ξενοδοχείων τοῦ Συντάγματος «Βασιλεὺς Γεώργιος» καί «Μεριντιέν». Στό ἰσόγειο τοῦ μεγάρου Βούρου ἦταν ἐγκατεστημένο τό ἐπισημότερο καί ἀριστοκρατικότερο καφενεῖο τῶν Ἀθηνῶν, τοῦ Ζαχαράτου, καί ἀπέναντί του, στό ἰσόγειο τοῦ μεγάλου κτιρίου τῆς γωνίας μέ τὴν Σταδίου βρισκόταν τό διεθνές βιβλιοπωλεῖο καί τό ἐκδοτικό γραφεῖο τοῦ Κ. Ἐλευθερουδάκη. Δίπλα του, στήν ἀρχή τῆς ὁδοῦ Καραγεώργη τῆς Σερβίας, τό ἐστιατόριο τοῦ Σφηκάκη, ἓνα ἀπό τά πιό πολυσύχναστα. Ἐπί τῆς Ἐρμοῦ στή δεξιὰ γωνία της τό μέγαρο τοῦ Ξενοδοχείου τῆς Ἀγγλίας, ἰσότιμο μέ τό ἄλλο τῆς Μ. Βρεταννίας, καί ἀριστερά τό μέγαρο Κορομηλᾶ μέ τό κοσμικό στό ἰσόγειό του Ζαχα-

ροπλαστείο του Ζαβορίτη. Δίπλα του, μέ πρόσωπο πάντοτε στήν πλατεία τό τότε μοναδικό τείποτεϊον. Στήν ἄλλη πλευρά, γωνία μέ τήν Φιλελλήνων, τό ὄγκώδες μέγαρο τοῦ Γεωργ. Παχῆ. Ὅλα αὐτά τά κτίρια τοῦ Συντάγματος, πού ἀναφέραμε, δέν ὑπάρχουν πλέον. Τό μόνο παλαιό πού ἐπαυξημένο διατηρεῖται εἶναι τό σπίτι τοῦ Γιάνναρου, στήν ἀριστερή γωνία τῆς Φιλελλήνων, πού στέγαζε τή μαχητική του ἐφημερίδα «Ἐσπερινή». Σ' αὐτό, διόροφο στήν ἀρχή, πρόσθεσε πολλά πατώματα, μεταβάλλοντάς το, ὅπως ἔλεγαν οἱ Ἀθηναῖοι, σέ «οὐρανοξύστη». Δίπλα του ἡ ἱστορική μυρραρία τοῦ Γουλιέλμου, μέ τό προαύλιό της, πού κι αὐτή πρό πολλοῦ ἐξαφανίσθηκε.

Μικρή σχετικά ἀκόμη τότε ἡ Ἀθήνα συγκέντρωνε τήν ἐπισημότερη κοσμική της κίνηση σ' αὐτή τήν περιοχή. Γιά τούς ἄνδρες τῆς μεγαλύτερης ἡλικίας, τούς στρατιωτικούς, τούς πολιτευομένους τούς εἰσοδηματίες, τούς λογίους, τό καφενεῖο τοῦ Ζαχαράτου, στό Σύνταγμα, καί γιά τίς γυναῖκες, τίς νεαρές καί κομψευόμενες ἀλλά καί τίς μεγαλύτερες τήν ἡλικία κοσμικές κυρίες τῶν σαλονιῶν καί τῶν δεξιώσεων καί φυσικά τούς θαυμαστές τους καί συνοδοῦς τους, τό Ζαχαροπλαστεῖο τοῦ Ζαβορίτη καί τό παρακείμενο τείποτεϊον. Ἐπίσης πολύ κοσμικά ἦσαν τά ἄλλα δύο ζαχαροπλαστεῖα τῆς ἀρχῆς τῆς γειτονικῆς ὁδοῦ Πανεπιστημίου.

Στήν ἀνοιχτή γωνία πού σχημάτιζε ἡ ὁδός αὐτή μόλις μετά τήν Πλατεία Ἀνακτόρων, βρίσκονταν δύο ἀκόμη πολυτελεῖ ζαχαροπλαστεῖα. Τοῦ «Ντωρέ» στά δεξιά, λίγο πρό τῆς Κριεζώτου, καί ἀπέναντί του, στό ἀριστερό πεζοδρόμιο, τοῦ «Γιαννάκη». Τό καθένα εἶχε τούς ἰδικούς του πιστούς θαμῶνες, πού, κατά κάποιο τρόπο, θεωροῦνταν ἀντίπαλοι τῶν ἀπέναντί τους. Τό πέρασμα ἀπό τά πεζοδρόμια τῆς καμπῆς αὐτῆς καί τό συνηθιζόμενο πήγαινε - ἔλα ἀπαιτοῦσε ἀρκετή τόλμη. Οἱ θαμῶνες τῶν ἐκεῖ κέντρων ἤξεραν πώς θά δέχονταν τά βέλη τῶν βλεμμάτων τῶν ἀνθρώπων τῆς ἀντίπερα ὁχθῆς τοῦ δρόμου, τά πολύ δηλητηριώδη. Τό φαρμακερό κουτσομπολιό ὀργίαζε καί γι' αὐτό θεωρεῖτο δύσκολο καί ἐπικίνδυνο τό πέρασμα ἀπό αὐτή τή δίοδο, πού δικαιολογημένα παρομοιοζόταν κι ἔφερε ὑπερήφανα τόν τίτλο τῶν «Δαρδανελίων». Τά κέντρα αὐτά πού ἀναφέραμε ἐξέλειπαν ἀπό πολλοῦ. Τόσο τοῦ Συντάγματος, ὅσο καί τῆς ἀρχῆς τῆς Πανεπιστημίου. Τ' ἀντικατέστησαν μεταγενέστερα τά ἄλλα, τά παρά τήν γωνία τῆς Βουκουρεστίου καί Πανεπιστημίου. Τά ζαχαροπλαστεῖα «Ζόναρ» καί «Φλόκα» πού ἐπίσης πολυσύχναστα συγκεντρώνουν ἐκλεκτό κόσμο, χωρίς ὅμως νά ἔχουν πάρει τόν τότε τύπο, τῆς κοσμικῆς πιάτσας τῆς Ἀθήνας καί τοῦ ἐπίσημου νυφοπάζαρου. Δύο ἀκόμη κέντρα στήν περιοχή, ἡ ἐπί τῆς Βουκουρεστίου «Βραζήλια», ἀποκλειστικά γιά καφέ στά ὀρθά, καί τό ἱστορικό ποτοποιεῖο Ὁρφανίδη, στή γωνία της μέ τήν Πανεπι-

στημίου, πού εξέλειπε επίσης. Αυτό, αμετάβλητο σχεδόν κατά τήν τελευταία 100ετία, συγκέντρωνε παλαιότερα τήν ανώτερη τάξη τῶν Ἀθηναίων μπεκρήδων καί ἀποτελοῦσε τό στέκι γιά ὄλους ἐκείνους πού ἐπιδιώκουν ἕνα ἐκλεκτό ποτό μ' ἕνα καλό μεζέ. Ὅπως καί τό ὁμοίotypό του, τοῦ φημισμένου «Ἀπότσου», πού ἄλλοτε στήν ὁδὸ Σταδίου μετεκόμισε ἀπό καιρὸ στήν ἀπέναντι στοῶ.

Ἡ Βουκουρεστίου, ὁ σημερινὸς ὠραῖος πεζόδρομος μέ τὰ νεαρά θαυμάσια πλατάνια του, ἀληθινὸ στόλισμα τῆς σύγχρονης Ἀθήνας, ἄσημος τότε, ὀνομαζόταν Ἀγχέσμου. Τό νέο ὄνομα τοῦ δόθηκε μετὰ τό 1913, πρὸς τιμὴν τῆς ὁμώνυμης συνθήκης πού ἐπεσφράγισε τοὺς νικηφόρους Βαλκανικοὺς πολέμους μας.

Ἡ ἀπό τή θέση αὐτὴ ἀρχόμενη Λεωφόρος Πανεπιστημίου, πού οἱ πινακίδες της ἐξακολουθοῦν νά τήν ὀνομάζουν Ἐλευθερίου Βενιζέλου, ἐνῶ κανένας δέν τήν ἀναφέρει μ' αὐτό τό ὄνομα καί πάντοτε λέγεται καί θά λέγεται μέ τό ἀρχικό της, Πανεπιστημίου, πλατιά καί μεγαλοπρεπῆς, μέ τὰ μεγάλα πεζοδρόμιά της, τοὺς ὑψηλοὺς περιτέχνους φανοστάτες της ἀεριοφωτός, ἀλλά καί τήν πτωχική ἀναιμική δενδροστοιχία της ψωραλέων ἀκακιῶν δέν εἶχε κατά τὰ χρόνια ἐκεῖνα καμιὰ ἐμπορική κίνηση. Μετὰ τήν Βουκουρεστίου ἀποτελοῦσε δρόμο ἀποκλειστικά ἀρχοντικῶν κατοικιῶν. Δεξιά, μεταξύ τῆς Κριεζώτου καί τῆς Βουκουρεστίου, τό ὠραῖο μέγαρο Κούπα, ἔργο τοῦ Ἑρν. Τσίλλερ, πού τότε στέγαζε τή Στρατιωτικὴ Λέσχη, καί πού σώζεται, ἀλλά ἔχει ἀπίθανα κακοποιηθεῖ κατά τὰ τελευταία χρόνια, ἀπό τό παραμορφωτικὸ φορτίο διαφημίσεων, ἐξαμβλωματικῶν ἐπιγραφῶν καί κακόγουστων προσθηκῶν. Στήν ἄλλη γωνία τῆς Βουκουρεστίου, πάντοτε ἀκολουθώντας τό δεξιὸ πεζοδρόμιο τῆς Πανεπιστημίου, βρισκόταν τό ἀπλό ἀλλά ὠραῖο σπίτι τοῦ Καθηγητῆ τῆς Ἀστρονομίας Δημ. Αἰγινίτη, πού χρημάτισε ἐπανειλημμένως Ὑπουργὸς Παιδείας καί ὑπῆρξε ὁ ἰδρυτὴς τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Δίπλα του τό ἀξιοθαύμαστο καί μοναδικὸ σέ χάρη κόσμημα τῆς Ἀθήνας, τό «Ἰλίου Μέλαθρον», ἡ κατοικία τοῦ Ε. Σλήμαν, πού κτίστηκε τό 1880. Εἶναι τό ἀξιολογώτερο δημιούργημα τοῦ μεγάλου ἀρχιτέκτονος Ἑρν. Τσίλλερ, πού στόλισε τήν Ἀθήνα μέ πάρα πολλὰ ἐξαιρετὰ κτίρια, ἐκ τῶν ὁποίων εὐτυχῶς ἀρκετὰ διέφυγαν τόν ἀφανισμό. Τό μέγαρο αὐτό, χάρις στό μεγάλο γύρω κῆπο του, ἀπομονώνεται ἀπό τὰ ἄλλα κτίσματα τοῦ τετραγώνου καί κυριολεκτικὰ προβάλλεται ἐντυπωσιάζοντας τό θεατὴ του. Πρόσφατα ἐπισκευάσθηκε ριζικά καί στό ἐξῆς θά χρησιμοποιηθῆ ὡς μέγαρο ἐκθέσεων. Ἀπεκατεστάθηκαν μέ ἐπιτυχία οἱ μεγάλες κακοποιήσεις πού εἶχε ὑποστῆι κατά τήν ἐπὶ πολλά χρόνια στέγαση σ' αὐτό διαφόρων δημοσίων ὑπηρεσιῶν.

Προχωρώντας, στή γωνία μέ τήν ὁδὸ Ἀμερικῆς, τό μέγαρο Ζωγράφου, ὅπου κατοίκησε ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος κατά τήν δεκαετία 1910 - 1920. Ἐξ αὐτοῦ τοῦ λόγου πολυκύμαντη καί ἐνδοξη ὑπῆρ-

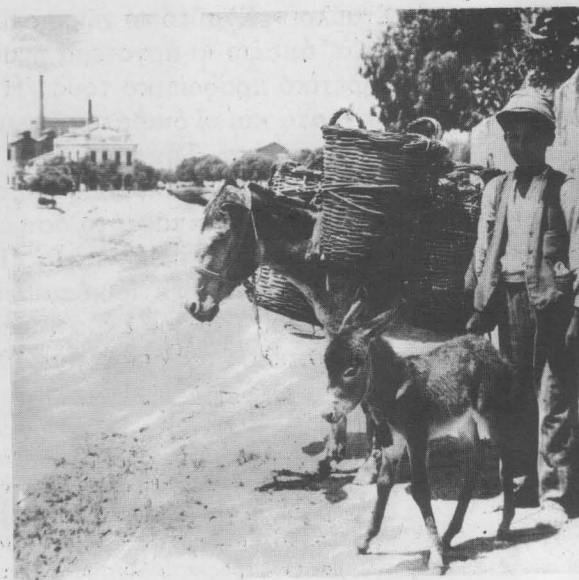
61. 'Ο Μαρακλής, ο άγέραστος φύλακας του Ζαπείου και ισόβειος έραστής όλων τών νταντάδων τής 'Αθήνας (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1920).

62. 'Ο παραδοσιακός Καστανάς με τή φουφοῦ του, μόνιμα ἐγκατεστημένος ἔξω ἀπό τό Πολιτικό Νοσοκομείο (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1922).

63. 'Ο Στραγαλατζής, ο συμπαθής στά παιδιά μικροπωλητής του Ζαπείου (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1922).

64. 'Ο Μανάβης τής γειτονιάς μας με τά ὑπομονητικά ὑποζύγια του, μητέρα καί γιό (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1922).

ξε ή ιστορία του, πού παρά τούτο, δέν κατάφερε ν' αποφύγει τήν ἐξόντωση τῆς μπουλντόζας. Ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπό μία ἀκόμη φρουριακή πολυκατοικία. Στήν ἄλλη γωνία μέ τήν ὁδό Ὀμήρου, ὑπῆρχε τό παλιό κτίριο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, ἔργο τῶν ἀρχιτεκτόνων Ἀδελφῶν Ἀξελου, πού ἀντικατεστάθη με νέωτερο (1954), σέ παραπλήσιο ἀρχιτεκτονικό σχέδιο τοῦ Ἰ. Ἀντωνιάδη, χωρίς ὁμως τό νέο κτίριο νά μπορέσει νά παρουσιάσει τή συμμετρία καί τή χάρη τοῦ παλαιοῦ.

Ἡ πλευρά αὐτή τῆς Πανεπιστημίου διασώζει δύο ἀκόμη ἐξαιρετικά κτίρια. Στήν ἄλλη γωνία τῆς Ὀμήρου τήν μεγαλοπρεπή ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Διονυσίου τῶν Καθολικῶν, ἀρχιτεκτόνημα τῶν Λ. Κλέντσε καί Λ. Καυτατζόγλου, καί πάρα - κάτω, στή γωνία μέ τήν ὁδό Σίνα, τό Ὀφθαλμιατρεῖο. Ἐνα ἀπό τά πρῶτα οἰκοδομήματα τῆς μεταπελευθερωτικῆς Ἀθήνας, σέ ἐπιτυχημένο βυζαντινοῦ ρυθμοῦ σχέδιο τῶν Θ. Χάνσεν καί Λ. Καυτατζόγλου. Τό πρῶτο κτίσμα συμπληρώθηκε ἀργότερα (1869) μέ τήν διακριτική προσθήκη καί δεύτερου ὀρόφου, ἀπό τόν ἀρχιτέκτονα Ἄν. Μεταξᾶ, χωρίς νά ὑποστῆ παραμόρφωση πού ν' ἀλλοιώνει τή βασική γραμμή του.

Ἡ ἀπέναντι πλευρά τῆς Πανεπιστημίου, ή πρὸς τά ἀριστερά καθῶς προχωροῦσε, στήν ἀρχή της τουλάχιστον, ἐπί πολλά χρόνια ἀσχίμιζε ἀπό ἓνα κτίσμα πού ὑποβάθμιζε τήν κεντρική αὐτή περιοχή. Ὅλο τό μεγάλο τετράγωνο Βουκουρεστίου - Πανεπιστημίου - Ἀμερικῆς - Σταδίου καταλαμβάνοταν τότε ἀπό μία μεγάλη μάντρα μέ χαμηλά γύρω κτίρια στά ὁποῖα φιλοξενοῦνταν οἱ «Βασιλικοὶ Σταῦλοι». Σ' αὐτό τό χῶρο στεγάζονταν τά πάσης κατηγορίας ἄλογα, τ' ἀμάξια κι ἀργότερα τ' αὐτοκίνητα τῶν Ἀνακτόρων καί τό ὑπηρετικό προσωπικό τους. Ἡ μάντρα ἀρκετά ὑψηλή δέν ἄφηνε ἀνοίγματα καί οἱ διαβάτες δέν μποροῦσαν βέβαια νά ἰδοῦν τό τί γίνονταν ἐκεῖ μέσα. Τήν τάξη ἢ τήν ἀταξία πού τυχόν ἐπικρατοῦσε. Ἄλλὰ ή μάντρα δέν μποροῦσε νά συγκρατήσῃ καί τήν μυρουδιά, τήν ἀλογίλα, πού ἀναπόφευτα ὄση ἐπιμέλεια καί ἂν κατέβαλε τό προσωπικό ἔξεφευγε ἀπό ἐκεῖ μέσα. Ἡ δυσσομία ἐπαυξανόταν καί ἀπό τό ἐπί τῆς Βουκουρεστίου ὑπαίθριο ἐκεῖ οὐρητήριο (!). Τό μέγαρο τοῦ Μετοχικοῦ Ταμείου Στρατοῦ πού κατέλαβε τό χῶρο αὐτό κτίστηκε περί τό τέλος τῆς δεκαετίας 1920¹⁸.

---

18. Γιά τήν ἀνέγερση στό χῶρο τῶν Βασιλικῶν Σταύλων τοῦ μεγάρου τοῦ Μετοχικοῦ Ταμείου Στρατοῦ προκηρύχθηκε ἀρχιτεκτονικός διαγωνισμός. Οἱ προκριθεῖσες μελέτες ἔχουν δημοσιευθεῖ στό τότε ἐκδιδόμενο μεγάλο τεχνικό περιοδικό «Ἔργα» (Τόμος II τοῦ 1926-1927 σελ. 322-333). Κατά τόν διαγωνισμό ὑπεβλήθησαν 40 ἐν ὄλῳ μελέτες καί πολλές ὑπῆρξαν οἱ συζητήσεις ὡς πρὸς τήν καλύτερα χρησιμοποίηση αὐτοῦ τοῦ κεντρικοῦ μεγάλου οικοπέδου. Μεταξύ αὐτῶν καί ή πρόταση τοῦ Ἀρχιτέκτονος Eugen Székely, περί μετατροπῆς του σέ πλατεία, πού ἀσφαλῶς ἦταν καί ή καλύτερα (Ἔργα) Τόμος I τοῦ 1925-1926 σελ. 188-192). Ἐνδιαφέρουσα ἐπίσης ή μελέτη τοῦ Μηχανικοῦ Λ. Ζαχαρίου, πού ἔλαβε μαζί μέ ἄλλους τό 50

Ἄκολουθοῦσαν στή σειρά αὐτή πολλά ἀρχοντικά μέ πρῶτο τοῦ Μελά, στή γωνιά μέ τήν Ἀμερικῆς, πού στέγασε ἀργότερα τήν Ἀθηναϊκή Λέσχη, τό ἐπισημότερο ἀνδρικό σωματεῖο τῆς πόλεως. Κατεδαφίσθηκε κι αὐτό πρό ὀλίγων ἐτῶν καί στή θέση του ἀνεγέρθηκε τό νέο πολυόροφο μέγαρο τῆς Λέσχης, σέ νεωτεριστικό ἀρχιτεκτονικό σχέδιο, ἀλλά ἀρκετά ἐπιτυχημένο. Στή γωνιά μέ τήν Ἐδ. Λῶ ἔνα ἀπό τά σπουδαιότερα. Τό μέγαρο Φερδ. Σερπιέρη, ἔργο τοῦ ἀρχιτέκτονος Α. Θεοφιλά, τό κεντρικό κατάστημα σήμερα τῆς Ἀγροτικῆς Τραπεζῆς. Μεγαλοπρεπές ἀλλά ἀπλό στό ἐξωτερικό του ἦταν περίλαμπρο ἐσωτερικά. Μεγάλη ἡ πολυτέλεια τῶν αἰθουσῶν του, μέ τίς μαρμάρινες ἐσωτερικές σκάλες του, τίς ὑαλόφρακτες πόρτες του καί τίς τοιχογραφίες του, πού διακοσμοῦσαν ὄλους τοὺς τοίχους του. Ἀκόμη καί ἐκείνους τῶν γύρω κτιρίων πού ἔφραζαν καί περιόριζαν τόν ἐσωτερικό μικρό κῆπο. Κι αὐτοί ἀκόμη ἦσαν ἐξωραϊσμένοι μέ μεγάλες τοιχογραφίες. Εἶχα τήν τύχη νά τά ἔχω ἀπό παιδί θαυμάσει ὄλ' αὐτά. Τά γραφεῖα τῆς Ἑταιρείας τοῦ Σερπιέρη πού ἀσχολεῖτο μέ τά μεταλλεῖα Λαυρείου, βρῖσκονταν στό ἡμιπόγειο τοῦ σπιτιοῦ του καί σ' αὐτά ἐργαζόταν, ὡς νομικός του σύμβουλος, ὁ θεῖος μου Ἀρίστιππος Σχορτσανίτης. Τόν ἐπισκεπτόμουν τακτικά ἐκεῖ καί ἔτσι εἶχα τήν εὐκαιρία νά γνωρίσω ὀρισμένους χώρους τοῦ μεγάρου. Κάποτε ἀποθαύμασα μάλιστα καί τόν ἴδιο τόν Σερπιέρη, κατά τήν ὥρα πού ἐπιβιβαζόταν — ἢ μᾶλλον πού τόν ἐφόρτωναν — στό μικρό ἀνοικτό αὐτοκίνητό του. Ἔνα ἀπό τά πρῶτα τῆς Ἀθήνας ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Θυμᾶμαι πώς μέ τόν τεράστιο ὄγκο του, γέμιζε καί ξεχειλίζε, καταλαμβάνοντας ὀλόκληρο τό πλάτος τοῦ πίσω καθίσματός του.

Τήν οἰκία Σερπιέρη ἀκολουθοῦσαν παλαιά κτίρια πού δύο διασώζονται ἀκόμη. Εἶναι τό ἡμιδιόροφο ὅπου κατοικοῦσε ὁ Δημ. Ράλλης. Ὁ παλαιοκομματικός καί μαχητικός πολιτικός, ὁ κυριώτερος ἐκ τῶν ἀντιπάλων τοῦ Βενιζέλου, πού ἐπανειλημμένως χρημάτισε Πρωθυπουργός. Καί δίπλα στό σπίτι αὐτό, στή γωνιά μέ τήν ὁδὸ Κοραῆ, ἔνα μικρό διόροφο, ἀπό τά πιά παλιά καί ξεχαρβαλωμένα τῆς Ἀθήνας. Καί τά δύο αὐτά ἀσχημίζουν πάντοτε τήν περικαλλεστάτη καί μοναδικῆς ἀξίας περιοχὴ τοῦ κέντρου τῆς πόλεως. Τό ἀξιοθαύμαστο τρίπτυχο πού τό ἀπαρτίζουν ἡ καλλιμάρμαρος καί ἐπιβλητικὴ Βαλλιάνειος Βιβλιοθήκη (ἔργο Θ. Χάνσεν - Ερν Τσίλλερ),

---

βραβεῖο τοῦ διαγωνισμοῦ. Αὐτὴ ὑποδείκνυε τήν κατασκευὴ δύο χιαστί διασταυρουμένων μεγάλων ὀδικῶν καί ἐμπορικῶν στοῶν. Ἡ μία ν' ἀρχίζει ἀπὸ τήν ἀπέναντι στό Σύνταγμα γωνία τῆς ὁδοῦ Σταδίου καί ἡ ἐξοδός της νά εἶναι στή γωνία Ἀμερικῆς καί Πανεπιστημίου καί ἡ ἄλλη ν' ἀρχίζει ἀπὸ τὴ γωνία Σταδίου καί Ἀμερικῆς καί νά καταλήγει στή γωνία Βουκουρεστίου καί Πανεπιστημίου. Τελικὰ προκρίθηκε καί ἐφαρμόσθηκε τό σχέδιο τῶν Ἀρχιτεκτόνων Κασσάνδρα καί Μπόνη οἱ ὁποῖοι καί ἀνέλαβαν καί ἐξετέλεσαν τήν κατασκευὴ τοῦ μεγάρου.

τό θαυμαστό σέ χάρη καί ἀπλότητα γραμμῆς Πανεπιστημίου μας (ἔργο Χριστιανοῦ Χάνσεν) καί τό περίτεχνο καί καταστόλιστο ἀνάκτορο τῆς Σιναίας Ἀκαδημίας (ἔργο Θ. Χάνσεν - Ἑρν. Τσίλλερ).

Πίσω ἀπό τά δύο αὐτά οἰκήματα βρισκόταν καί τό μικρό θαλερό κηπάριο τοῦ Δημ. Ράλλη πού ἡ εἴσοδος του ἦταν ἀπό τήν ὁδὸ Κοραῆ. Ἐκεῖ ἔπερνε τό πρωῖνό του καφεδάκι καί σ' αὐτό διαβιούσε ἡ Μασκότ του. Τό γαϊδουράκι πού εἶχε δωρήσει στόν Ἀττικάρχη κάποιος θαυμαστής του χωρικός τῶν Μεσογειῶν κι ἐκεῖνος τό διατηροῦσε καί τό ἔτρεφε, χωρίς φυσικά καί νά τό χρησιμοποιεῖ. Ἐνα ἀκόμη γαϊδουράκι ἦταν τήν ἐποχὴ ἐκείνη ἀρκετά δημόσια γνωστό. Τό παιχνίδι καί συγχρόνως τό μεταφορικό μέσον ἑνός ἀπό τά ἐγγονάκια τοῦ Δημάρχου Ἑμμ. Μπενάκη, πού ὄλα τά παιδιά ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, τό θαυμάζαν καί τό ζήλευαν. Παρήλαυνε τακτικά τήν Πανεπιστημίου μέ τόν ἐπιβάτη του καί ἐπιδεικνύοντας τήν περικοιμημένη δερμάτινη σέλλα του καί τά χρυσοποίκιλτα χάμουρά του προκαλοῦσε τόν φθόνο ὄλων τῶν ἄλλων παιδιῶν τῆς Ἀθήνας.

Ἔστερα ἀπό τά ὅσα εἶδαμε καί περιγράψαμε ἐφθάσατε μαζί μου στήν καρδιά τῆς Ἀθήνας, στό χωρο τοῦ πρώτου Πανεπιστημίου μας, ἐκεῖ πού πιστεύουμε πώς, παρά τίς τόσες ἀθλιότητες καί κακοποιήσεις τῆς σημερινῆς ἐποχῆς, ἐξακολουθεῖ νά πάλλει ἀκόμα ἡ καρδιά τοῦ Ἔθνους. Γιά τό Πανεπιστήμιο καί τήν περιοχὴ του θ' ἀσχοληθῶ συνεχίζοντας.

Τελειώνοντας ὅμως αὐτό τό κεφάλαιο πού ἀφορᾷ τίς ἀξέχαστες ἀναμνήσεις ἀπό τήν κεντρικὴ περιοχὴ τῆς Ἀθήνας, ὅπως ἦταν κατὰ τά πρώτα χρόνια τοῦ αἰῶνα, θά πρέπει νά προσθέσουμε πώς ἡ ὁμορφιά τῆς δέν ὀφειλόταν μόνο στό κλίμα, τά κτίρια, τοὺς δρόμους, τίς δενδροστοιχίες τῆς, τό ἄψυχο δηλ. περιβάλλον τῆς μά ἀκόμη περισσότερο στοὺς τότε ἀνθρώπους τῆς. Στὴν ψυχικότητα καί τὴν συμπεριφορὰ τόσο τῶν Ἀθηναίων τῆς μεσαιῆς καί ἀνωτέρας τάξεως, ὅσο καί τῶν ἄλλων τῆς κατωτέρας, πού αὐτοὶ κυρίως τὴν παρουσίαζαν καί τὴν ἐξυπηρετοῦσαν. Τῶν ξενοδόχων, τῶν σερβιτόρων, τῶν ἀμαξιάδων, τῶν τροχιοδρομικῶν, τῶν ἀστφυλάκων. Ἀκόμη τῶν μικροεπαγγελματιῶν καί τῶν πλανοδίων πωλητῶν. Τοῦ κουλουρτζῆ, τοῦ καστανᾶ, τοῦ στραγαλατζῆ, τοῦ γαλατᾶ, τοῦ μανάβη τῆς γειτονιάς. Μπορεῖ ὄλοι αὐτοὶ νά ἦσαν τότε λίγο ἄξεστοι στοὺς τρόπους καί ἀτημέλητοι κατὰ τὴν περιβολή, μά τοὺς διέκρινε ἢ καλὴ συμπεριφορὰ τους· γιατί ἦσαν γιὰ ὄλους ὄλο προθυμία, εὐγένεια, σεβασμὸ καί ἐγκαρδιότητα. Τὰ πατροπαράδοτα χαρίσματα πού κοσμοῦσαν παλαιότερα κάθε Ἑλληνα καί πού δυστυχῶς ἐξέλειπαν. Σήμερα, τοὺς ἀνθρώπους τῆς ἴδιας κατηγορίας, παρ' ὅτι περισσότερο μορφωμένους καὶ φροντισμένους κατὰ τὴν ἐνδυμασίαν καί τό παρουσιαστικὸ, τοὺς διακρίνει κατὰ τὴν προσφορὰ τῶν ὑπη-

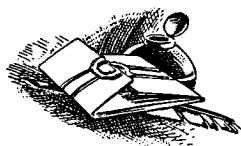

65. Ἡ οἰκία Κλεάνθους, στήν ὁδὸ Θόλου τῆς Πλάκας, ὅπου πρωτοστεγάσθηκε τὸ Πανεπιστήμιο τῶν Ἀθηνῶν, ὅπως ἦταν κατὰ τὸ 1935.

66. Τὸ κτίριο τοῦ Πανεπιστημίου, ἀπομονωμένο, χωρὶς πολυάνθρωπο κίνηση, ὅπως ἦταν κατὰ τὰ φοιτητικά μου χρόνια (Φωτ. I.K. τοῦ 1920).

ρεσιῶν τους, ψυχρότητα, ἀδιαφορία, ὑπερωψία καί πολύ συχνά αὐθάδεια καί βαναυσότητα. Ἔτσι ἡ σημερινή ψυχρή μεγαλούπολη Ἀθήνα δέν πάσχει μόνο ἀπό τό «μπετόν», τήν «ἀτμοσφαιρική ρύπανση» καί τό «νέφος», ἀλλά καί ἀπό τοὺς ἀνθρώπους της. Στά σύγχρονα ἐλαττώματα τῆς «πολιτιστικῆς προόδου» πού εἶναι γενικά καί διακρίνουν ὅλους τοὺς ἀνθρώπους τῶν μεγαλοπόλεων καί ἐπομένως καί τοὺς ἰδικούς μας. Καί θά πρέπει, κοντά στοὺς ἄλλους «ρύπους», νά προσθέσουμε καί τή «ρύπανση τῆς συμπεριφορᾶς» τῶν ἀνθρώπων. Αὐτό τό ἐλάττωμα πού ἐπαυξημένο μάλιστα, τό ἀπόκτησαν καί οἱ δικοί μας, οἱ ἄλλοτε τόσο εὐγενικοί καί ἐγκάρδιοι.

8. ΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΤΑ ΤΙΣ ΠΡΩΤΕΣ ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ ΤΟΥ ΑΙΩΝΑ

Ἡ περί τό Πανεπιστήμιο περιοχή τῆς Ἀθήνας, πού μέ τά παρακείμενα τοῦ ἰδρύματα, τήν Ἀκαδημία καί τήν Βιβλιοθήκη, ἀποτελοῦσαν περίλαμπρο ἀρχιτεκτονικό σύνολο, κατά τίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ αἵωνα μας, δέν παρουσίαζε τήν τωρινή πολυάνθρωπη κίνηση, οὔτε θεωρεῖτο ὁ προσφορώτερος χώρος γιά διάφορες ἄλλες ἐξυπηρητήσεις, ὅπως συμβαίνει σήμερα. Παρ' ὅτι καί γιά ἐκεῖνα τά χρόνια κεντρικωτάτη διατηροῦσε τή σχετική ἀπομόνωσή της, ἀπό τήν ἄλλη γύρω της πολυθόρυβη δραστηριότητα. Ἀνῆκε ἀποκλειστικά στοὺς ἀνθρώπους πού εἶχαν μόνη ἀποστολή τήν καλλιέργεια καί τήν προαγωγή τῆς Ἐπιστήμης. Στούς διδάσκοντας καί τοὺς διδασκόμενους τίς ἐπιστῆμες καί τοὺς ἄλλους, γιά τόν ἴδιο σκοπό, περί αὐτοὺς ἀσχολούμενους πνευματικούς ἀνθρώπους.

Τό ἀνώτερο αὐτό μορφωτικό κέντρο τῆς Ἀθήνας, πού ἦταν ἀκόμη τότε καί τό μοναδικό γιά ὀλόκληρη τή χώρα μας, θεωρεῖτο μιά ξεχωριστή ἀξιοσέβαστη περιοχή πού ἦταν προστατευμένη ἀπό τό ἄλλο περιβάλλον της. Διατηροῦσε τήν ἡρεμία της καί τήν ἀπομόνωσή της, χωρίς παρεμβάσεις καί παρενοχλήσεις ἀπό μέρους ξένων πρὸς τήν ἀποστολή της στοιχείων.

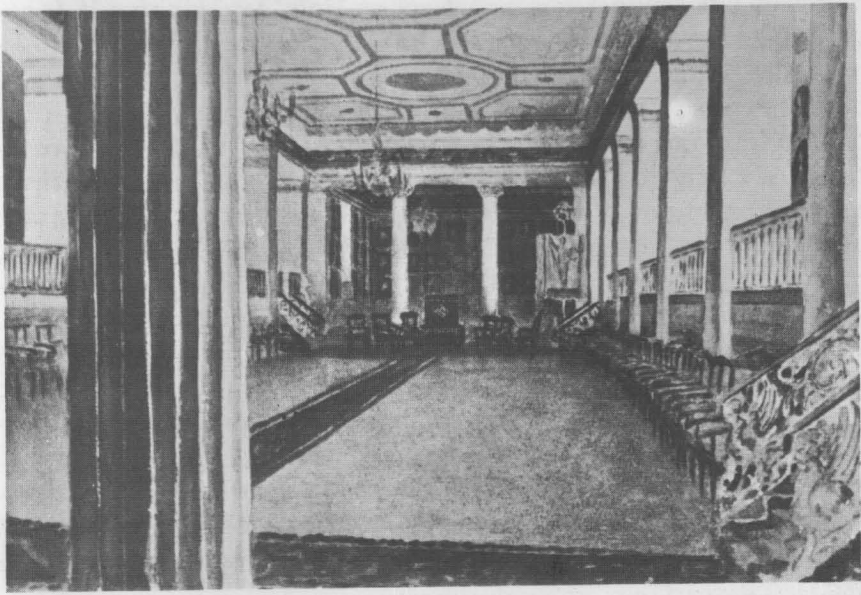
Ἡ πανεπιστημιακή περιοχή, ὅπως τήν ἀποκαλοῦσαν γενικώτερα, δέν ἦταν, ὅπως τελευταῖα, τόπος κραυγαλέων πολιτικῶν συγκεντρώσεων καί κατ' ἐπέκταση ὁδομαχιῶν, οὔτε κατασκηνώσεων εὐτραφῶν «ἀπεργῶν πείνας», οὔτε ἀκόμη καί τροχοφόρων ἱατρικῶν συνεργειῶν αἰμοληψίας. Οἱ τοῖχοι τῶν ὠραίων κτιρίων της δέν θεωροῦντο οἱ καταλληλότερες ἐπιφάνειες γιά τήν ἀναγραφή καί τήν ἐπαναγραφή πολιτικῶν συνθημάτων ἢ κάποτε καί βωμολογιῶν καί οἱ φανοστάτες τῶν κήπων της δέν ἦσαν οἱ προσφορώτεροι στῦλοι γιά τήν ἀνάρτηση τῆς κουρελαρίας τῶν παντός εἶδους ἀεροσυνθημάτων. Σεβαστοί καί τιμώμενοι οἱ ἐκεῖ μαρμάρινοι ἀνδριάντες ἠρώων καί μεγάλων διδασκάλων, παρέμεναν ἄθικτοι καί λάμποντες ὑπὸ τό φῶς τοῦ Ἀττικοῦ ἡλίου. Ὁ Ἐθνομάρτυς Γρηγόριος ὁ Ε' διατηροῦσε ἀκέραιη τή χρυσή πατερίτσα του, ὁ πρῶτος Κυβερνήτης μας Κόντες Καποδίστριας πρόβαλε τήν εὐγενική φυσιογνωμία του μέ ἀτσάκιστη τή μύτη του καί ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς, ὁ δάσκαλος τοῦ γένους, εἶχε σῶα καί τά δυό του χέρια.

Όταν τήν καλύτερη εποχή γίνονταν, ἐκεῖ συγκεντρώσεις τίς ἀποτελοῦσαν ἀπεκλειστικά φοιτηταί καί ἦσαν πάντοτε ἐκδηλώσεις γιά θέματα ἐθνικά ἢ πνευματικά. Ὅπως κάποτε τά ὀρεσטיακά καί τά εὐαγγελιακά καί μεταγενέστερα θέματα ἐκπαιδευτικά. Γιά τή γλῶσσα ἢ τά προγράμματα τῶν διδασκομένων μαθημάτων. Ἡ φωτογραφία πού δημοσιεύω εἶναι τῶν φοιτητικῶν μου χρόνων (1919), παρμένη μεσημέρι, καί μᾶς δείχνει τό ἀπόκοσμο τῆς τότε περί τό Πανεπιστήμιο περιοχῆς (Εἰκ. 6θ).

Στό προηγούμενο κεφάλαιο περιέγραψα πώς ἔφθανα κι ἐγώ, φυσικά πεζός, φοιτητής πιά, ἀπό τό σπίτι μας μέχρι τό Πανεπιστήμιο καί πώς ἀπολάμβανα τήν ωραία αὐτή καθημερινή διαδρομή, ἀκολουθώντας τούς ὀδηγώντας ἐκεῖ δρόμους τῆς, πού ἦσαν τότε οἱ πλέον περιποιημένοι καί ἀρχιτεκτονικά διακοσμημένοι. Καί πιά αἰσθήματα ὑπερηφάνειας καί θαυμασμοῦ μέ κατεῖχαν ἀφοῦ εἶχα ἀξιωθεί νά συγκαταλέγομαι κι ἐγώ μεταξύ τοῦ κόσμου πού ἐπᾶνδρωνε τό περικολλές πανεπιστημιακό κέντρο. Καί νομίζω πώς ἀξίζει ν' ἀνατρέξω στό παρελθόν καί νά περιγράψω τίς ἐντυπώσεις καί τίς ἀναμνήσεις μου, ἀπό τήν σ' αὐτό πρώτη μετάβασή μου, γιά τήν ἐγγραφή μου στίς φοιτητικές τάξεις.

Ἦταν τέλος Σεπτεμβρίου τοῦ 1918, μιά ἡλιόλουστη ἡμέρα, δροσερή μέ ὀλοκάθαρο οὐρανό, πού ἔχει μείνει ἀξέχαστη γιά μένα, ἀφοῦ ὑπῆρξε ἐκεῖνη, ἡ πρώτη, τῆς μεταξύ τῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων ἐντάξεώς μου. Μέ πρωτοφόρετη τήν ὀλοκαίνουργη πολιτική μου ἐνδυμασία (μέχρι τήν προηγούμενη φοροῦσα ἀκόμη τά ναυτικά μου, μέ κοντό παντελονάκι), ἔφθασα στό Πανεπιστήμιο μαζί μέ τό δάσκαλο πατέρα μου, πού μέ συνόδευε ἕως ἐκεῖ. Στό βάθος τῆς ἀνατολικῆς του αὐλῆς, ὅπου βρισκόταν ἡ θυρίδα τοῦ Ταμείου του Εἰσπράξεων, ὁ Πατέρας μου ἐπλήρωσε κι ἐπῆρε τά διπλότυπο τῆς πρώτης καταβολῆς. Δραχμές 250 γιά τήν ἐγγραφή καί τά δίδακτρα τοῦ πρώτου ἔξαμήνου τοῦ πρώτου φοιτητικοῦ μου χρόνου. Γιατί τό Πανεπιστήμιο κατά τά χρόνια ἐκεῖνα λειτουργοῦσε μέ τά εἰσοδήματα τῆς ἰδικῆς του μεγάλης περιουσίας, πού εἶχε σχηματισθεῖ χάρις στίς πλούσιες δωρεές τῶν πατριωτῶν, καί μέ τά καταβαλλόμενα ἀπό ὄλους τούς φοιτητές του δίδακτρα, πού ἦσαν ἀρκετά σημαντικά. Ἡ συμπαράσταση τοῦ Κράτους, μέ τά πάντοτε περιορισμένα οικονομικά του μέσα, ἦταν πολύ μικρή.

Τότε ἡ «δωρεάν παιδεία» ἦταν θεσμός ἀδιανόητος, ἀφοῦ ἡ κάθε ἀπό οἰονδήποτε παρεχόμενη ἐξυπηρέτηση εἶχε φυσικό καί ἐπομένως ἀναπόφευκτο ἐπακόλουθο τήν καταβολή τῆς δέουσας ἀντιμισθίας καί ἐπομένως καί ἡ πανεπιστημιακή ἐκπαίδευση ἀκολουθοῦσε αὐτόν τόν γενικό κανόνα. Καί γιά νά δώσω κάποια ἰδέα τῆς πρὸς τά σημερινά ἀντιστοιχίας αὐτοῦ τοῦ καταβληθέντος χρηματικοῦ

67. Ἡ «Ἀουλα», ἡ μεγάλη ἐπίσημη αἴθουσα τῶν ἑορταστικῶν ἐκδηλώσεων, τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

68. Τό μέγαρο Γρηγ. Παπαδοπούλου, πανεπιστημιακό κτῆμα ἀπό τό 1870, πού στέγαζε πολλά ἐργαστήριά του ἐπί μία 100ετία (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1970).

ποσοῦ θά ὑπενθυμίσω πῶς ἦ τότε χρυσή λίρα Ἰαγγλίας εἶχε 25 δραχμές καί ἐπομένως οἱ 250 πού καταβάλλαμε ἰσοδυναμοῦσαν μέ 10 λίρες. Δέν εἶχαμε γνωρίσει ἀκόμη οὔτε πληθωρισμούς νομισμάτων, οὔτε κρατικές ἐπιδοτήσεις εἰς βοήθειαν τῶν δαπανῶν μας, οὔτε οἰασδήποτε ἀπό ἄλλους παροχές, οὔτε καί κατ' ἐπιταγήν «λιτότητες». Δέν ὑπῆρχαν μεγαλοστομίες καί κομματικές σκοπιμότητες πρὸς ἐντυπωσίαση ἢ παραπλάνηση τῶν πολιτῶν, οὔτε «λιτότητες» μόνο γιά τούς ἀφελεῖς, κατ' ἀντίθεση τῆς ἀχαλίνωτης κρατικῆς σπατάλης γιά μισθοδοτικές ἀμοιβές, δαπάνες κινήσεως καί δαπάνες προσωπικῆς ἀσφαλείας τῶν ἐκάστοτε κυβερνῶντων τόν τόπο. Οὔτε γιά ἄσκοπες καί πολυάνθρωπες ἀποστολές στό ἐξωτερικό καί γιά φιέστες καί πανηγύρια. Οἱ ἴδιοι κανόνες αὐστηρῆς περισυλλογῆς ἴσχυαν τότε γιά πλούσιους καί πτωχοῦς, γιά διοικούντας καί διοικουμένους, γιά κρατικές ὑπηρεσίες καί σπιτικά. Καί οἱ γονεῖς πού ἀποφάσιζαν νά σπουδάσουν τά παιδιά τους, γιά νά ἐξοικονομήσουν τ' ἀπαιτούμενα μεγάλα ἐξοδα, ἀναγκάζονταν νά ἐφαρμόσουν μόνοι τους τήν «λιτότητα», ὡς πρὸς τίς ἄλλες οἰκογενειακές τους δαπάνες.

Ἡ Πατέρας μου, μετά τήν καταβολή τῶν διδάκτρων μου παρέδωσε τό διπλότυπο καί μου εἶπε: «Ἐμπα τώρα στό γραφεῖο τοῦ μητρώου (βρισκόταν στό διπλανό δωμάτιο) γιά τήν ἐγγραφή σου. Νά δοῦμε μόνο μήπως καί δέν σέ δεχθοῦν. Δέν ἔχεις κλείσει, καλά - καλά τά 15 σου χρόνια καί κρατᾶς ἀπολυτήριο γυμνασίου. Θά σέ πιστέψουν; Ἐπρεπε κανονικά νά εἶσαι 17 ἢ 18 χρονῶν». Ἦταν δικό του λάθος στήν περίπτωσή μου. Τό ἐκ τοῦ ὑπερβάλλοντος διδασκαλικοῦ ζήλου ἀμάρτημά του, νά μ' ἀρχίσει, παίζοντας μαζί μου, ἀπό νήπιο, τή διδαχή στό σπῖτι τῶν πρώτων γραμματικῶν γνώσεων. Καί ἔτσι, σέ ἡλικία μόλις 7 χρονῶν, νά ἐγκαινιάσω τή σχολική μου ζωή καί νά βρεθῶ μαθητής τῆς πρώτης τάξεως τοῦ Σχολαρχείου τοῦ καλουμένου ἐπίσης «Ἑλληνικοῦ σχολείου».

Μέ τό ἀπολυτήριό μου στό χέρι, τό διπλότυπο καί τίς δύο φωτογραφίες μου, κτύπησα δειλά τήν πόρτα καί μπήκα στή γραμματεία τοῦ μητρώου, μόνος μου φυσικά. Καμιά κοσμοσυρροή ἢ οὐρά, ἀπό ἀναμένοντας τή σειρά τους, ὅπως συμβαίνει σήμερα σέ κάθε ἀνάλογη περίπτωση προσελεύσεως πολίτου σέ κάποια κρατική ὑπηρεσία. Στό εὐρύχωρο παλαιῖκα ἐπιπλωμένο δωμάτιο ἀντίκρισα νά κάθετται ἀπέναντι στό τραπεζογραφεῖο του ἕναν γηραλέο κύριο, μέ τά γυαλῆκια του γαντζωμένα στό ἄκρο τῆς μύτης του καί ἀσφαλισμένα ἀπό τό λαιμό του μέ τό αἰωρούμενο μεταξωτό μαῦρο κορδόνι τους. Μέ περιεργάσθηκε προσεκτικά, κοιτάζοντάς με μία μέσα ἀπό τά γυαλιά του καί μία ἐπάνω ἀπό αὐτά. «Πρόκειται νά ἐγγραφεῖς φοιτητής;» μ' ἐρώτησε. Μάλιστα ἀπάντησα, τρέμοντας ἐν ἀναμονῇ τῆς ἀποπομπῆς μου. Ἄλλά ἐκεῖνος, χωρίς κανένα σχόλιο, σηκώθηκε, πήρε τά χαρτιά μου καί μ' ἔγραψε προσεκτικά σ' ἕνα τεράστιο κα-

τάστιχο πού βρισκόταν άνοιχτό σέ παρακείμενο άναλόγιο. «Καλορίζικος, μου εύχήθηκε, πέρασε σέ καμιά βδομάδα νά πάρεις τό διαπιστευτήριό σου». Έφυγα πανευτυχής, τρέχοντας, μήπως καί τό μετανοήσει.

Άπό εκείνη τήν ήμέρα ήμουν πλέον πραγματικός φοιτητής, «άκαδημαϊκός πολίτης», όπως μās τιτλοφορούσαν, αλλά μόνο κατ' όνομα. Γιατί τό Πανεπιστήμιο δέν έννοούσε ν' άνοίξει τίς πόρτες του. Δέν γίνονταν ούτε μαθήματα ούτε άσκήσεις. Μιά φοβερή επιδημία, άποκαλούμενη «ίσπανική γρίπη», θέριζε τήν εποχή εκείνη καί έξ αίτίας της, γιά λόγους προληπτικούς, οί συγκεντρώσεις πολλών ανθρώπων σέ κλειστούς χώρους άπαγορεύονταν καί κατόπιν τούτου καί τά μαθήματα άναβάλλονταν. Τό Πανεπιστήμιο κατά τό έτος 1918 - 1919, πού ήταν καί τό πρώτο τής φοιτήσεώς μου, άρχισε από τίς 8 Ίανουαρίου 1919. Άπό τότε, λοιπόν έγινε ό καθημερινός θαμώνας τής πανεπιστημιακής περιοχής παρακολουθώντας τά μαθήματά μου στίς αίθουσες διδασκαλίας ή πηγαίνοντας, γιά ύποθέσεις μου, στά διάφορα γραφεία του κεντρικού πανεπιστημιακού κτιρίου.

Τά μαθήματα τής Φιλοσοφικής καί τής Θεολογικής Σχολής καθώς καί μερικά τής Νομικής διδάσκονταν στό κεντρικό κτίριο, στίς αίθουσες πού βρίσκονταν κατά μήκος τής προσόψεώς του, πίσω από τό προστήλιο. Έπίσης πολλά μαθήματα γίνονταν καί στό ώραίο καί εύρύχωρο άμφιθέατρο τής πίσω, πρós τήν όδό Άκαδημίας, πλευράς του. Σ' αυτό διδάσκονταν καί μερικά από τά ιδικά μας, τής Φυσικομαθηματικής σχολής. Όπως τά Μαθηματικά, ή Θεωρητική Φυσική, ή Ίστορία των Φυσικων Έπιστημων καί άλλα. Τά κτίρια τής Ίατρικής Σχολής στό Γουδί δέν είχαν άκόμη κτιστεί καί γιά τά μαθήματά της χρησίμευε τό επί τής όδου Άκαδημίας οικόδομημα του άλλοτε σχολείου Γρηγ. Παπαδόπουλου, πού άγοράσθηκε κι έγινε πανεπιστημιακό από τό έτος 1870. Έπίσης στά κτίρια πού άναγέρθηκαν στό χώρο τής πρós τήν όδό Μασσαλίας αυλής του. Όρισμένα κλινικά μαθήματα Ίατρικής γίνονταν καί στό παρακείμενο Πολιτικό Νοσοκομείο ή «Έλπίς» όπου λειτουργούσαν μερικές από τίς πανεπιστημιακές κλινικές (Εικ. 71). Τό μέγαρο Παπαδοπούλου στέγαζε επίσης στό επάνω πάτωμά του τό Όρυκτολογικό έργαστήριο καί τίς μουσειακές συλλογές Όρυκτολογίας, Πετρολογίας καί Παλαιοντολογίας καί στήν ανατολική πλευρά, του ίσογειου καί του μεσαίου πατώματός του, τό Φαρμακευτικό Σχολείο (Εικ. 68). Τίς αίθουσες επίσης έργαστηριακής άσκήσεως των φοιτητών του καί τής διδασκαλίας του μαθήματος τής Φαρμακευτικής Χημείας. Στο παρακείμενο πάλι μικρό κτίριο, στή γωνία μέ τήν όδό Σίνα, στεγαζόταν στό κάτω πάτωμα τό Γεωλογικό - Παλαιοντολογικό Έργαστήριο καί στό επάνω τό Φαρμακολογικό (Εικ. 69).

Γιά τή Νομική Σχολή, πού είχε από τότε μεγάλο αριθμό φοιτη-

των, είχε οικοδομηθεί επί της Σίνα χωριστό κτίριο κι εκεί διδάσκονταν τά περισσότερα των μαθημάτων της (Εικ. 69). Για τά ίδιας μας μαθήματα της Πειραματικής Φυσικής, της Χημείας και της Βοτανικής, χρησιμοποιείτο αποκλειστικά τό γειτονικό επί της οδού Σόλωνος 104 μεγάλο οικόδομημα του Χημείου. Αυτό διέθετε για τή διδασκαλία των σχετικών μαθημάτων δύο άμφιθέατρα, ένα μεγάλο 300 θέσεων και ένα μικρό 100 θέσεων (Εικ. 70 και 73). Ό πίσω του κτιρίου αυτού μέγας έλεύθερος χώρος ήταν διαρρυθμισμένος και χρησιμοποιείτο ως φοιτητικό γυμναστήριο.

Έτσι, λοιπόν, αυτή ή περιοχή της Άθήνας, συγκέντρωνε και στέγαζε όλους τους πανεπιστημιακούς τροφίμους. Τους καθηγητάς, τό βοηθητικό διδακτικό προσωπικό, βοηθούς, έπιμελητάς, παρασκευαστάς και άλλους σχετικούς, τους φοιτητάς και τους διοικητικούς των ιδρυμάτων αυτών ύπαλλήλους, άποτελώντας τό άνώτερο μορφωτικό κέντρο της Χώρας μας, πού άλλωστε ήταν και τό μοναδικό εκείνης της έποχής. Άλλες άνώτατες σχολές πανεπιστημιακής στάθμης, τό 1920, δέν είχαν άκόμη δημιουργηθεί. Τό Πανεπιστήμιο της Άθήνας¹⁹ μοναδικό για όλόκληρη τήν Ελλάδα. Τό δεύτερο, της Θεσσαλονίκης, είναι μεταγενέστερο (1925) καθώς και τά άλλα σχετικά μορφωτικά ιδρύματα, ή Πάντειος και ή Άνωτάτη Έμπορική Σχολή. Έπληρχε μόνο τό Πολυτεχνείο, πού ήταν όμως αποκλειστικά τεχνικών ειδικοτήτων εκπαιδευτήριο και είχε κι αυτό, πρό όλίγων μόνο έτών, συγκαταλεγεί στην κατηγορία της άνωτάτης παιδείας.

Η περιοχή αυτή της Άθήνας τόσο πολύ θεωρείτο άνήκουσα αποκλειστικά στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση και τόσο τύχαινε σεβασμού και γενικής προστασίας, ώστε, κατά τή δεκαετία του '20, μελετήθηκε σοβαρά ή πρόταση όρισμένων καθηγητών να ξεχωρισθεί και ν' άποτελέσει ιδιαίτερο άπομωνωμένο τμήμα της πόλεως. Τά τρία κτίρια της οδού Πανεπιστημίου μέ τά αντίστοιχα τετράγωνα της οδού Άκαδημίας (του μέγαρου Παπαδοπούλου, του Πολιτικού Νοσοκομείου και του πίσω της Βιβλιοθήκης, κατόπιν άπαλλοτριώσεως) να συνενωθούν και περιβαλλόμενα από μέγας κήπο ν' άποτελέσουν ξεχωριστό και προφυλαγμένο από τήν γύρω κίνηση

---

19. Τό Πανεπιστήμιο Άθηνών ιδρύθηκε επί Βασιλέως Όθωνος τό 1837 και άρχικά στεγάσθηκε στο επί της οδού Θόλου της Πλάκας μέγας σπίτι του Άρχιτέκτονος Κλεάνθους, πού νοικιάσθηκε γι' αυτό τό σκοπό από τό Κράτος (1837-1843). Όνομαζόταν «Όθώνιο» και μετά τήν έξωση μετονομάσθηκε σε «Έθνικό». Άργότερα, όταν ό εύεργέτης Ι. Δομπόλης άφησε τήν μέγας περιουσία του για τήν ίδρυση νέου πανεπιστημίου άφιερωμένου στο όνομα του φίλου του πρώτου Κυβερνήτη της Ελλάδος Ι. Καποδίστρια, και αυτή περιήλθε στο ύπαρχον Πανεπιστήμιο (1911), μετονομάσθηκε σε «Έθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Άθηνών». Θεωρήθη έκτοτε δυσπόστατο, άποτελούμενο από τό Καποδιστριακό, πού σχολές του είναι ή Θεολογική, ή Φιλοσοφική και ή Νομική, και τό Έθνικό, πού σχολές του είναι ή Φυσικομαθηματική και ή Ιατρική.

69. Τό Ἔργαστήριο Γεωλογίας - Παλαιοντολογίας
καί ἡ ἐπί τῆς ὁδοῦ Σίνα μεγάλη αἴθουσα διδασκαλίας
τῆς Νομικῆς Σχολῆς (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1970).

70. Τό ἐπί τῆς ὁδοῦ Σόλωνος 104 Χημεῖο τοῦ Πανεπιστημίου,
ὅπως ἦταν τό 1920. Ὁ τρίτος τοῦ δροφός δέν εἶχε προστεθεῖ ἀκόμη.

χώρο. δηλαδή μια πανεπιστημιούπολη έγκατεστημένη μέσα στην καρδιά της Ἀθήνας²⁰.

Βέβαια, οι μεγάλόπνοες αυτές σκέψεις ευσταθοῦσαν υπό τις τότε συνθήκες της μικρῆς πανέμορφης Ἀθήνας και φαίνονται τώρα, υπό τις εξελίξεις της οικοδομικῆς και πολεοδομικῆς ἀσυδοσίας τοῦ τιμνωτόφρακτου τέρατος, έξωφρενικές. Ἀδιανό ητες ὅπως κατήντησε τήν Ἀθήνα ἢ ἄλλοπρόσαλλη τακτική τοῦ ἰθύνοντος Κράτους και ἢ έξοργιστική ἀδιαφορία του, πρὸς κάθε τί τό ἱστορικό, τό πνευματικό και τό αἰσθητικό. Ἡ ἀφροντισιά του, πού ἔχει ὡς ἐπακόλουθο, τό προαύλιο τῆς Ἀκαδημίας νά εἶναι πάντοτε τό γκαράζ τῶν κάθε κατηγορίας αὐτοκινήτων, τό πρὸ τοῦ Πανεπιστημίου κηπάριο, ἐκτός τῶν ἄλλων, λαϊκή ἀγορά κάθε κακότεχνου ἐμπορεύματος και ὁ πίσω ἀπὸ τά τρία ἀριστουργηματικά πνευματικά Ἰδρύματα εὐρύτατος ἐλευθερος χώρος μόνιμος σταθμός και ἀποθήκη ὄλων τῶν προαστιακῶν λεωφορείων. Διότι ἐάν ὑπῆρχε κάποιος, ἔστω και στοιχειῶδες, ἐνδιαφέρον, και ἐάν ἀκόμη ἢ προταθεῖσα πρὸ ὅθετίας ἀπομόνωση τῆς περιοχῆς εἶναι σήμερα έξωπραγματική, κάποια λύση θά μπορούσε νά ἔχει ἐξευρεθεῖ ὥστε αὐτή ἢ περιοχή ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τήν ὑφισταμένη πρωτοφανῆ βαρβαρότητα και ἀσχημία.

Διὰ νά σχηματίσει ὁ σημερινός Ἀθηναῖος κάποια σαφέστερη ἀντίληψη ὡς πρὸς τίς συνθήκες λειτουργίας τοῦ μοναδικοῦ Πανεπιστημίου μας κατά τά πρῶτα χρόνια τοῦ αἰῶνα μας και νά τίς συγκρίνει πρὸς τά σήμερα ἐπικρατοῦντα, εἶμαι ὑποχρεωμένος ν' ἀπασχοληθῶ κάπως λεπτομερέστερα και μέ τ' ἀφορώντα τήν ἐπάνδρωσή του. Τό μοναδικό ἀκόμη Πανεπιστήμιο τῆς Ἑλλάδος, μέ βάση τά στοιχεῖα πού μοῦ παρέχει ἢ ἐπετηρίδα του τοῦ 1920, εἶχε συνολικά 61 τακτικούς και 20 ἐκτάκτους καθηγητάς, 64 θέσεις (πολλές ἀσυμπλήρωτες) ἐπιμελητῶν, βοηθῶν και ἄλλων τεχνικῶν και 21 ἀνωτέρους και κατωτέρους διοικητικούς ὑπαλλήλους. Αὐτοῖ μόνον ἦσαν οἱ ἡρωϊκοὶ λειτουργοὶ τῆς πανεπιστημιακῆς παιδείας πού μόρφωναν ἐπάξια τοὺς ἐπιστήμονες τῶν ὁποίων εἶχε ἀνάγκη και χρῆ-

---

20. Μεταξύ τῶν ἀσχοληθέντων μέ τίς προτάσεις αὐτές και ὁ Ἀρχιτέκτων Παῦλος Βακάς ὁ ὁποῖος ὑποστήριζε πῶς τό κεντρικό κατάστημα τοῦ Πανεπιστημίου ἐχρηζε συμπληρώσεως. Πῶς τά ἀρχικά σχέδιά του πρόβλεπαν τήν ἀνοικοδόμηση και τῶν δύο πλευρικῶν αὐλῶν του, ὥστε αὐτές νά γίνουν ἐσωτερικές και μικρότερες. Μέ αὐτή τήν συμπλήρωση, ὑποστήριζε, θά ἐξυπηρετεῖτο καλύτερα τό Πανεπιστήμιο μέ τήν ἀπόκτηση και νέων μεγάλων αἰθουσῶν διδασκαλίας.

Ἔως πρὸς τῆ δημιουργία ἐνιαίου συγκροτήματος, ἀπὸ τά ἐξῆ τετράγωνα τῶν ὁδῶν Πανεπιστημίου και Ἀκαδημίας, ἀνάλογο εἶναι και τό πρόσφατο ἐνδιαφέρον σχέδιο τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ - Ἀρχιτέκτονος κ. Σόλωνος Κυδωνιάτη, πού προτείνει ἢ Ἀκαδημίας, στήν περιοχή αὐτή, νά γίνει πεζόδρομος και ἢ κίνηση τῶν τροχοφόρων της νά ἐξυπηρετηθεῖ μέ ὑπόγεια πλατεία διάβαση κάτω ἀπὸ τόν πεζόδρομο.

σιμοποιούσε ή Χώρα μας. Καθηγητάς, Νομικούς, Ίατρούς, Ύδον-
τρίατρους, Φαρμακοποιούς, Χημικούς, Φυσικούς και Φυσιοδίφας
και γενικώτερα πνευματικούς ανθρώπους.

Ποίοι δμως ήσαν αύτοί οί άνθρωποι πού έφεραν όλο αύτό τό βά-
ροσ; Γιά νά όλοκληρώσω τήν εικόνα επιβάλλεται νά μνημονεύσω ό-
νομαστί, από τούς διαπρεπεΐς πού χαρακτήρισαν τήν έποχή τους,
τουλάχιστον μερικούς από εκείνουσ πού έγνώρισα περισσότερο από
κοντά και ζωηρότερη διατηρώ τή μνήμη τους. Ήπως τόν τότε Πρύ-
τανί μας, σοφό νομομαθή Γ. Άγγελόπουλο, μέ τήν μεγάλη κάτα-
σπρη γενειάδα του, ή συμπεριφορά και τό κύροσ του όποιου του εί-
χαν δώσει τό παρόνομα «ό Θεός». Τόν έρευνητή του άστρικου κό-
σμου, Καθηγητή τής Άστρονομίας Δημ. Αίγινήτη. Τόν Καθηγητή -
Χειροϋργο Μαρίνο Γερουλάνο, πού μέ τό νυστέρι του ξανάδινε ζωή
στουs ανθρώπουσ. Τόν πάνσοφο χειρούργο και 'κείνον Καθηγητή
Κωνστ. Μέρμηγκα. Τόν παλαιοντολόγο Καθηγητή Θεοδ. Σκούφο,
πού μέ τίς άνασκαφέs του μάs άποκάλυψε τόν παλαιοζωϊκό κόσμο
τής Έλλάδοs. Τόν διάσημο γεωλόγο - όρυκτολόγο Καθηγητή Κων.
Κτενᾶ, πού μέ τίς έρευνέs του συντέλεσε στήν άξιοποίηση του με-
ταλλευτικου μας πλουτου. Τουs διασήμουσ Φυσικουs Δημ. Χόνδρο
και Γεωργ. Άθανασιάδη, πρωτοπόρουσ καθηγητάs στή μελέτη και
τήν έρευνα τῶν πρακτικῶν έφαρμογῶν του κλάδου τους. Τουs Χη-
μικουs Καθηγητάs Κων. Ζέγγελη και Γεωρ. Ματθαίουπουλο, πού ά-
νοιξαν τό δρόμο για τίς έφαρμογέs τής πλουτοφόρου έπιστήμηs τής
Χημείαs.

Παράλληλα πρόs τουs μεγάλουs διδασκάλουσ πολλά προσέφε-
ραν και οί άνώτεροι διοικητικοί ύπάλληλοι του Πανεπιστημιου για
τήν άψογη λειτουργία του. Ήπί κεφαλῆs τῶν ύπηρεσιῶν του ό Γεν.
Γραμματεύs του Κωστήs Παλαμάs, ό Έθνικόs μας Ποιητήs, πού
εργάσθηκε στή θέση αύτή όλόκληρη 30ετία. Μετεΐχε τής Συγκλή-
του, κατευθύνονταs τίς έργασίεs της, και προσωπικά κρατούσε τά
πρακτικά τῶν συζητήσεῶν της, πού θαυμάζονταν για τήν άπόδοση,
τήν σαφήνεια τής διατυπώσεωs και τήν καλλιέπεια. Και κατόπιν ό ΐ-
διος, μέ τό χέρι του, τά καθαρόγραφε στο μεγάλο βιβλίο τους, ώστε
αύτό τώρα ν' άποτελεΐ ένα ιστορικό κειμήλιο για τήν ελληνική φιλο-
λογία. Κορυφαίοι έπίσης περι τόν Παλαμά, ό έξάιρετοs για τήν ευγέν-
εια του χαρακτήηροs και τήν διπλωματικότητα στή συμπεριφορά
του Π. Βρυζάκηs, Γραμματεύs τῶν Σχολῶν, και οί προϊστάμενοι
τῶν διαφόρων κλάδων τής διοικήσεωs Δ. Μάζαρηs, Π. Λιβαδάs, Κ.
Ξανθοπουλίδηs, Ν. Ζωγραφάκηs, πού όλοι τους άφησαν έποχή για
τήν εργατικότητα τους. Μέ συγκίνηση τουs θυμάμαι και θεωρώ τιμή
μου τό ό,τι κατά τίς δεκαετίεs του '20 και του '30, ώs πανεπιστημια-
κόs κι εγώ ύπάλληλοs, στενά συνδέθηκα και συνεργάσθηκα μαζί
τουs.

Άλλά ή μνήμη και ή άναφορά σε μερικούs από τουs μεγάλουs

πανεπιστημιακούς της εποχής μου, εκείνους που θεωρούνται παράλληλα σημαίνοντες παράγοντες, ως στηλοβάται της τότε κοινωνίας μας, μ' απομάκρυνε από τον κύριο σκοπό αυτού του κεφαλαίου του δημοσίευσμάς μου, που αντικείμενο έχει την περιγραφή των κτιρίων και των συνθηκών ζωής του πανεπιστημιακού κέντρου και της γύρω περιοχής του.

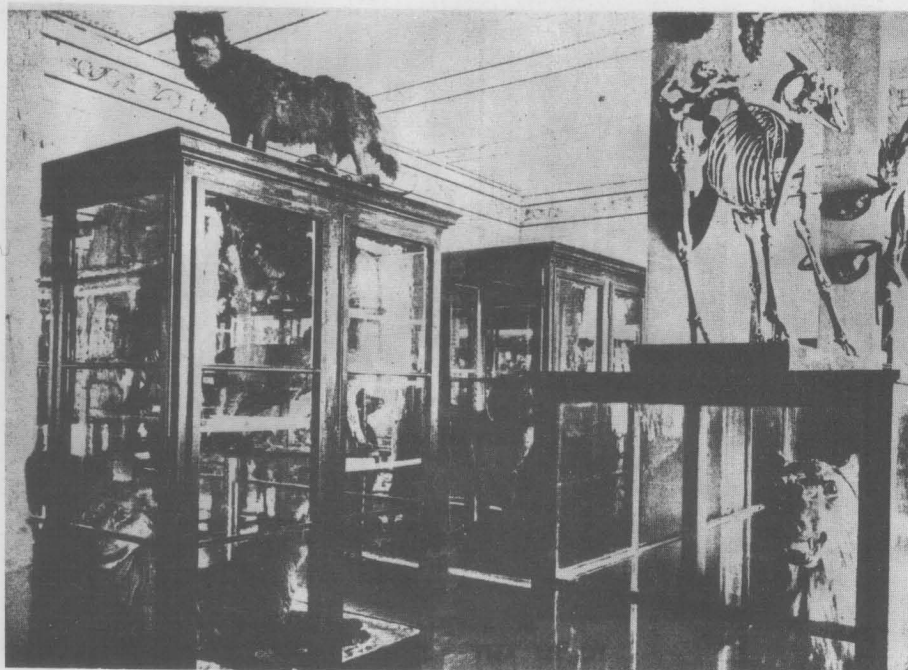
Χωρίς τη ρύπανση από τα καυσαέρια και τό άλλο βρωμερό ατμοσφαιρικό νέφος, τά ώραία κτίρια διατηρούσαν αναλλοίωτη και ολοκάθαρη, καθώς είπαμε, την εξωτερική τους εμφάνιση. Είχαν διατηρηθεί όπως πρωτοκτίστηκαν, σάν νά μήν είχαν περάσει από τότε τόσα χρόνια. Τά προστάτευαν άλλωστε και τά φρόντιζαν και οί ίδιοι οί τρόφιμοί τους. Άδιανόητες ήσαν οί καταλήψεις, οί καταστροφές και οί διαρπαγές, από τούς παντός είδους εισβολείς, μέ άνοχή ή και συνεργασία φοιτητών. Θυμάμαι πώς οί αίθουσες διδασκαλίας του κεντρικού πανεπιστημιακού κτιρίου της μπροστινής σειράς, παρά την παλαιότητα και την πολύχρονη χρήση αυτών και των θρανίων τους, ήσαν πολύ εϋπαρουσίαστες. Καί τό νεώτερης κατασκευής άμφιθέατρο, μέ τά από βερνικωμένο σκούρο ξύλο θρανία και καθίσματά του, άνετο, καλαίσθητο και ολοκάθαρο.

Στό ισόγειο του κεντρικού κτιρίου στεγάζονταν άκόμη τά σπουδαστήρια ή φροντιστήρια, καθώς τ' αποκαλούσαν, των πέντε σχολών μέ τίς βιβλιοθήκες τους. Της Θεολογικής, της Φιλοσοφικής, της Νομικής, της Φυσικομαθηματικής και της Ίατρικής. Τά υπόλοιπα δωμάτια τά κατείχαν τό πρωτόκολλο και οί γραμματείες της τρέχουσας ύπηρεσίας. Στόν επάνω όροφο, στόν όποιον όδηγοϋσε ή μεγάλη μαρμάρινη σκάλα που άρχιζε από τον προθάλαμο της κυρίας εισόδου, προς την άριστερή πλευρά του βρισκόταν τό γραφείο του Γεν. Γραμματέως, του Πρυτάνεως και ή αίθουσα της Συγκλήτου και προς την δεξιά πλευρά τό Λογιστήριο, τό Ταμείο και τά άλλα γραφεία. Τόν ενδιάμεσα των δύο πατωμάτων κεντρικό χώρο κατείχε ή ψηλοτάβανη μεγάλη αίθουσα των επίσημων συγκεντρώσεων, ή γνωστή μέ την όνομασία «Πανεπιστημιακή "Αουλα». Όλοι αυτοί οί χώροι που μνημόνευσα διατηρούν και σήμερα την ίδια διάταξη και έχουν την ίδια περίπου χρησιμοποίηση. Η προς την όδό Άκαδημίας μόνο πτέρυγα άλλαξε χρήση. Τότε και κατά τά μέχρι τον τελευταίο πόλεμο χρόνια φιλοξενούσε τό Ζωολογικό Μουσείο, που θαυμαζόταν για τον πλοϋτο των εκθεμάτων του. Των πολυάριθμων αντιπροσώπων του Ζωϊκού Βασιλείου, ταριχευμένων των μεγάλων και κατάλληλα συντηρημένων των μικρών (Εικ. 72).

Τό βασικό πανεπιστημιακό κτίριο διέθετε άκόμα δύο απλόχωρες μέ πεντελικό μάρμαρο καλοστρωμένες αϋλές, που συγκοινωνούσαν μεταξύ τους μέ τον διασχίζοντα τό κτίριο στενό διάδρομο. Αυτές άποτελοϋσαν τούς άνετους χώρους άναπαύσεως και λιγάκι μελέτης των φοιτητών. Η της Νοτιοανατολικής πλευράς αϋλή, ή-

71. Τό Πολιτικό Νοσοκομείο «Ἑλλίς», στό ὁποῖον λειτουργοῦσαν δύο πανεπιστημιακές κλινικές. Φωτογραφία τοῦ 1920.

72. Τό Ζωολογικό Μουσείο, πού στεγαζόταν στήν πρός τήν ὁδὸ Ἀκαδημίας πτέρυγα τοῦ Πανεπιστημίου, κατά φωτογραφία τοῦ 1920.

λιόλουστη κατά τά πρωϊνά, καί ή τῆς Βορειοδυτικῆς, μέ τή μεγάλη μαρμάρινη κρήνη τῆς, σκιασμένη κατά τήν ἴδια ὥρα, συχνάζονταν ἀπό τούς φοιτητάς, ἀνάλογα μέ τήν ἐποχή καί τόν καιρό πού ἐπικρατοῦσε.

Κατά τίς ἐνδιάμεσες τῶν μαθημάτων τους ὥρες, στίς αὐλές αὐτές, ἔκαναν κατά ὀμάδες τόν περίπατό τους. Συζητοῦσαν τά ἐνδιαφέροντά τους, περιδιαβάζοντας, ἢ καθισμένοι σέ κάποια ἄκρη μελετοῦσαν καί συμπλήρωναν τίς σημειώσεις τους. Καί ἅμα περνοῦσαν οἱ καθηγηταί τους θά σηκώνονταν νά τούς χαιρετίσουν μέ σεβασμό καί κάποτε θά τούς σταματοῦσαν γιά νά συζητήσουν μαζί τους καί νά ἐπιλύσουν, ἐκεῖ στό πόδι, τίς ἀπορίες τους, ἐπάνω στό μάθημά τους. Ἡ ἐν ὀνόματι τῆς Δημοκρατικῆς ἐλευθεριότητος καί ἰσότητος βάνουση συμπεριφορά τῶν νεωτέρων πρός τούς μεγαλυτέρους, πού ἐπικρατεῖ σήμερα, ἦταν τότε κάτι τό ἀδιανόητο καί τελείως ἀπαράδεκτο. Δέχονταν ὄλοι τότε πώς ἡ διαφορά τῆς ἡλικίας, τῶν γνώσεων καί τῆς πείρας ἔχει φυσικό ἐπακόλουθο τίς διαφορές κατατάξεως μεταξύ τῶν ἀνθρώπων καί ἐπομένως ἐπιβάλλει ἀνάλογους καί τούς τρόπους συμπεριφοράς τους. Ἡ ἀσέβεια καί ἡ βαναυσότης δέν δικαιολογοῦνταν μέ τό πρόσχημα τῆς δημοκρατικῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἰσότητος, ὅπως ἐπεκράτησε κατά τήν παροῦσα ἐποχή.

9. ΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΧΗΜΕΙΟ ΚΑΙ Η ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΓΕΙΤΟΝΙΑ ΤΗΣ ΝΕΑΠΟΛΕΩΣ

Φοιτητικό χώρο περισσότερο κλειστό και σχεδόν οικογενειακό αποτελούσε τό γειτονικό, πρὸς τό κεντρικό κατάστημα τοῦ Πανεπιστημίου, Χημεῖο τῆς ὁδοῦ Σόλωνος. Φυσικά γιά τούς σπουδάζοντας τίς Φυσικές Ἐπιστήμες καί ὡς φιλοξενουμένους καί, γιά ὀρισμένα μόνο μαθήματά τους, τούς φοιτητάς τῆς Ἱατρικῆς καί τῶν Σχολείων Φαρμακευτικῆς καί Ὀδοντιατρικῆς. Γιατί στό κτίριο αὐτό, ἐκτός τῶν μαθημάτων πού διδάσκονταν στά ἀμφιθέατρά του, γίνονταν ἐπίσης καί οἱ ἀσκήσεις τῆς Χημείας, τῆς Φυσικῆς καί τῆς Βοτανικῆς (Εἰκ. 75 καί 76). Γιά ἐμᾶς τούς Χημικούς οἱ πρακτικές ἀσκήσεις Ἐνοργάνου, Ὀργανικῆς καί Ἀναλ. Χημείας ἀπασχολοῦσαν ὄλα τά ἀπογεύματά μας, ἐκτός τοῦ Σαββάτου, καθ' ὄλα καί τά τέσσαρα χρόνια τῶν σπουδῶν μας. Ἀπό τίς 2 τό μεσημέρι μέχρι τίς 6 τό ἀπόγευμα, κατά τό τυπικό τοῦ προγράμματος, στήν πραγματικότητα ὁμως μέχρι τίς 8 ἢ καί τίς 9 τό βράδυ. Ὅλοι ἐμεῖς τότε, ἀντί νά ἐπιδιώκουμε πῶς νά τό σκάσουμε τό γρηγορότερο, παρακαλοῦσαμε νά μᾶς ἐπιτρέψουν τήν παράταση τῆς παραμονῆς μας ὥστε ἡ πρακτική μας ἐξάσκηση νά γίνει πληρέστερη. Καί ἄς ἦταν ἡ ἀτμόσφαιρα τῶν αἰθουσῶν, ἀπό τίς ἐξατμίσεις τῶν χημικῶν οὐσιῶν, ἀποπνικτική καί κάπως δηλητηριώδης, ἰδίως ἀπό τίς ἀναθυμιάσεις τοῦ ἀπαισίου ὑδροθείου. Κανείς δέν λογάριαζε αὐτές τίς ταλαιπωρίες. Μέσα σ' αὐτούς τούς περιορισμένους χώρους καί τήν ἀνυπόφορη ἀτμόσφαιρά τους διαβιοῦσαμε 6 - 7 ὥρες κάθε ἡμέρα καθ' ὄλα τά χρόνια τῶν σπουδῶν μας.

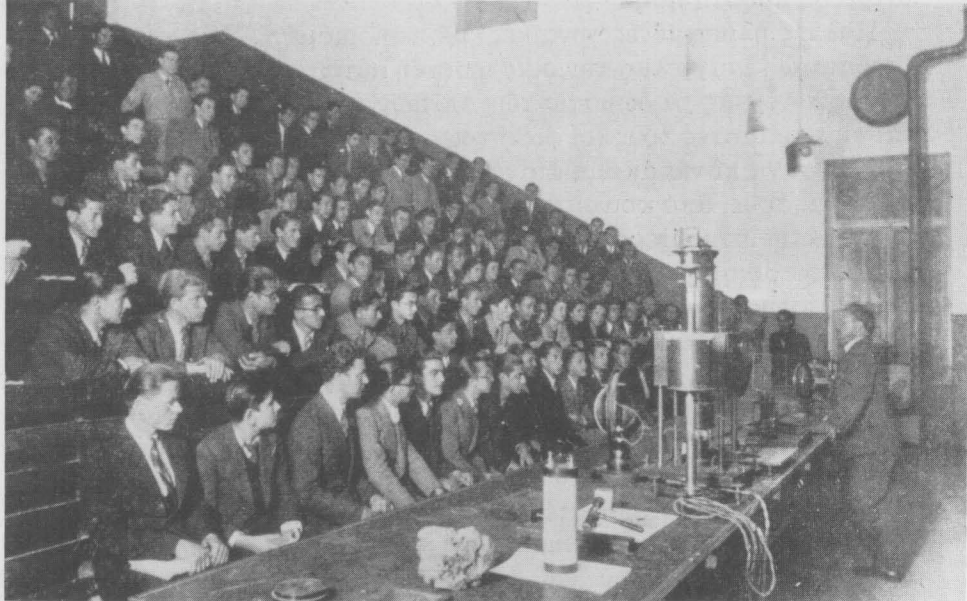
Τό Χημεῖο καί οἱ ἐργαστηριακές αἰθουσές του ἀποτελοῦσαν κατὰ τά χρόνια ἐκεῖνα οὐσιαστικά τό σπίτι μας. Τά χημικά ποτήρια καί τά ἄλλα σκεῦη τῶν ἀναλύσεων, δέν ἦσαν μόνο πειραματικά μέσα ἀλλά καί μαγειρικά. Τά χρησιμοποιοῦσαμε καί γιά τά ροφήματά μας. Γιά τό παρασκευαζόμενο ἀπογευματινό καφεδάκι μας ἢ τό τσαγάκι μας, πού τά ἐνισχύσαμε καί μέ τά κουλουράκια καί τά παξιμαδάκια τοῦ γειτονικοῦ φούρνου, τῆς γωνίας Σόλωνος καί Μαυρομιχάλη. Τοῦ πολὺ φημισμένου κατὰ τά χρόνια ἐκεῖνα γιά τήν ἐκλεκτή ποιότητα αὐτοῦ τοῦ εἶδους τῶν παρασκευασμάτων του. Μεγάλος προμηθευτής τότε τῶν γυρολόγων κουλουροπωλῶν, πού, μέ τή

χοντρή και γεμάτη σουσάμι, της μιάς δεκάρας, κουλούρα τους, διασκέδαζαν την πείνα κι επλούτιζαν τό κεφαδάκι των Ἀθηναίων. Αὐτός ὁ ἱστορικός φουρνός, μέ τά προϊόντα του, ἱκανοποιούσε και την ἰδική μας ὄρεξη, πού την μεγάλωνε ἢ ἐπί 7ωρο παρατεινόμενη στό Χιμεῖο ἐργασία μας. Ἐξυπηρετικό γιά μᾶς και τό γειτονικό καφεναδάκι ἐπί της Σόλωνος, μέ τό γραφικό κηπάρω της αὐλῆς του και τό πνιγμένο ἀπό τίς περικοκλάδες κίосκι του, γιά τά κάποτε παρεμβαλλόμενα, κατά τίς ὥρες της δουλειᾶς, ἔκτακτα και κάπως ἀπόκρυφα και βιαστικά ραντεβουδάκια μας.

Τό διάλειμμα, πού διέκοπτε τό τακτικό 7ωρο και κάποτε 10ωρο της ἀπογευματινῆς ἐργαστηριακῆς δουλειᾶς, τοῦ τσαγιοῦ ἢ τοῦ καφέ, και συγκέντρωνε την φοιτητική συντροφιά των ἀσκουμένων, μέ την ἐνδιαφέρουσα συζήτηση και τά παρεμβαλλόμενα χωρατά μας, συχνά τό τιμοῦσαν κι ἔπερναν μέρος και οἱ ἐπιμεληταί και μεταξύ αὐτῶν ὁ ἀλησμόνητος Δάλμας, αὐτός ὁ ἀκούραστος «πρωτοδάσκαλος» της Χιμεῖας. Ἄς ἦταν σχεδόν πατέρας μας κατά τά χρόνια. Τότε ὑπῆρχε συνεργασία στενή και πραγματική φιλία, μεταξύ των ἐπιμελητῶν και των φοιτητῶν, ἀλλά και ἀναγνώριση και σεβασμός. Ἡ μεγάλη οἰκειότης ποτέ δέν παρεξηγόταν και δέν κατέληγε σέ ἀπρέπειες και βαναυσότητες.

Και συχνά, ὅταν τύχαινε νά παραγγήσουμε και νά τελειώσουμε κατά τίς 10, ἀντί νά πᾶμε σπίτι, καταλήγαμε σέ κάποια ἀπό τίς γειτονικές ταβερνοῦλες της ὁδοῦ Σόλωνος, ἢ των παρόδων της. Ἐκεῖ, μέ τά μπακαλιαράκια, μέ φασουλάδα, μέ σαρδέλλες, μέ λίγο τυρί φέτα και λίγη ρετσίνα, πέρναμε τό δειπνο μας, συνεχίζοντας τή συζήτησή μας. Ἡ εὐχαρίστηση μεγάλη και ἡ δαπάνη ἀσήμαντη, ὀλίγες μόνο δραχμοῦλες, πού ὁ ἀριθμός τους ποτέ δέν ἔφθανε τόν διψήφιο.

Ἡ περί τό πανεπιστημιακά κτίρια περιοχή της Ἀθήνας, πού την ὄριζαν οἱ δρόμοι Σόλωνος, Μασσαλίας, Ἐμμ. Μπενάκη (τότε ὀνομαζόταν Προυστείου) και πρὸς τά ἐπάνω οἱ πρόποδες Λυκαβητιοῦ και ἡ ὁδός Καλλιδρομίου, ἢ περιοχή στην ὁποία πρωτοεπεξετάθη ἢ Ἀθήνα και γι' αὐτό ἀκριβῶς της δόθηκε τό ὄνομα «Νεάπολη», ἀποτελοῦσε τή φοιτητοῦπολη της παλαιότερης ἐποχῆς. Τά σπίτια της γειτονίας αὐτῆς, συνήθως διόροφα, μερικά τριόροφα ἀλλά και πολλά ἰσόγεια, τά τελευταῖα αὐτά και μέ μεγάλη ἐσωτερική αὐλή, κατοικούμενα τά περισσότερα ἀπό μικροαστικές οἰκογένειες, ἐνοίκιαζαν κατά κανόνα δωμάτια σέ φοιτητάς. Παρεχοντας ἐπίσης και την στοιχειώδη περιποίηση και μερικά και διατροφή, ἀποτελοῦσαν εἶδος μικροῦ οἰκοτροφείου. Οἱ εὐπορώτεροι φοιτηταί κρατοῦσαν μοναχικό δωμάτιο και οἱ ἄλλοι ἔμεναν, δύο ἢ και τρεῖς στό ἴδιο. Τοῦς δέχονταν μέ ἀγάπη, σάν μέλη της οἰκογένειάς τους, και τύχαιναν

73. Κατά τήν ώρα τής διδασκαλίας του Καθηγητού τής Φυσικής Δ. Χόνδρου στο μεγάλο άμφιθέατρο του Χημείου (Φωτογρ. του 1920).

74. Κατά τήν ώρα τής διδασκαλίας του Καθηγητού Γεωλογίας-Παλαιοντολογίας Θ. Σκούφου στην αίθουσα τής αὐλῆς ὁδοῦ Μασσαλίας (Φωτογρ. του 1920).

πατρικής προστασίας.

Πολλές ηλικιωμένες γυναίκες, μέ περιορισμένα οικονομικά, ασκοῦσαν ὡς ἐπάγγελμα τὴν οἰκοτροφικὴ αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἐπιχείρηση, μισθώνοντας τὰ δωμάτια τῶν σπιτιῶν τους στό φοιτητόκοσμο. Καί οἱ ἐνοικιαστές τους (οἱ φοιτήτριες καί μάλιστα ἀπό ἐπαρχία ἀποτελοῦσαν σπάνιο ἀκόμη φαινόμενο) ἔπερναν θέση μελῶν τῆς οἰκογενείας τους, ἀπό κοινοῦ μέ τὰ δικά τους παιδιά. Ἐνα ἀπό τὰ τότε χαρακτηριστικώτερα φοιτητόσπιτα ἦταν κι ἐκεῖνο τό παλαιό μεγάλο, πού βρισκόταν στή γωνία Σόλωνος καί Μασσαλίας πού τό ἀντικατέστησε ἕνα μέγαρο τῆς Τηλεφωνικῆς Ἑταιρείας.

Οἱ συμβιώσεις αὐτές, ἄλλες ἦσαν ἄρμονικές καί ἄλλες δύσκολες ἢ καί ἐπικίνδυνες ἐξ αἰτίας τῶν στενόχωρων οικονομικῶν μέσων τῶν συμβαλλομένων ἀλλά καί γιά ἄλλους λόγους. Πολλές ὀδηγοῦσαν σέ εὐτυχεῖς καταλήξεις ἀλλά καί πολλές σέ οἰκογενειακές περιπέτειες. Πολύ ἐπικίνδυνη καταντοῦσε, μέ τὰ τότε ἐπικρατοῦντα ἦθη, ἡ κάτω ἀπό τὴν ἴδια στέγη συμβίωση ἀγοριῶν καί κοριτσιῶν, παιδιῶν ὄλο ζωντάνια, αἴσθημα καί πάθος. Τῶν κοριτσιῶν τῆς νοικοκυρᾶς καί τῶν νεαρῶν ἐνοικιαστῶν τῆς. Τὰ εἰδύλλια δέν ἔλειπαν καί ἄλλα εἶχαν εὐτυχές τό τέλος καί ἄλλα δραματικές ἐξελίξεις. Ὁ ἀξέχαστος Ξενόπουλος, μέ τό θεατρικό του ἔργο «Οἱ Φοιτηταί», μᾶς παρουσιάζει κατά τόν παραστατικώτερο τρόπο τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, τοὺς ἥρωές τῆς καί τίς περιπέτειές τῆς.

Σάν βοηθός καί κατόπιν ἐπιμελητῆς στή Φυσικομαθηματικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου μας, δέν διέκοψα καί μετὰ τὴν ἀπόκτηση τοῦ πτυχίου μου τὴν ἐπαφὴ μου καί τὴ συναναστροφή μου μέ τό φοιτητικό κόσμο. Τόν ἔζησα στενά, φυσικά ἀπό ἄλλη θέση, τόν γνώρισα, τόν ἀγάπησα καί ἐνδιαφέρθηκα γιά τὰ προβλήματά του, κατά τὰ χρόνια πού ἀκολούθησαν μέχρι τὴ δεκαετία τοῦ '40. Ἡ γειτονιά τῆς «Νεάπολης», καθ' ὄλη αὐτὴ τὴν περίοδο, δέν ἔπαυσε ν' ἀποτελεῖ τὴ φοιτητοῦπολη τῆς Ἀθήνας. Καί δέν ἄλλαξε μορφή, παρ' ὅτι κατά τὰ μεταγενέστερα χρόνια οἱ συνθήκες συνβιώσεως μεταξύ οἰκοδοσποτῶν καί ἐνοικιαστῶν ἀρκετὰ ἐβελτιώθηκαν καί ἐκσυγχρονίσθησαν.

Ἡ Νεάπολη, μέ τό πλῆθος τῶν φοιτητῶν πού τὴν κατοικοῦσε, κατά τὴν ἐποχὴ τῶν ἰδικῶν μου φοιτητικῶν χρόνων, παρουσίαζε ἰδιαίτερη ζωτικότητα καί νεανικὴ κίνηση. Μέ τίς λαϊκὲς μικροταβέρνες τῆς, τὰ διάφορα κεντράκια τῆς καί τὰ μικροεμπορικά τῆς καί ἀκόμα τοὺς τύπους τῶν ἀνθρώπων πού τὴν σύχναζαν, διατηροῦσε ἔντονο τόν χαρακτήρα τῆς παλιᾶς παραδοσιακῆς Ἀθήνας. Τὴν κατεῖχε χαρά, γέλιο καί τραγοῦδι καί συχνά, μέ τὴ νυκτερινὴ καντάδα, ἦταν διάχυτο τό πνεῦμα καί τό ἄρωμα τῆς «ἀνθισμένης ἀμυγδαλιᾶς». Δέν εἶχε καμιὰ ὁμοιότητα μέ τό σημερινό καθεστῶς τῆς βίας καί τῆς βαναυσότητος καί τῆς ὁσμῆς πού διαχέουν τὰ ναρκωτικά καί τὰ ἐκρηκτικὰ ὑλικά τῶν αὐτοσχέδιων βομβῶν. Οἱ φημισμέ-

νες γραφικές ταβέρνες της, εκείνης τῆς ἐποχῆς πρό πολλοῦ ἔχουν ἐκλείψει. Μιά μόνο διασώζεται, κατά τό ἐξωτερικό της τουλάχιστον ἀναλλοίωτη, παρά τό πέρασμα ἀπό τότε 70 καί πλέον χρόνων, ὥστε ν' ἀποτελεῖ σήμερα ἀληθινό μνημεῖο. Αὐτή πού βρίσκεται στή γωνία Μαυρομιχάλη καί Βασ. Βουλγαροκτόνου.

Οἰκοδομικά, ἡ περί τό Πανεπιστήμιο περιοχή καί ἡ γειτονική Νεάπολη, ἔχουν ἀπό χρόνια κατά πολύ ἀλλάξει. Πολλά ἀπό τά ἐκεῖ παλαιά κτίρια ἐξέλειπαν, ἀλλά καί μερικά διασώθηκαν. Μεταξύ τῶν διασωζομένων τά δύο ἀξιολογώτερα. Τό ἄλλοτε Πολιτικό Νοσοκομεῖο ἢ «Ἐλπίς», πού σήμερα ἀναμορφωμένο στεγάζει τό «Πνευματικό Κέντρο τοῦ Δήμου Ἀθηναίων», καί τό ποτέ ἐκπαιδευτήριο τοῦ Γρηγ. Παπαδοπούλου, πού, ἀπό τό 1870 ἰδιοκτησία πανεπιστημιακή, στέγασε ἐπί μία 100ετία, ὅπως ἀναφέραμε, ἐργαστήρια, αἴθουσες διδασκαλίας καί μουσειακές συλλογές. Καί τά δύο θαυμάσια αὐτά οἰκοδομήματα, μετά τήν ἐπιτυχή ἀναπαλαιώσή τους, δείχνουν τήν ὁμορφιά τους καί ἀποτελοῦν σήμερα στόλισμα γιά τήν Ἀθήνα καί ἀρχιτεκτονικό συμπλήρωμα τοῦ ἄλλου κοσμήματός της, τοῦ τριπτύχου Πανεπιστημίου — Ἀκαδημίας — Ἐθν. Βιβλιοθήκης.

Οἱ δύο γωνίες Ἀκαδημίας - Σίνα καί Ἀκαδημίας — Ἴπποκράτους, μέ μικροκτίσματα τήν τότε ἐποχή, οἰκοδομήθηκαν μετά τό 1920 κι ἀπόκτησαν ἡ πρώτη μία ὀγκώδη παλαιοῦ τύπου πολυκατοικία καί ἡ ἄλλη, πού ἦταν ἰδιοκτησία τοῦ Πανεπιστημίου, τή Φοιτητική του Λέσχη. Ἐνα πολυόροφο καί μᾶλλον κακόγουστο κτίριο, τελείως ἀσύμφωνο πρός τό περιβάλλον του, ἰδίως πρός τό γειτονικό του ἀρχιτεκτόνημα τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, πού διακρίνεται γιά τή μεγαλοπρέπεια καί τήν ὁμορφιά του. Τό παρά τή Λέσχη ἐπί τῆς ὁδοῦ Ἀκαδημίας μικρό νεοκλασσικό κτίριο, μέ τή μεγάλη αὐλή του, τοῦ ἄλλοτε παρθεναγωγείου Χουρμούζη, τό ὁποῖον ἐπί μία 30ετία στέγασε τό Γεν. Χημεῖο τοῦ Κράτους μαζί μέ τό γειτονικό του παλαιό θέατρο Ὀλύμπια ἀποτελέσαν τόν χώρο ἐπί τοῦ ὁποῖου ἀνεγέρθηκε τό σημερινό μεγάλο θέατρο Ὀλύμπια. Προχωρώντας καί ἐπί τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τῆς Ἀκαδημίας, στό κέντρο τοῦ τετραγώνου Χαρ. Τρικούπη, Ἀκαδημίας καί Ζωοδ. Πηγῆς, βρισκόταν ἄλλοτε ἡ Ἴόνιος Σχολή Καβαλιεράτου, στό παλαιϊκό μέγαρό της. Μετά τήν κατεδάφισή του, ἡ διαφιλονικούμενη μεγάλη ἐλεύθερη ἔκταση ἀποτελεῖ ἀσχημία. Πολλές σκέψεις καί ὑποδείξεις διά τήν καταλληλότερη ἀξιοποίηση τοῦ χώρου αὐτοῦ, ἔχουν γίνει κατά τήν τελευταία 35ετία, χωρίς καμιά ἀπόφαση νά λαμβάνεται. Ἐνῶ ἀσφαλῶς ἡ καλυτέρα λύση θά ἦταν ἡ ἀναγκαστική ἀπαλλοτριώσή του καί ἡ μετατροπή του σέ πλατεία, κάτι τό πολύ χρήσιμο γιά ν' ἀναπνεύσει ἡ ἀσφυκτική αὐτή περιοχή τῆς Πρωτεύουσας. Τέλος τό ἀπέναντι μέγαρο τῆς γωνίας μέ τόν ὁδὸ Γενναδίου, ἕνα ἀπό τά ὠραιότερα καί πολυτελέστερα τῆς παλαιᾶς καλῆς Ἀθήνας, κατεδαφίσθη-

κε πρόσφατα κι αντικαταστάθηκε μ' ένα πολυόροφο κτίριο γραφείων, φτιαγμένο εξ όλοκέρου από μαυριδερό γυαλί, πού φαίνεται σάν νά πενθεί τό ίδιο γιά τήν άθλιότητά του και πού μέ τή άγχώδη μαυρίλα του καταθλίβει τόν διαβάτη.

Χωρίς ξεχωριστή άρχιτεκτονική άξία, αλλά πάντοτε, παρά τήν άπλότητά τους, γραφικά τά σπίτια τής περιοχής πού εξέλειπαν, έχουν αντικατασταθεί σήμερα από νέα και όγκώδη κτίρια. Στη θέση τους ξεφύτρωσαν οί αιώνιες πολυκατοικίες τής σύγχρονης Άθήνας, μέ τήν γνωστή άπογοητευτική και ψυχρή εμφάνισή τους, τήν θυμίζουσα περισσότερο άποθήκες ή έργοστάσια παρά καλαισθητες και φιλόξενες στέγες πολιτισμένων ανθρώπων. Μεταξύ τών εξαφανισθέντων και τό εις τήν άρχή τής Μαυρομιχάλη σπίτι, στόν όποιον ό άλησμόνητος δημοσιογράφος και λόγιος Γεωργ. Άγγ. Βλάχος στέγασε γιά λίγο διάστημα τήν «Καθημερινή» του, όταν τήν πρωτοεξέδωσε κατά τό 1919. Επίσης τό παρακείμενό του, στή γωνία μέ τήν Άκαδημίας, όπου έπί χρόνια κατοίκησε ό διάσημος Καθηγητής τής Νομικής Κ. Πολυγένης. Στή γωνία πάλι τής Μαυρομιχάλη μέ τήν Σόλωνος, άπέναντι από τόν ιστορικό φούρνο, βρισκόταν ή κατοικία του Καθηγητού τής Θεολογικής Σχολής Μεσολωρά, ένα συμπαθητικό μικρό διόροφο.

Άπό τά διασωθέντα τής περιοχής είναι και τό γειτονικό τους, έπί τής Μαυρομιχάλη άριθ. 6 μεγαλοπρεπές μέγαρο του τραπεζίτη Διον. Λοβέρδου, πού άλλοτε γνώρισε ήμέρες μεγάλου πλούτου και κοσμικότητας. Έγκαταλελειμένο και έρειπωμένο στέκει άκόμη στή θέση του σάν φάντασμα του παρελθόντος. Σέ έσωτερική πτέρυγα του κτιρίου αυτού στεγαζόταν και τό ιδιωτικό Βυζαντινολογικό Μουσείο Διον. Λοβέρδου, μέ τά πολύτιμα έκθέματά του. Τίς πολυάριθμες άνεκτιμήτου άξίας εικόνες και τά άλλα έκκλησιαστικά κατάλοιπα. Οί χώροι του ήταν κατάλληλα διαμορφωμένοι και διακοσμημένοι και μία στενή προέκτασή τους έφθανε μέχρι τήν όδό Άκαδημίας άπ' όπου και ή είσοδος του Μουσείου αυτού. Η εκεί διασωζόμενη στενή πρόσοπή της, μέ τόν άριθμό 52Α, είναι από πελεκητό παρόλιθο σέ σχέδιο πορτασιάς βυζαντινής έκκλησίας. Η βαρειά σιδερένια πόρτα της, κλειστή από χρόνια, άποτελεί ένα άκόμη μνημείο τής περασμένης καλής έποχής.

75. Στην αίθουσα ασκήσεων Ὀργανικῆς Χημείας τοῦ Χημείου τῆς ὁδοῦ Σόλωνος (Φωτογρ. τοῦ 1922).

76. Στην αίθουσα ασκήσεων Ἀνοργάνου καί Ἀναλυτικῆς Χημείας τοῦ Χημείου τῆς ὁδοῦ Σόλωνος (Φωτογρ. τοῦ 1922).

10. Η ΑΘΗΝΑ ΚΑΙ ΤΟ ΠΑΛΑΙΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΛΕΙΨΥΔΡΙΑΣ ΠΟΥ ΑΛΛΟΤΕ ΤΗΝ ΜΑΣΤΙΖΕ

Ἡ Ἀθήνα, κατά τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ αἰῶνα μας καί τὰ τελευταῖα τοῦ προηγούμενου, ὑπέφερε φοβερά ἀπό λειψυδρία. Ἡ ὑδροδότησή της βασιζόταν σχεδόν ἀποκλειστικά στό παλαιό ὕδραγωγεῖο της, τό Ἀδριάνειο, πού ἀνέκαθεν μικρό, μέ τή μεγάλη αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κατοίκων της, ἀποδεικνυόταν ἀνεπαρκέστατο. Ὑπῆρχε βέβαια δίκτυο διανομῆς στά σπίτια τῶν κεντρικῶν συνοικιῶν της ἀλλά ἡ χορήγηση τοῦ νεροῦ γινόταν ὀρισμένες μόνο ἡμέρες τῆς ἑβδομάδος, σέ κάθε περιοχῆ, καί γιά ὀλίγες ὥρες. Ἔτσι κάθε σπίτι ἔπρεπε νά εἶναι ἐφοδιασμένο, γιά τήν ἀποθήκευση τῆς ποσότητος πού θά χρειαζόταν κατά τίς ἐνδιάμεσες ἡμέρες, μέ μεγάλο τζίγκινο τεπόζιτο.

Αὐτά ἐφαρμόζονταν καί ἐξυπηρετοῦσαν, φυσικά ἀνεπαρκέστατα, τίς ἀνάγκες τῶν κεντρικῶν συνοικιῶν της. Γιά τίς ἄλλες, τῆς περιφέρειας, στίς ὁποῖες δέν ὑπῆρχε ἐγκατάσταση νεροῦ στό κάθε σπίτι, ἡ ὑδροδότηση γινόταν μέ μεγάλη δυσχέρεια διά τῆς κοινῆς βρύσης τῆς γειτονιάς. Οἱ γυναῖκες συγκεντρώνονταν μέ τούς τενεκέδες τους καί τὰ ἄλλα σκευῆ, κάνοντας οὐρές, στίς βρύσες, περιμένοντας ὑπομονητικά τόν ἐρχομό τοῦ νεροῦ κατά τίς προγραμματισμένες ἡμέρες καί ὥρες. Προσπαθοῦσε ἡ κάθε μιά τους νά ἐξασφαλίσει ὅσο τό δυνατόν περισσότερη ποσότητα εἰς βάρος τῆς ἄλλης γιά τίς ἀνάγκες τοῦ σπιτικοῦ της, μέ ἀποτέλεσμα παρεξηγήσεις, διαπληκτισμούς καί συχνά ἥρωϊκούς καυγάδες. Καί ὑπῆρχαν κι ἐκεῖνες πού δέν πρόφθαιναν, γιατί βρίσκονταν τελευταῖες στό ἄκρο τῆς οὐράς, κι ἔμεναν χωρίς νερό γιά ὅλες τίς ἡμέρες πού θά ἀκολουθοῦσαν τήν διακοπή τῆς διανομῆς του.

Τήν ὑδροδότηση διά τῆς συνοικιακῆς βρύσης τήν συμπλήρωναν οἱ νερουλάδες πού μετέφεραν μέ τή σουστα καί πουλοῦσαν νερό, μέσα σέ στάμνες, καλό καί καθαρό, προερχόμενο ἀπό πηγές τῶν περιχώρων, πού πανάκριβο χρησιμοποιεῖτο φυσικά μόνο γιά πόσιμο. Ἀπό τήν Καισαριανή, τό Μαροῦσι καί ἄλλες γνωστές καί φημισμένες πηγές. Ἐπίσης βοηθοῦσαν τά ἀκόμη τότε ὑπάρχοντα σέ πολλές αὐλές πηγάδια, πού τό νερό τους τό ἀντλοῦσαν πολύ κοπιαστικά μέ τό μαγκάνι ἢ τή χειροκίνητη τρόμπα. Νερό δέ ἀρκετά ἐπικίνδυνο ἐξ

αίτιας τῆς ἀμφίβολης καθαρότητάς του καί γι' αὐτό προοριζόμενο μόνο γιά τή λάτρα τοῦ σπιτιοῦ. Στίς περισσότερες περιπτώσεις ἦταν μολινσμένο ἀπό τίς διηθήσεις τῶν ὑγρῶν τῶν γύρω βόθρων. Δίκτυο ὑπονόμων ἀνύπαρκτο ἀκόμη τότε στήν Ἀθήνα ἀνάγκαζε τό κάθε σπίτι νά διαθέτει στήν αὐλή του τόν μεγάλο σκεπασμένο λάκκο πού ἀποτελοῦσε τόν ἀπαραίτητο βόθρο του. Χωρίς καμιά τεχνική πρόβλεψη γιά τήν στεγανότητά του ἢ γιά κατασκευή μέ σύστημα σηπτικῆς ἐπεξεργασίας τῶν ἐκεῖ συγκεντρωνομένων ἀκαθάρτων λυμάτων. Καί ἀπό αὐτή τήν αἰτία, τῶν μολισμένων πηγαδίστων νερῶν, ὁ τύφος καί οἱ γαστρικοί πυρετοί ἐνδημοῦσαν κατά τά χρόνια ἐκεῖνα καί ταλαιπωροῦσαν τοὺς Ἀθηναίους. Ὑπό αὐτές τίς συνθήκες, τοῦ ἀνεπαρκέστατου νεροῦ, ὑστεροῦσε φυσικά πολύ, τόσο ἡ καθαριότης τῆς πόλεως, ὅσο καί ἡ δημιουργία καί ἡ συντήρηση δημοτικῶν κήπων. Καί οἱ μικροί ανθόκηποι — πού τόσο τοὺς ἀγαποῦσαν οἱ Ἀθηναῖοι καί τοὺς διατηροῦσαν στή μικρή αὐλή τους — ἀπαιτοῦσαν πολλοὺς κόπους καί μεγάλες οἰκονομικές θυσίες.

Τό πρόβλημα νεροῦ συνεχῶς ἐντεινόμενο κατέληξε ἐπὶ κυβερνήσεως Ἀνδρέα Μιχαλακοπούλου (1925), ὕστερα ἀπό μελέτες, προτάσεις καί ἄγονες συζητήσεις ἐτῶν, στήν ὑπογραφή συμβάσεως μέ τήν Ἀμερικανική κατασκευαστική Ἑταιρεία Οὐλεν, πού, μέ τό φράγμα τοῦ Μαραθῶνος πού κατασκεύασε καί τήν ἐκεῖ δημιουργία λίμνης συλλογῆς ὀμβρίων καί πηγαίων ὑδάτων, ἐξασφαλίσθηκε ἀπό τό 1931 τό γιά τήν Ἀθήνα ἀπαιτούμενο πολύτιμο νερό. Ὑπεραρκετό γιά τίς ἀνάγκες ἐκείνης τῆς ἐποχῆς.

Δέν πέρασαν ὅμως πολλά χρόνια καί τό ἀλματώδες μέγλωμα τῆς πόλεως ἀπέδειξε καί αὐτό τό ἔργο ἀνεπαρκές ὥστε ν' ἀκολουθήσει ἡ κατασκευή νέας μεγαλύτερης συλλεκτηρίου λίμνης, στή θέση τῆς παλαιᾶς μικρῆς, τῆς γνωστῆς Ὑλίκης, καί τελευταῖα τοῦ γιγαντιαίου φράγματος τοῦ Μόρνου. Μέ τά μεγάλα καί δαπανηρότατα αὐτά τεχνικά ἔργα καί τόν ἀπό ἐκεῖ τεράστιο ἀγωγό πού μεταφέρει τό νερό τῆς λίμνης τοῦ Μόρνου στήν Ἀθήνα, ἔχει λυθεῖ τό ὑδατικό πρόβλημα καί αὐτῆς καί τῶν περὶ αὐτήν συνοικισμῶν τῆς Ἀττικῆς γιά ἀρκετά χρόνια, καθῶς ἐλπίζεται.

Ἦταν ὅμως ἀνέκαθεν ἡ Ἀττική καί ἰδιαίτερα ἡ Ἀθήνα, καθῶς πιστεύεται, τόσο πολύ ἀνυδρη καί ἀρχμηρά; Οἱ πηγές καί τά ποτάμια τῆς περιοχῆς μπορεῖ νά μὴ ἦσαν τόσο μεγάλα καί σέ νερό ἀφθονα ὄχι ὅμως καί τελείως ἀνεπαρκῆ, καθῶς θέλουν νά τά παρουσιάσουν. Κατά τοὺς πολύ παλαιότερους χρόνους γινόταν συγκέντρωση καί μεγάλη συλλογή νεροῦ χάρις στά πολλά καί ἐκτεταμένα δάση τῆς Ἀττικῆς πού ρύθμιζαν καί παρέτειναν χρονικά τήν πτώση τῶν βροχῶν, διευκολύνοντας τήν κανονική διείδυση τῶν ὑδάτων τους στό ὑπέδαφος καί τήν ἐκεῖ ἀποθήκευσή τους σέ ὑπόγειες φυσικές λί-

μνες. Έτσι ή Ἀττική δέν ἀναφέρεται ὡς ξηρή καί ἄγονος κατά τά πολύ περασμένα χρόνια, ἀλλά ἀντίθετα ὡς δροσερή, γόνιμη καί δασωμένη. Ὁ σήμερα φαλακρός Ὑμηττός, πού ἀνέκαθεν προστάτευε ὀριοθετώντας τήν Ἀθήνα, ἦταν κατάφυτος ἀπό τεράστια δάση καί πολυειδή καί ἀφθονο θαμνώδη βλάστηση. Καί αὐτή τήν θαλερότητα τήν παρουσίαζε μέχρι καί τούς τελευταίους αἰῶνες. Ὁ Τοῦρκος περιηγητής Ἐβλιᾶ Τζελεπῆ, πού ἐπισκεύθηκε τήν Ἀττική καί τήν Ἀθήνα κατά τόν 16ο αἰῶνα, προγενέστρα τῶν ἄλλων ξένων περιηγητῶν τῶν προαπελευθερωτικῶν χρόνων, περιγράφει μέ ζωηρές ἐκφράσεις καί μέ μεγάλο θαυμασμό αὐτόν τόν δασικό πλοῦτο τοῦ Ὑμηττοῦ.

Οἱ πόλεμοι, οἱ δηώσεις καί οἱ ἀνεμπόδιστες καταστροφές τῶν δασῶν ἀπό μέρους τῶν κατοίκων τῆς Ἀττικῆς, ἐπέφεραν τήν ἀποψίλωσή της ἤδη ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα. Καί ἡ ἀπό τότε καταστροφική τακτική τελευταῖα συμπληρώνεται καί ἀπό τίς συνεχιζόμενες μεγάλες πυρκαϊές. Φυσικά, ἐπί πλέον αὐτῶν, συμβάλλει καί ἡ ἀνεμπόδιση ἐπέκταση τῆς πόλεως καί τό πολυάνθρωπο τῶν κατοίκων της. Ἀπό τή μιά μεριά ἔχουμε τεράστια αὔξηση τῶν σέ νερό ἀναγκῶν καί ἀπό τήν ἄλλη εἶχαμε, μέχρι πρό ὀλίγου, τή συστηματική ξύλευση τῶν δασῶν, πρὸς ἐξυπηρέτηση τῶν σέ καύσιμο ὕλη ἀναγκῶν, ἀφοῦ τό ξύλο ἀποτελοῦσε τήν κύρια καύσιμο καί σχεδόν μόνη ἐνεργειακή πηγή. Καί μέ τόν περιορισμό τῶν δασῶν, ὡς φυσικό ἀποτέλεσμα, τήν ἐλάττωση καί τῶν εἰς τό ὑπέδαφος ἀποθηκευμένων ὕδατων.

Τό πρόβλημα τῆς λειψυδρίας ἄρχισε νά διαφαίνεται ἀπό πολύ παλαιότερα. Ἀπό τό 1875 ὅταν ἡ Ἀθήνα ἀριθμοῦσε μόνο 67.000 κατοίκους (ἀπογραφή τοῦ 1879). Ὁ Λῆμος Ἀθηναίων ἀνέθεσε τότε τήν μελέτη του, πρὸς ὑπόδειξη μέτρων ἐπιλύσεώς του, στόν διάσημο Μεταλλειολόγο Καθηγητή Ἀνδρέα Κορδέλλα. Ἐπί δύο χρόνια (1877 - 1879) ἐργάσθηκε συστηματικά γι' αὐτό τό θέμα, μελετώντας καί ἐρευνώντας γεωλογικά καί ὑδρολογικά ὁλόκληρο τό λεκανοπέδιο τῆς Ἀττικῆς. Ἡ σπουδαία μελέτη του, μέ τόν τίτλο «Αἱ Ἀθηναί ἐξεταζόμεναι ὑπό ὑδρολογικῆν ἄποψιν» (172 σελίδων) δημοσιεύθηκε τό 1879 καί πραγματικά εἶναι πλήρης καί ἐξαντλητική τοῦ θέματος, ὑπό τά τότε ἰσχύοντα τῆς ἐπιστήμης. Τήν συνοδεύει καί λεπτομερῆς ὑδρολογικός χάρτης τοῦ λεκανοπεδίου τῶν Ἀθηνῶν.

Σύμφωνα μέ τίς ὑποδείξεις της, ἐκτελέσθηκαν κατόπιν, ὑπό τήν ἐπίβλεψη τοῦ Κορδέλλα, τεχνικά ἔργα ἀξιόλογα γιά τήν ἐξασφάλιση τοῦ ἀπαιτουμένου γιά τήν πόλη νεροῦ.

Μέ τήν μελέτη του ὁ Κορδέλλας χαρακτήριζε ἀπό τότε ὡς «ἀλόγιστη» τήν συνεχιζομένη μεγέθυνση τῆς πόλεως καί συνιστοῦσε ὡς ἐπιβαλλόμενο τόν περιορισμό της. Πού νά φαντασθεῖ, πῶς μέσα σέ μιά 100ετία θά εἶχε ἐπέλθει ὁ 70ταπλασιασμός της. Πῶς ὁ μισός

77. Ο Καθηγητής Θ. Σκουφος μαζί με τις φοιτήτριές του
 σέ γεωλογική έκδρομή. Δίπλα του ο Καθηγητής
 τής Σεισμολογίας Ν. Κρητικός (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1933).

78. Ο Καθηγητής Θ. Σκουφος, κατά τήν γεωλογική έκδρομή
 στό Φράγμα τοῦ Μαραθῶνος, μετέχει τοῦ ἀπογευματινοῦ
 φοιτητικοῦ γλεντιοῦ (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1933).

πληθυσμός της χώρας, περί τά 4.000.000, θά είχε συγκεντρωθεί στην Ἀττική. Τήν Ἀθήνα, τόν Πειραιᾶ καί τούς ἐκτεταμένους γύρω ἁστικούς καί ἐξοχικούς συνοικισμούς τους.

Ο Κορδέλλας,²¹ κατά τήν ἐξονυχιστική μελέτη τοῦ θέματος, δέν περιορίσθηκε μόνο στίς γεωλογικές καί ὑδρολογικές συστηματικές ἔρευνές του, ἀλλά καί στήν σπουδή ὄλων τῶν σχετικῶν κειμένων τῶν ἀρχαίων συγγραφέων καί τήν συγκέντρωση τοῦ ἐξ αὐτῶν πληροφοριακοῦ ὕλικου. Ἔτσι τό δημοσίευσμά του, ἐκτός τῶν ἄλλων, μᾶς παρέχει καί τήν πλήρη ἐξιστόρηση τοῦ ὄλου ὕδατικοῦ θέματος τῆς Ἀττικῆς καί ἰδιαίτερα τῆς Ἀθήνας. Μέ βάση τήν μελέτη του αὐτή, ἀλλά καί ἀπό τό ἄλλο ἱστορικό ὕλικό πού ἔχουμε ὑπ' ὄψει μας, θά ἀπασχολήσει καί ἐμᾶς αὐτό τό θέμα, πού τόσο ἐνδιέφερε καί πάντοτε ἐνδιαφέρει τούς Ἀθηναίους.

Κατά τήν ἀρχαιότητα, ἡ Ἀθήνα ὑδροδοτεῖτο ἀπό μεγάλα πηγᾶδια, πού πολλά ἐξ αὐτῶν συγκοινωνοῦσαν μεταξύ τους διά ὑπογείων ἀγωγῶν. Αὐτά, μέ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις καταστράφηκαν ἢ καταχώθηκαν μέ τό πέρασμα τοῦ καιροῦ. Ἐπίσης ὑπῆρχαν ὕδραγωγεῖα κατασκευασμένα παρά τίς κοίτες τῶν ποταμιῶν Ἴλισσοῦ, Ἡριδανοῦ καί Κηφισοῦ, πού καί αὐτά, ἀργότερα, καταστράφηκαν ὀλοκληρωτικά ἢ σέ μεγάλα τμήματα τῆς διαδρομῆς τους. Ὑπολείμματά τους ἀνακάλυψε ὁ Κορδέλλας, ὅπως αὐτό πού παρέχει νερό στόν Βασιλικό Κήπο (τό ὀνομάζει «Τσακουμάνου»), τό ἄλλο τῆς περιοχῆς Γουδιοῦ κι ἐκεῖνο πού κατά τήν ἀρχαιότητα μετέφερε νερό στό Στάδιον. Ἡ πηγὴ τῆς κοίτης τοῦ Ἴλισσοῦ, ἡ γνωστή ὡς Καλλιρρόη ἢ Ἐννεάκρονος, ἦταν, κατά τόν Πausανία, ἡ μόνη πηγαίας μορφῆς ἀξιόλογος παροχῆ νεροῦ ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Μικρές πηγές, ὑπῆρχαν ἀκόμη καί στήν Ἀκρόπολη καί τήν Πνύκα. Τά πολλά μικρά, παλαιά ὕδραγωγεῖα, συλλογῆς καί μεταφορᾶς νερῶν ἀπό τόν Ὑμηττό, καταστράφηκαν καί μόνο ἐλάχιστα ὑπολείμματά τους κατόρθωσε ν' ἀνακαλύψει ὁ Κορδέλλας. Λειτουργοῦσε, τέλος, καί ἓνα ὕδραγωγεῖο, πού ὁ ἀγωγός του ἀκολουθοῦσε τά μακρά τεῖχη καί κατευθυνόταν στόν Πειραιᾶ. Σ' αὐτό μεταφέρονταν κι ἔφεταν καί

---

21. Γόνος ἀρχοντικῆς οἰκογένειας, πού καταγόταν ἀπό τά Ἀμπελάκια τῆς Θεσσαλίας, ὁ Α. Κορδέλλας γεννήθηκε στή Σμύρνη τό 1836 καί πέθανε στήν Ἀθήνα τό 1909. Σπούδασε στήν Γερμανία φυσικές ἐπιστήμες καί μετά τή φοίτηση σέ διάφορα πανεπιστήμιά της, πήρε τό δίπλωμα τοῦ μεταλλειολόγου μηχανικοῦ ἀπό τή φημισμένη εἰδική σχολή τῆς Freiberg. Ἀπό τό 1860 καί ὕστερα, μελέτησε κι ἐρεύνησε τά γεωλογικά καί μεταλλευτικά θέματα τοῦ τόπου μας κι ἀποδοτικά ἐργάσθηκε ὡς μηχανικός μεταλλείων σέ διάφορες ἐπιχειρήσεις, μεταξύ τῶν ὁποίων στή Γαλλική «Ἴλαρ. Ροῦ καί Σία» καί κατόπιν στήν Ἐταιρεία Μεταλλουργείων Λαυρείου, ὡς ἀρχιμηχανικός της. Γιά τίς ἔρευνές του περιόδευσε ὀλόκληρη τήν Ἑλλάδα, τή Μακεδονία καί τή Μικρά Ἀσία, μελετώντας ἐπί τόπου τά σχετικά θέματα καί ἀνακαλύπτοντας νέες μεταλλοφόρους ἐμφανίσεις, πού ἔτχχαν κατόπιν ἀποδοτικῆς ἐκμεταλλεύσεως. Διετέλεσε καθηγητής Ὀρυκτολογίας καί Γεωλογίας τῆς Σχολῆς Εὐελπίδων (1882-1894) καί σ' αὐτόν τό κράτος ἐμπιστεύτηκε ἐπανεπιλημμένως τήν ὑπεύθυνη διαχείριση τῶν ὑποθέσεων του, πού ἀφοροῦσαν τά μεταλλεῖα καί τήν ἐκμετάλλευσί τους. Δημοσίευσε πολλά πρωτότυπα συγγράματα καί σπουδαῖες ἐρευνητικές μελέτες.

τά πλεονάζοντα νερά από την Καλλιρρόη. Οί σέ νερό ανάγκες συμπληρώνονταν και μέ τό άποθηκευμένο στίς δεξαμενές, τίς κτιστές ή λαξευτές σέ βράχους, τούς «όμβροδέκτας», όπου συγκεντρώνονταν τά νερά τής βροχής. Κατά τούς έλληνιστικούς χρόνους, ή πόλη φαίνεται πώς είχε άρχίσει νά ύποφέρει, από έλλειψη νερού κι αυτό άνάγκασε τόν μεγάλο λάτρη τής 'Αθήνας Ρωμαίο Αυτοκράτορα 'Αδριανό (βασίλευσε από τό 117 έως τό 138 μ.Χ.) νά λύσει τό πρόβλημα μέ τό άξιοθαύμαστο και μεγάλου κατασκευαστικού κόστους ύδραγωγείο του, χάρις στό όποϊον κατέστη περίρρυτος.

Η συμπλήρωση τής κατασκευής του κολοσσιαίου αυτού έργου έγινε από τόν διάδοχο του 'Αδριανού Αυτοκράτορα Πίο 'Αντωνίνο, κατά τό 140 μ.Χ. Διά του ύδραγωγείου αυτού μεταφέρονταν τά ύπόγεια νερά τής Πάρνηθας και τών άλλων γύρω βουνών, καθώς και εκείνα πού συναντᾶ ό μεγάλος άγωγός του κατά τήν πρόσ τήν 'Αθήνα διαδρομή. Αυτός έχει κατασκευασθῆ υπό τό έδαφος, σέ κυμαινόμενο βάθος 10-40 μέτρων, αναλόγως, και είναι λαξευτός όταν διέρχεται διά βραχώδους έδάφους ή κτιστός όταν περνᾶ από σαθρό έδαφος. Η τομή του καναλιού, περίπου ενός τετραγωνικού μέτρου, έχει διαστάσεις ύψους 1.20 - 1.50 μ. και πλάτους 0.70 - 0.80 μ. Τό συνολικό μήκος του, μέχρι τή δεξαμενή τών ύπωρειών του Λυκαβηττού, άνέρχεται σέ 25.657 μ. Για τόν άερισμό του και επίσης τόν καθαρισμό και τίς επισκευές του, υπάρχουν κατ' άποστάσεις φρέατα, πού φθάνουν από αυτόν μέχρι τήν ύπερκειμένη επιφάνεια του έδάφους. Ο συνολικός αριθμός τών φρεάτων αυτών, πού άλλα είναι τετραγωνικής διατομής και άλλα κυκλικής και έχουν κτιστά τοιχώματα, άνέρχεται σέ 465. Κάθετα προς τόν κεντρικό άγωγό υπάρχουν και πολλά μικρά κανάλια, πού συγκεντρώνουν και μεταφέρουν σ' αυτόν, τίς άλλες ποσότητες ύδάτων πού συναντῶνται κατά τή διαδρομή και επίσης παροχές από τό Πεντελικό και τόν 'Υμητό. Τό 'Αδριάνειο, άρχίζοντας από τήν Πάρνηθα και διαγράφοντας μεγάλη καμπύλη, διέρχεται από τό Χαλάνδρι και τό Ψυχικό και καταλήγει στήν 'Αθήνα.

Οί ύδραυλικοί τών Ρωμαίων, εκτός του 'Αδριανείου, κατασκεύασαν και άλλα ύδραγωγεία, όπως τό από τήν Κηφισιά, πού ύδροδοτεῖ τό Μαρούσι και τό 'Ηράκλειο, και τό άλλο πού ξεκινώντας από τήν Πάρνηθα, ακολουθεῖ τίς πλαγιές του Κορυδαλλού και κατευθύνεται προς τόν Πειραιᾶ. Επίσης και τό καταστραμμένο ύδραγωγείο τής Καλογρέζας, πού, καθώς φαίνεται, κι αυτό μετέφερε νερό από τήν Κηφισιά. Τήν εποχή του Κορδέλλα διετηροῦντο άκόμη 14 μεγάλες λιθόκτιστες στήλες από εκείνες πού βάσταζαν τόν ύδραγωγό του (διαστάσεων 0,60 επί 0.80 μ.), τόν καταλήγοντα στή μεγάλη, παρά τήν Κολοκυνθοῦ, δεξαμενή τής «Χαμοστέρνας». Τής ίδιας εποχής είναι και τά άλλα ύπολείμματα ύδραγωγείου πού άνευ-

ρε ο Α. Κορδέλλας στόν Περισσό. Ἀπό αὐτό σώζονταν 11 ἐπίσης στήλες στηρίζεως τοῦ ἀγωγοῦ του, ἀνάλογης μέ τίς ἄλλες κατασκευής. Ἀπό τίς στήλες τῶν δύο αὐτῶν, ὑδραγωγείων ἐλάχιστες στέκουν ἀκόμη ὀρθές.

Ἐπί Τουρκοκρατίας, ἡ ὑδρευση τῆς Ἀθήνας γινόταν ἀπό πηγὰδια καί ἀπό πρόχειρα ὑδραυλικά ἔργα πού περισυνέλεγαν τὰ νερά τοῦ Ἴλισσοῦ καί τοῦ Κηφισσοῦ καί ἐπίσης τίς διαφυγές τοῦ χαμένου Ἀδριανείου, καθὼς καί τὰ νερά ἀπό τὰ ἄλλα παλαιὰ ἐρειπωμένα ὑδραγωγεία, μεταξύ αὐτῶν τό λεγόμενο τοῦ Χασεκῆ, πού ἔφερνε νερό στό κτῆμα του καί πού μετά τήν ἀπελευθέρωση ἀποτελέσσε τόν βοτανικό κῆπο τῆς Ἀθήνας.

Τήν ἐποχή τῶν ἐρευνῶν τοῦ Α. Κορδέλλα, ἡ ὑδρευση τῆς πόλεως βασιζόταν ἀποκλειστικά στό Ἀδριάνειο πού εἶχαν χαθῆ τὰ ἴχνη του καί, μετά τήν ἀνακάλυψή του, κατά τούς μεταπελευθερωτικούς χρόνους, καθαρίσθηκε κι ἐπισκευάσθηκε ριζικά, ὥστε νά προσφέρῃ ἐκ νέου τίς πολύτιμες ὑπηρεσίες του. Νέα συντήρηση καί ριζική ἐπισκευή ἐγίνε καί ἀπό τόν Κορδέλλα. Ἡ συνολική ἀνά 24ωρο παροχή του, κατά τό 1879, ἀνερχόταν σέ 3.091 κυβικά μέτρα νερό. Ὁ Κορδέλλας μέ πρόβλεψη τῆ Φυσιολογική αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἀθήνας, κατά τὰ χρόνια πού θ' ἀκολουθοῦσαν, ἡ ὁποία πίστευε πὼς δέν θά ξεπερνοῦσε τίς 100.000, ὑποστήριζε πὼς τὰ νερά τοῦ Ἀδριανείου καί τὰ ἄλλα τοῦ λεκανοπεδίου, τῶν μικρῶν καί μεγάλων παροχῶν του (μεταξύ τῶν τελευταίων ὑπολόγιζε καί τὰ ἐκ τῶν πλουσίων πηγῶν τῆς Γκούρας τῆς Πάρνηθος), θά μπορούσαν, μέ τὰ κατάλληλα τεχνικά ἔργα, νά ἐπαρκέσουν γιά ὑδροδότηση τῆς πόλεως καί πὼς θά ἦταν ἄσκοπες οἱ ἀπαιτούμενες μεγάλες δαπάνες γιά τή μεταφορά τῶν ὑδάτων τοῦ Μέλανος ποταμοῦ, τῆς Κωπαΐδος ἢ τῆς Στυμφαλίας, προτάσεις πού τότε βρίσκονταν ὑπό σκέψιν.

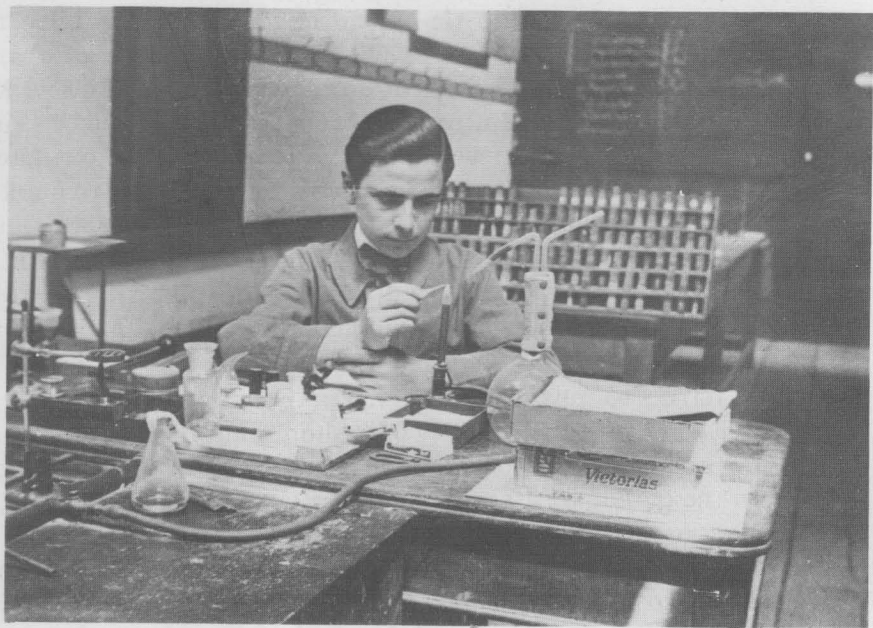
Βέβαια, οἱ σκέψεις του αὐτές δικαιολογημένες γιά τήν πόλη τῶν 67.000 κατοίκων, φαίνονται ἀφελεῖς σήμερα προκειμένου γιά τήν ὑδροδότηση τοῦ μεγαθηρίου πού ἔχει καταλάβει ὀλόκληρο τό λεκανοπέδιο τῆς Ἀττικῆς, μέ ἐπακόλουθο, ἡ ἀπαιτούμενη κολοσσιαία ποσότητα νεροῦ νά μεταφέρεται ἀπό μεγάλες ἀποστάσεις καί νά πρέπει, γιά τήν ἐξασφάλισή της, νά ἐκτελεσθοῦν τεράστια ἔργα.

Γεγονός, πάντως, εἶναι πὼς ἡ Ἀθήνα καί ἡ γύρω περιοχὴ της, κρύβει στό ὑπέδαφος της, ἐκ τῆς διηθήσεως τῶν ὑπερκειμένων στρωμάτων καί τῶν παρακειμένων βουνῶν, μεγάλες ποσότητες νεροῦ πού θά μπορούσαν νά χρησιμοποιηθοῦν γιά βοηθητικούς τουλάχιστον σκοπούς, ὅπως τό πλούσιμο τῶν δρόμων καί τό πότισμα τῶν κήπων. Καί εἶναι λυπηρό ὅτι τὰ νερά αὐτά μένουν καταχωμένα καί ἀναξιοποίητα, ὕστερα ἀπό τή χωρίς σχετική πρόβλεψη, ξέφρενη ἀνοικοδόμηση καί τὰ ἄλλα κατασκευαστικά ἔργα τῶν τελευταίων χρόνων στήν Ἀθήνα.

79. Μαζί με τό σκύλο μου, στην αυλή του σπιτιού μας, κατά τό καλοκαίρι του 1916 (Φωτ. Ι.Κ.).

80. Στο 'Ορυκτολογικό 'Εργαστήριο, ως βοηθός του Καθηγητού Κ. Κτενᾶ, ἀπασχολημένος σέ πυροχημικές ἐξετάσεις (Φωτ. Ι.Κ. του 1920).

Πρός βεβαίωση τῆς ὑπάρξεως αὐτῶν τῶν ἄδικα χαμένων ὑδάτων τῆς Ἀθήνας, πού ἄλλα προέρχονται ἀπό τήν διήθηση καί συλλογή τῶν νερῶν τῆς βροχῆς καί ἄλλα προέρχονται ἀπό χαμένα μικρά ὑδραγωγεῖα καί πηγάδια, θά σημειώσω, ὡς συμπλήρωμα αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου, μερικές προσωπικές μου διαπιστώσεις πού τίς ἔχω ἰδεῖ καί παρακολογήσει κατὰ τά παλαιότερα χρόνια.

Στίς ὄχθες τοῦ Ἰλισσοῦ ποταμοῦ, τῆς κοντινῆς στό σπίτι μου περιοχῆς του, θυμᾶμαι πώς πρό τό 1920 ὑπῆρχαν κατ' ἀποστάσεις ἐκροές νερῶν, πού ἔτρεχαν συνεχῶς πρός τήν κοίτη του. Καί ἡ παροχή τους διατηρεῖτο ἀσταμάτητη καί κατὰ τούς καλοκαιρινούς μήνες. Κανάλια μικρά βέβαια μά συνεχοῦς καί ἀδιάκοπης ροῆς. Συγκεκριμένα θυμᾶμαι μιᾶ τέτοια ἐκροή παρά τόν Ἅγιο Παντελεήμονα, λίγο μετά τήν ἐκβολή τοῦ μικροῦ παραπόταμου τῆς Λεύκας, ὅπως τόν ὀνόμαζαν (βλέπε εἰκ. 3 καί 11), ἄλλη ἀπέναντί της καί ἄλλη, παρά - κάτω, λίγο πρό τοῦ ἐργοστασίου τοῦ Φίξ.

Ἐπίσης στήν ὁδό Πετμεζᾶ, ἀπέναντι ἀπό τό σπίτι μου, ὑπῆρχε μιᾶ σπουδαία παροχή νεροῦ. Τήν εἶχε ἀνακαλύψει ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ ἐκεῖ κτήματος, εἶχε ἐγκαταστήσει ἀντλητική μηχανή καί ἔβγαζε καί πουλοῦσε νερό. Μικρά ἱπποκίνητα βυτία κατέφθαναν τό ἕνα μετά τό ἄλλο καί γέμιζαν ἀπό τό ἀνεξάντλητο νερό αὐτῆς τῆς παροχῆς. Στήν θέση αὐτή, λίγο κάτω ἀπό τίς ἐπιχώσεις, ἀπλώνεται, ὅπως ἔχω διαπιστώσει ἕνα μικροῦ πάχους καί ἐκτάσεως ἀββεστολιθικό στρώμα, πού ἐπικάθεται ἐπί τοῦ μεγάλου καί καθολικοῦ σχιστολιθικοῦ στρώματος, τοῦ γνωστοῦ μέ τήν ὀνομασία σχιστόλιθος τῶν Ἀθηνῶν. Φαίνεται πώς εἶχαν τρυπήσει τό ἀββεστολιθικό καί εἶχαν φθάσει στόν σχιστόλιθο, ἀπό τίς διηθήσεις τοῦ ὁποῦ ἀντλεῖτο τό ἄφθονο αὐτό νερό.

Ἄλλη περίπτωση, ἡ παρά τά μακρά τείχη τῶν Ἀθηνῶν. Κάτω ἀπό τό τετράγωνο πού ὀρίζεται ἀπό τούς δρόμους Πετμεζᾶ - Λεωφ. Συγγροῦ - Σπ. Δοντᾶ καί Φαλήρου βρίσκεται ἕνα μεγάλο τμήμα τοῦ τείχους. Κατά τή θεμελίωση τοῦ κτιρίου, ὅπου σήμερα τό ὑποκατάστημα τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, στή γωνία Λεωφ. Συγγροῦ καί Σπ. Δοντᾶ, ἀποκαλύφθηκε τό τεῖχος καί ὁ μέγας ἐκεῖ γωνιακός ὀχυρωματικός πύργος του. Ἔχω πάρει καί φωτογραφία αὐτοῦ τοῦ ἐνδιαφέροντος ἀρχαίου κατάλοιπου, πού, ἀντί νά διατηρηθεῖ στό ὑπόγειο τῆς οἰκοδομῆς αὐτῆς, ἐξαφανίσθηκε.

Τό τεῖχος τό συναντοῦμε ἐκ νέου, λίγο πάρα - πέρα, στήν ὁδό Βεῖκου. Στήν γωνία της μέ τήν ὁδό Μισαραλιώτου ὑπῆρχε ἡ ὠραία μεγάλη μονοκατοικία τοῦ ἐμπόρου Ἀλεξανδράκη, ὁ περίβολος τοῦ κήπου τῆς ὁποίας ἀποτελεῖτο ἀπό τούς ὀγκολίθους τοῦ τεῖχους πού βρέθηκε κατὰ τό ἄνοιγμα τῶν θεμελίων του. Περί τούς εἴκοσι ἀπό τούς ὀγκολίθους αὐτούς, ἀπό τήν χαρακτηριστική σκουρόχρωμη κροκκαλοπαγή πέτρα, σέ δύο ἐπάλληλες σειρές, ἀποτελοῦσαν τήν μάντρα αὐτοῦ τοῦ κήπου, πού ἄρχιζε ἀπό τήν Μισαραλιώτου καί

Μέ την έργασία τους αὐτή έξασφάλιζαν μηνιαῖο μισθό 15-20 δραχμῶν, καλύτερη ἀπό τήν ἰδική τους κατοικία, μιά πλουσιώτερη διατροφή, τόν ἀπαραίτητο, ἔστω καί πτωχικό, ρουχισμό τους καί μετά μερικά χρόνια κάποια καλή ἀποκατάσταση. Ὑπῆρχαν ἀκόμη καί οἱ βοηθοί τῶν βοηθῶν, δηλ. τῶν μεγάλων ὑπηρετιῶν, τά ἀποκαλούμενα «δουλάκια». Οἱ μικρές ἀρχάριες κοπελίτσες μέ τόν μισθό τῶν 5 δραχμῶν τόν μήνα.

Τήν πλύση τῶν ἀσπρорρούχων, αὐτή τήν ἀρκετά δύσκολη καί βαρειά έργασία, γιά τήν ἐκτέλεση τῆς ὁποίας ἀπαιτεῖτο ὀλόκληρο διήμερο, τήν ἀναλάμβαναν εἰδικές γεροδεμένες γυναίκες, πού ἀσκούσαν αὐτό τό ἐπάγγελμα, οἱ πλύστρες, ὑπό τήν παρακολούθησή, φυσικά, καί τήν συμπαράσταση κατά τήν έργασία τους αὐτή καί τῶν ἄλλων γυναικῶν τοῦ σπιτιοῦ. Τά μπράτσα τῶν γυναικῶν αὐτῶν τά δυνατά καί γυμνασμένα, ἡ ξύλινη σκάφη μέ τήν σκαλωτή πλύστρα της καί τόν κόπανο, τό καζάνι στό πλυσταριό τοῦ σπιτιοῦ, τό πράσινο ἢ ἄσπρο σαποῦνι, ἡ στάχτη τῶν ξύλων στό σακκουλάκι της, αὐτό τό ἔμπορεῦσιμο ἀκριβοπληρωμένο ὕλικό (κόστιζε περίπου 1,50 δραχμές κατά πλύση), ἡ καλαμένια μεγάλη κόφα, τό λουλάκι, τό ἄπλωμα καί τό ἥλιασμα τῶν ρούχων στήν ταράτσα καί τό σιδερωμά τους μέ τό μέ κάρβουνα θερμαινόμενο βαποράκι, ἀντικαθιστοῦσαν τότε τό σημερινό ἠλεκτροκίνητο πλυντήριο, τ' ἀπορρυπαντικά καί τό ἠλεκτρικό σίδερο. Δέν ἐνδιαφέρει βέβαια ν' ἀπασχοληθοῦμε ἐδῶ μέ τήν πολύπλοκη διαδικασία, τῆς κατά στάδια ἐκτελουμένης πλύσης, σ' ὄλες τίς λεπτομέρειές της. Ἐκεῖνο πού πολύ ἐνδιαφέρει, πού καλά ἐνθυμοῦμαι καί ὀφείλω νά τονίζω, εἶναι πῶς, παρά τόν πρωτογονισμό τοῦ πλυσίματος ἐκείνων τῶν χρόνων, τά φρεσκοπλυμένα ἀσπρόρρουχά μας ἦσαν πάλλευκα καί μοσχομύριζαν. Μυρουδιά πού ἄφηνε τό ἀγνό σαποῦνι, ἡ πάστρα, τό ἥλιασμα, ἀκόμη καί ὀρισμένα μυριστικά πού πρόσθεταν οἱ γυναίκες στό νερό τοῦ πλυσίματος, ὅπως φύλλα εὐκαλύπτου καί ἄλλα.

Μετά τά ὄσα ξαναθυμήθηκα καί διηγῆθηκα θά ὑπάρξουν μεταξί τῶν ἀναγνωστῶν μου ἐκεῖνοι, ἰδίως οἱ κατά πολύ νεώτεροι τήν ἡλικία, πού δύσκολα μποροῦν ν' ἀναπαραστήσουν μόνο ἀπό τίς περιγραφές καί τή φαντασία τους αὐτή τήν περασμένη ἐποχή στίς λεπτομέρειές της, πού θά διερωτηθοῦν: Ἀφοῦ τόσες δυσκολίες καί ἐλλείψεις παρουσίαζε ἡ τότε ζωή, γιατί μᾶς τήν ἐκθειάζεις καί μᾶς τήν περιγράφεις ὡς «ἀλησμόνητη» κι «εὐτυχισμένη»; Εὐλογο τό ἐρώτημα πού ἔχει ὅμως τήν δικαιολογημένη ἀπάντησή του.

Τά χρόνια ἐκεῖνα δέν εἶχαμε ἀκόμη γνωρίσει οὔτε καν πρῶτα αὐτές τίς καταπληκτικές τεχνικές ἐπιτεύξεις, πού σημεῖρα ἀποπνέουσι τριτοκλασικήν πραγματικότητα καί καθημερινότητα τῆς ἐποχῆς καί ἀφοῦ δέν τίς εἶχαμε γνωρίσει δέν μπορούσαμε νά ἀπολαύσουμε τήν ἔλλειψή τους. Εἶμαστε εὐτυχεῖς καί ἀπόλυτα ἱκανοποιημένοι ἀπό τήν ἀπλότητα, τήν γαλήνη καί τήν ἀμεριμνησία πού ἔχουμε βρεθῆσαν στή ζωή μας, ὥστε αὐτές τίς κάπως ἐπίπονες παρελθούσες

ποσχολήσεις και μικροταλαιπωρίες νά τις θεωρούμε φυσικές και αναπόφευκτες δι' αυτήν υποχρεώσεις μας, πού μᾶλλον μᾶς διασκέδαζαν παρά μᾶς κούραζαν.

Ἡ ἐπικρατοῦσα στίς σχέσεις μέ τούς συνανθρώπους μας οικειότης, εὐγένεια καί ἐγκαρδιότης καθιστοῦσε τή διαβίωσή μας εὐχάριστη καί τήν μέ τούς ἄλλους συναναστροφή μας ἀπολαυστική. Δέν ὑπῆρχε βία καί βαναυσότης στό περιβάλλον μας οὔτε ἀδιάκοπο ἄγχος καί νευρικότης ἀπό τά τόσα πολλά πού σήμερα, καί μέσα καί ἔξω ἀπό τό σπίτι, μᾶς καταδιώκουν. Ἀπό τό ἀτμοσφαιρικό «νέφος», ἀπό τίς κάθε μορφῆς «ρυπάνσεις», ἀπό τούς ἐκκωφαντικούς θορύβους, ἀπό τά φρενήρη τροχοφόρα πού κατακλύζουν τήν πόλη καί καθιστοῦν τή βᾶδιση μας ἐπικίνδυνο ἄθλημα. Δέν μᾶς ἐπνιγε τό παντοῦ συνοστιζόμενο πλῆθος τῶν ἐξάλλων ἀνθρώπων μέ τήν ἐχθρική συμπεριφορά του καί τήν πρός ὄλους σκαϊότητα. Δέν ὑπῆρχε ὁ φόβος καί ἡ ἀγωνία γιά τόν ἐπικρεμάμενο θάνατο που σήμερα ἐλλοχεύει γύρω μας καί μᾶς ἀπειλεῖ συνεχῶς.

Ὁ πόλεμος, πού καθημερινά ἐξοντώνει χιλιάδες ἀστυνομικές γειτονικές μας χῶρες καί ἀποτελεῖ καθολική καί πολυεὴν πραγματικότητα ὥστε νά τόν θεωροῦμε καί γιά ἐμᾶς ἐνδεχόμενο ὄλεθρο, κατέστησε τόν κίνδυνο τοῦ θανάτου γιά ὄλους ἀναμενόμενο. Καί ἐάν ὁ ἴδιος ὁ πόλεμος δέν ἐφθασε ἀκόμη μέχρι τή γειτονιά μας, οἱ καθημερινές βόμβες πού σκάζουν καί καταστρέφουν παντοῦ, ἀκόμη καί στίς πλέον εἰρηνικές καί καλά ἀστυνομουόμενες χῶρες, μᾶς κάνουν νά ζοῦμε ὑπό τήν διαρκῆ ἀγωνία καί τόν φόβο.

Ἐκεῖνα τά χρόνια ἤξερες, ὅταν τό πρωῖ ἐφευγες ἀπό τό σπίτι σου, πώς θά ἐπέστρεφες σῶος καί ἀσφαλῆς κατά τήν καθορισμένη ὥρα, χωρίς νά παρεμβληθοῦν οἱ τόσο κίνδυνοι καί τά τόσα ἐμπόδια. Οἱ ἔκτακτες ἀπεργίες, οἱ πορεῖες τῶν διαμαρτηρομένων, οἱ διακοπές τοῦ ρεύματος καί τῶν συγκοινωνιακῶν μέσων, τά φραξίματα τῶν δρόμων, τά αὐτοκινητικά καί τά τόσα ἄλλα. Θά ἐφθανες ἤρεμος καί ἀσφαλῆς καί θά εὔρησκες στρωμένο τό τραπέζι καί ἔτοιμο τό φαγητό σου. Καί θά ἦσαν παρόντα ὄλα τά μέλη τῆς οἰκογενείας σου, γι' αὐτή τήν ἀπό ὄλους σεβαστή καί εὐχάριστη κοινή συνάντηση.

Πολλά, πάμπολλα εἶναι τά ὄσα ἀκόμη μᾶς προβληματίζουν, μᾶς κουράζουν καί μᾶς φοβίζουν. Ἡ γενική ἀκρίβεια τῆς ζωῆς, ἡ προοδεύουσα οἰκονομική ἐξαθλίωση, οἱ ἐλλείψεις πολλῶν ἀπαραιτήτων εἰδῶν, τά παρεμβαίνοντα καί δηλητηριάζοντα χημικά ὑλικά, ἡ διάχυτη ραδιενέργεια πού τόσο ἐπικίνδυνα μολύνει καί τά τρόφιμά μας ἀκόμη, ἡ ἐξάπλωση θανατηφόρων νέων ἀσθενειῶν.

Ὅλα αὐτά συνθέτουν τό σημερινό κλίμα τῆς ζωῆς πού, παρ' ὄλες τίς τεχνικές τελειοποιήσεις καί τίς ἐξ αὐτῶν ἀνέσεις, κυριαρχεῖ-

89. Τό μοναδικό σέ μέγεθος καί πολυτέλεια Ξενοδοχείο «'Ακταϊόν»
του Νέου Φαλήρου, που κτίσθηκε από τον Πεσματζόγλου
(Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1920).

90. Ἡ ἀκτή του Καλαμακίου του Παλαιού Φαλήρου, βραχώδης
καί ἀπότομη, όπως ἦταν πρό 60ετίας (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1924).

ται ἀπό τήν ἀσίγαστη νευρικότητα, τό διαρκές ἄγχος καί τόν φόβο τοῦ ἐπικρεμάμενου θανάτου. Δέν μπορεῖ νά εὔρει καμιά σχέση μ' ἐκεῖνο τῶν συνθηκῶν ζωῆς τῶν περασμένων χρόνων, πού ἦσαν ἀμέριμνα, εἰρηνικά καί γαλήνια καί γι' αὐτό εὐτυχισμένα καί ἀπό ἐμᾶς, τοὺς παλαιότερους, ἀλησμόνητα.

13. Η ΨΥΧΑΓΩΓΗΣΗ, Ο ΕΚΔΡΟΜΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Ο ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΑΘΗΝΑΙΩΝ ΚΑΤΑ ΤΑ ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΑ ΧΡΟΝΙΑ

Ἡ ψυχαγωγία καί ἡ κοινωνική συναναστροφή τῶν Ἀθηναίων κατά τά παλαιότερα χρόνια, τά πρό τοῦ 1920, διακρίνονταν γιά τήν ἀπλότητα καί τίς περιορισμένες ἀπαιτήσεις τους. Διασκέδαση συνηθέστερη ἀποτελοῦσε ὁ καθημερινός περίπατος, τό ἀπλό σουλάτσο μαζί μέ φίλους, στούς κεντρικώτερους δρόμους καί τίς πλατείες τῆς πόλεως. Τήν ὁδὸ Σταδίου, τό Σύνταγμα, τό Ζάππειο καί σπανιώτερα στίς ἐξοχικές μακρινώτερες περιοχές, ὅπως θεωροῦσαν τά Φάληρα, τά Σεπόλια, τά Πατήσια.

Ψυχαγωγία ἀποτελοῦσε καί ἡ συναναστροφή, γιά εὐτράπελη συζήτηση καί λιγάκι κοτσομπολιό, γύρω ἀπό ἓνα τραπεζάκι ζαχαροπλαστείου ἢ καφενεῖου, τάξεως ἀνάλογης πρός ἐκείνη τῶν θαμῶνων τους. Ἀναφέραμε ἤδη αὐτά τά κέντρα, τά ἐπισημότερα, ὅπως ἦσαν τό καφενεῖο Ζαχαράτου στό Σύνταγμα, ὅπου σύχναζαν κυρίως οἱ ἄνδρες, καί τά ζαχαροπλαστεῖα Ζαβορίτη, Ντωρέ καί Γιαννάκη, τά ἐπίσης κεντρικά, ὅπου σύχναζαν γυναῖκες περισσότερο. Ὑπῆρχαν καί τά πολλά ἄλλα, τά λαϊκώτερα, τῆς Ὀμονοίας καί τῶν συνοικιῶν καφενεῖα, μέ τακτικούς θαμῶνες ἀνθρώπους τῶν κατωτέρων τάξεων, τά πολύ κοσμοβριθῆ καί θορυβώδη, στά ὁποῖα ὡς διασκέδαση ἦταν τά ἐπιτραπέζια παιχνίδια καί τά χαρτιά, εἰς ἐνίσχυση τῆς ἐνδιαφέρουσας συζητήσεως. Τό τάβλι, τό ντόμινο, ἡ πρέφα, τό σκαμπίλι.

Τό ἀτέλειωτο πῆγαινε - ἔλα στήν Πλατεία τοῦ Συντάγματος ἢ τοῦ Ζαππείου, παρεκινεῖτο ἐπίσης ἀπό τή στρατιωτική μάντα, πού ἔπαιζε ἐκεῖ ὀρισμένα ἀπογεύματα καί τήν ὁποῖαν μέ πολύ ἐνδιαφέρον παρακολουθοῦσαν πολλοί Ἀθηναῖοι. Ὑψηλότερη ἀλλά καί σπανιώτερη διασκέδαση ἀποτελοῦσαν οἱ βραδινές ἐξοδοί γιά τό θέατρο καί ἀργότερα γιά τόν κινηματογράφο.

Μεταξὺ τῶν φιλικῶν οἰκογενειῶν καί μεταξὺ τῶν συναδέλφων τῆς ἴδιας ἐργασίας, τῆς ἴδιας ἐπιστήμης ἢ τῶν ἰδίων ἐνδιαφερόντων, ἐπικρατοῦσε μεγάλη οἰκειότης καί ἐγκαρδιότης. Ἀπαραίτητη ἡ τακτική ἀνταλλαγή ἐπισκέψεων στά σπίτια κατά τίς ἑορταστικές ἡμέρες καί οἱ καθιερωμένες βραδινές βεγγέρες. Γιά ἀπλή συζήτηση μέ συνοδεία σπιτικῶν γλυκυσμάτων καί καφέ, γιά τοὺς ἀνθρώπους τῶν

λαϊκώτερον τάξεων, καί γιά ανάγνωση ἐπιστημονικῶν, λογοτεχνικῶν ἢ ποιητικῶν δοκιμῶν στίς περιπτώσεις συγκεντρώσεων πνευματικῶν ἀνθρώπων. Κατά τίς φιλολογικές αὐτές βραδιές, ὅπως τίς ἀποκαλοῦσαν, πού λάμβαναν χώραν στό σαλόνια τῶν ἐπισημοτέρων τάξεων τῆς Ἀθήνας, γινόταν μεγάλη καί ὑψηλοῦ ἐπιπέδου συζήτηση καί κριτική ἐπί τῶν ἀναπτυσσομένων θεμάτων καί προσφέρονταν ὡς ἀναψυκτικά τσαϊ, γλυκύσματα καί ποτά.

Τότε ἡ ταβέρνα δέν ἀποτελοῦσε, καθὼς σήμερα, τήν τακτική βραδυνή διασκέδαση καί τήν ἀφορμή γιά τήν ἀπό τό σπίτι ἐξοδο τῶν Ἀθηναίων. Καί ἡ κατηγορία τῶν μετὰ μουσικῆς καί τραγουδιῶν κέντρων, τῶν «μπουζουκτσίδικων», πού ὑπερηφάνως φέρουν τόν τίτλο τῆς «κοσμικῆς ταβέρνας» ἦταν ἀνώτακτη. Ἀκόμη περισσότερο ἀνώπαρκα ἦσαν τά σημερινά πολυάριθμα, πάσης μορφῆς καί τάξεως, «φαγουτάδικα» καί «σουβλατσίδικα» γιά πρόχειρο στό ὀρθά φαγητό καί πιτό. Ἡ παραδοσιακή παλιά ταβέρνα τῆς γειτονιάς, μέ τήν παράταξη τῶν κρασοβάρελων, τῶν τσίγκινων τραπεζακῶν καί τῶν κοινῶν ψάθινων καρεκλῶν της, συχνάζονταν ἀπό τοῦς λαϊκοῦς τύπους καί τοῦς μεκρίδες. Ἐκείνους πού συνόδευαν τήν ἀπό ρετσίνα τακτική δόση τους, μέ προσφάγι τίς λίγες ἐληές, τίς σαρδέλλες τοῦ βαρελιοῦ καί τό τυρί φέτα ἐπάνω στό χαρτί.

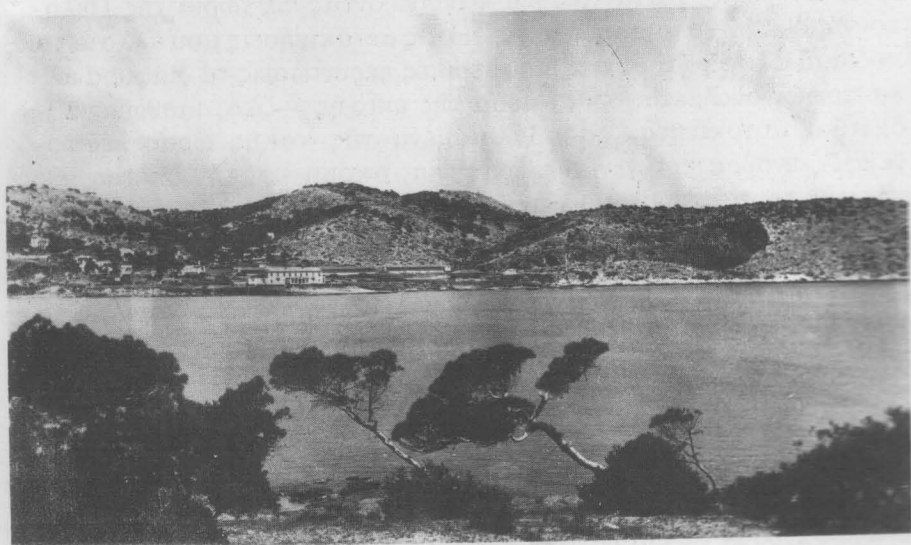
Ἐπῆρχαν, ἐκεῖνα τά χρόνια, στήν Ἀθήνα πολλά ἐπίσημα καί πολυτελῆ ἐστιατόρια, πού σ' αὐτά δίδονταν μόνο τά ἐορταστικά γεύματα ἢ γεύματα φιλοξενίας τῶν ἀνθρώπων τῆς ἀνωτέρας κοινωνίας της. Ἀκόμη τά πολλά, μέσης κατηγορίας, ἐστιατόρια καί τά λαϊκώτερα, τά μαγέρικα, πού συχνάζονταν, σχεδόν ἀποκλειστικά, ἀπό τοῦς ἐργένιδες καί τόν κινητό πληθυσμό τῆς πρωτεύουσας. Τότε ἕνας καλῆς τάξεως Ἀθηναῖος δέν θά πήγαινε, μόνος του ἢ μέ τήν οἰκογένειά του, στό ἐστιατόριο ἢ τό μαγέρικο γιά φαγητό. Θά θεωρεῖτο ἢ ἐκεῖ παρουσία του κάτι τό ἀδικαιολόγητο γι' αὐτόν καί κάτι τό ταπεινωτικό γιά τήν ἀξιοπρεπῆ οἰκογενειακή του ὑπόσταση. Τό φαγητό ἀποτελοῦσε ἱεροτελεστία πού συγκέντρωνε τήν κσθορισμένη ὥρα, γύρω ἀπό τό τραπέζι, ὅλα τά μέλη τῆς οἰκογένειας καί ὄχι πρόφαση ξεφαντώματος.

Περίοδος γενικώτερης διασκεδάσεως καί ξεφαντώματος, γιά ὅλο τόν κόσμο, ἀποτελοῦσαν οἱ ἀποκριές μέ τοῦς μεγάλους δημοσίους χορούς τους ἢ τοῦς μικρότερους οἰκογενειακοῦς, τά χορευτικά κέντρα μέ τά τσάγια τους, καί τά καμπαρέ, πού φυσικά αὐτά, κατά τήν ἐποχή ἐκείνη, προορίζονταν ἀποκλειστικά καί μόνο γιά τοῦς ἄνδρες.

Ριζωμένοι οἱ Ἀθηναῖοι στήν ἀγαπημένη πόλη τους πολύ δύσκολα ταξείδευαν. Ἰδίως οἱ τῆς μεσαίας τάξεως. Τίς θερινές διακοπές τους, ὅταν τίς ἀποφάσιζαν, τίς ἔκαναν συνηθέστερα στό πατρογονι-

91. Τό Πασσᾶ-Λιμάνι, ἕνας γραφικός νησιωτικὸς τύπου
ὄρμος τῆς πρό 65ετίας ἐποχῆς (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1924).

92. Ἡ Βουλιαγμένη ἔρημη καὶ ἀκατοίκητη ἀκόμη
κατὰ τὴν δεκαετία τοῦ '20 (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1927).

κό χωριό τους, από τό όποϊον ξεκίνησαν για νά γίνουν Ἀθηναῖοι, ἐκείνοι ἢ οἱ γονεῖς τους. Για τό χωριό τους διατηροῦσαν πάντοτε ὄλοι μεγάλη καί ἀνεξάντλητη νοσταλγία. Ὅσοι εἶχαν σχετικούς λόγους ταξειδεύαν ἐπίσης για θεραπεία καί στίς λουτροπόλεις. Τότε τά ιαματικά λουτρά τά συνιστοῦσαν πολύ περισσότερο ἀπ' ὄτι σήμερα οἱ γιατροί μας καί θεωροῦνταν σωτήρια. Φυσικά ὑπῆρχαν καί τά ἐπαγγελματικά ταξίδια, για ὀρισμένες κατηγορίες ἐμπόρων καί βιοτεχνῶν, ἀλλά αὐτά, ὑπό τίς τότε συνθήκες, ἀποτελοῦσαν μᾶλλον περιπέτεια καί κούραση παρά ἀναψυχή.

Οἱ περισσότεροι Ἀθηναῖοι ἀγνοοῦσαν σχεδόν τελείως τίς ἀπομακρυσμένες ἐξοχές τῆς Ἀττικῆς παρ' ὄτι τότε, ἀπάτητες ἀκόμη, ἀποτελοῦσαν παρθένες πανόμορφες περιοχές. Ἡ ἐκδρομική κίνηση, πού σήμερα ἀποτελεῖ ἀπαραίτητη γενική συμπλήρωση τῆς καθημερινῆς ζωῆς, θεωρεῖτο κάτι τό ἀδικοιολόγητο καί κουραστικό καί ἦταν τελείως μιά ἀγνωστη ἀπασχόληση. Θεωροῦσαν πολύ παράξενους ἀν' ὄχι βλαμμένους ἐκείνους πού κατά τίς Κυριακές καί τίς ἑορτές ἄφηναν τήν πολιτισμένη καί κοσμική Ἀθήνα τους για νά παρουν, ὄπως ἔλεγαν, τά βουνά. Τούς πεζοπόρους ἐκδρομεῖς καί ἰδίως τούς ὄρειβάτες.

Τά για τήν ἐξερεύνηση καί τήν ἐπιτόπια μελέτη τῶν ἐνδιαφερόντων τῆς ὑπαίθρου μεγαλύτερα ταξίδια, δηλ. ὁ Τουρισμός, ἀνύπαρκτος για τούς Ἑλληνας ἦταν καί για τούς ξένους μας ἀκόμη ἀρκετᾶ σπάνιος. Ὅταν κατά τό 1924 ἄρχισα τά πρῶτα τουριστικά μου ταξίδια, μέ θεωροῦσαν σάν φαινόμενο, σάν ἓνα ἰδιότροπο ἐκκεντρικό ἄνθρωπο. Κατά τό 1926 περιοδεύοντας τά χωριά τῆς Πελοποννήσου καί χρησιμοποιώντας για τίς μετακινήσεις μου ἄλλοτε τά πόδια, ἄλλοτε τό τραῖνο καί σέ μερικές περιπτώσεις τά διάφορα ἄλλα πρωτόγονα μεταφορικά μέσα τῆς ἐποχῆς —ζῶα, μισθωμένα ἰδιωτικά αὐτοκίνητα, σαραβαλιασμένα τῆς κακῆς ὥρας λεωφορεῖα— κινῶσα τήν γενική περιέργεια, ἀκόμη καί τήν ὑποψία. Οἱ χωρικοί τούς ὄποιους συναντοῦσα δέν μπορούσαν νά ἐννοήσουν τό τί ζητοῦσε ἓνας Ἑλληνας, περαστικός ἀπό τό χωριό τους, χωρίς νά ἔχει κάποια συγκεκριμένη δουλειά. Ἡ ἀπάντησή μου στίς ἐρωτήσεις τους, πῶς ἀπλῶς ἤθελα νά γνωρίσω τόν τόπο καί ν' ἀπολαύσω τήν ὄμορφιά τῆς περιοχῆς, κρινόταν ἀδικοιολόγητη καί λιγάκι ὑποπτη. Μόνο τούς ξένους, πού κι αὐτούς σπάνια τούς ἔβλεπαν νά φθάνουν στό χωριό τους, τούς ἤξεραν για τουρίστες.

Ὑστερα ἀπό αὐτές τίς τότε ἀντιλήψεις για τόν ἐκδρομισμό καί τόν τουρισμό ἀξίζει νά θυμηθῶ καί νά μνημονεύσω ἐκείνους πού ὑπῆρχαν οἱ πρωτοπόροι αὐτῶν τῶν ὄραιων ἐκδηλώσεων τῆς ζωῆς καί πού ἔθεσαν τίς βάσεις τους στήν Ἑλλάδα. Ἴσως πρῶτος μεταξύ αὐτῶν νά εἶναι ὁ διάσημος χημικός Ὅθων Ρουσσόπουλος, ὁ ἰδρυτής τῆς ὄμωνύμου του Σχολῆς «Ἐμπορικῆς καί Βιομηχανικῆς Ἀκαδημίας» (1985), πού ἔδωσε μεγάλη ὄθηση για τήν μόλις ἐκείνη

τήν εποχή εμφανιζομένη στην Ἑλλάδα βιομηχανία. Σ' ἓνα ἐμπεριστατωμένο ἄρθρο του, δημοσιευμένο στό περιοδικό τῆς Σχολῆς του, ἀναπτύσσει τά ὀφέλη πού θ' ἀπεκόμιζε ἡ Ἑλλάς ἀπό τήν ἐνδεικνυομένη καλή τουριστική ὀργάνωσή της. Αὐτός μάλιστα, στό ἄρθρο του ἐκεῖνο, ἔδωσε πρῶτος, γιά τό νέο κλάδο, τόν χαρακτηριστικό ὄρο τῆς «Βιομηχανίας Τουρισμοῦ», τονίζοντας πώς θ' ἀποτελούσε γιά τήν Ἑλλάδα τήν σπουδαιότερή της πλουτοπαραγωγική πηγή, πώς θά ἦταν ἡ ἀποδοτικώτερη γιά τήν χώρα «βιομηχανία» της.

Γιά τόν ἐκδρομισμό βοήθησαν κατά τούς χρόνους ἐκείνους καί πολλοί Ἀθηναῖοι φυσιοδίφαι, Βοτανολόγοι, Μεταλλειολόγοι, Ὀρυκτολόγοι, Γεωλόγοι καί ἄλλοι, πού ἐξ ἀφορμῆς τῶν ἐπιστημονικῶν τους ἀπασχολήσεων εἶχαν γνωρίσει καλά καί ιδιαίτερα ἀγαπήσει τήν ὕπαιθρο. Μεταξύ αὐτῶν ὁ Θ. Ὀρφανίδης, ὁ Θ. Σκουφός, ὁ Χελδεράϊχ καί ἄλλοι. Ὁ Θ. Σκουφός, Ἐπιμελητής καί ἀπό τό 1906 καθηγητής τῆς Γεωλογίας καί Παλαιοντολογίας στό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, παρέσυρε τακτικά τό φιλικό του κύκλο, τόν ἀποτελούμενο ἀπό ἐπιστήμονας καί σημαίνοντας πνευματικούς ἀνθρώπους τῆς Ἀθήνας, σέ ἐκδρομές ἀνά τίς διάφορες ἀπομακρυσμένες ἐξοχικές περιοχές τῆς Ἀττικῆς. Ἀπό τήν κίνησή του αὐτή σώζονταν παλαιότερα πολλές ἐνδιαφέρουσες ἰδικές του φωτογραφίες. Σ' αὐτές βλέπαμε πώς γιά μεταφορικά μέσα χρησιμοποιοῦσε τά κλειστά ἀμάξια τῆς ἐποχῆς, τ' ἀποκαλούμενα λαντώ, καί πώς οἱ συνεκδρομεῖς του, ἀπροετοίμαστοι γιά τή νεωτεριστική κίνηση στήν ὁποῖαν μετεῖχαν, τόν ἀκολουθοῦσαν στά βουνά φορώντας οἱ ἄνδρες τίς ρεδικότες τους καί μερικοί ψηλό καπέλο (ἐποχή πρό τοῦ 1900) καί οἱ γυναῖκες τά κρινολίνα τους καί τίς τεράστιες καπελαδούρες τους.

Ἐνας ἀκόμη φίλος καί πρωτοπόρος τοῦ ἐκδροτισμοῦ, ὁ ἰατροφιλόσοφος τῶν Πατρῶν Χ.Π. Κορύλλος, πού, ἀκολουθούμενος ἀπό τούς ἐκλεκτούς τῆς Πατρinhῆς κοινωνίας, ὀργάνωνε ἀπό τό 1885 καί ὕστερα ὁμαδικές ἐκδρομές πρὸς ἐπίσκεψη ἱστορικῶν περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος. Πολλά γεγονότα καί ἱστορικά ἐπεισόδια ἀναφέρονται ἀπό αὐτές τίς ἐξορμήσεις του. Γιατί τότε, μιά πολυάνθρωπη ἐκδρομή, π.χ. μέγιοι τό Μέγα Σπήλαιον τῶν Καλαβρύτων, εἶχε, ὅπως καί συνέβη, ἀπρόβλεπτες περιπέτειες πού ἰσοδυναμοῦσαν μέ πολεμική ἐκστρατεία²².

---

22. Ὁ Κορύλλος ὡς ἐκδρομεύς καί τουρίστας εἶχε περιηγηθεῖ καί καλά γνωρίσει κάθε γωνία τῆς Πελοποννήσου. Ἀποτέλεσμα αὐτῆς του τῆς μεγάλης ἐμπειρίας ἦταν καί ἡ ἐμπεριστατωμένη μελέτη του ὑπό τόν τίτλο «ἡ Ἐθνογραφία τῆς Πελοποννήσου», πού δημοσιεύθηκε στό περιοδικό «Προμηθεύς» (ἔτος Α' ἀριθ. 9/1890). Μέ αὐτὴν ἀντέκρουσε μέ ἀδιάσειστα ἐπιχειρήματα τούς ἰσχυρισμούς τοῦ Philippson πού μέ ἄρθρον του στό περιοδικό Petermanns Mittheilungen (φύλλα Α' καί Β') ἐπανάλαβε τήν παλαιότερη κατά τῆς Ἑλλάδος δυσφημιστική ἐκστρατεία τοῦ Φαλλμεράϋερ περί ἐκσλαυτισμοῦ τῶν κατοίκων τῆς Πελοποννήσου.

Ἡ σοβαρότερη ὁμως καί συστηματικώτερη ἐκδρομική καί τουριστική κίνηση ἐγκαινιάσθηκε ἀπό τόν Γ. Μαθαιόπουλο, χημικό μηχανικό τοῦ Πολυτεχνείου τῆς Ζυρίχης καί μετὰ τό 1912 καθηγητῆ τῆς Ὀργανικῆς Χημείας στό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, πού ἐπιστρέφοντας στήν Ἑλλάδα τό 1898 θέλησε νά μεταφέρει καί νά διαδώσει τά ὅσα εἶδε καί διδάχθηκε στήν κεντρική Εὐρώπη. Αὐτός συνεργαζόμενος καί μέ ἄλλες προσωπικότητες ἴδρυσε τό 1899 τόν «Ὁμιλο Ἐκδρομῶν», τοῦ ὁποίου ἀνεδείχθη Πρόεδρος, θέση πού διατήρησε ἐπί πολλά χρόνια. Μεταξύ τῶν σημαινόντων συνεργατῶν του ὁ Ναύαρχος Λεωνίδας Κανάρης, Γεν. Γραμματεὺς τοῦ Ὁμίλου, καί ὁ Συγγραφεὺς καί Ποιητῆς Ζαχ. Παπαντωνίου. Κατά τό καταστατικό τοῦ σωματείου, ὑποστολή του ἦταν «ἡ γνώσις τῆς Ἑλληνίδος φύσεως τῶν Ἑλληνικῶν χωρῶν ἐπὶ τῷ τέλει τῆς ἐπιρρώσεως τῆς ἀγάπης πρὸς τὴν Πατρίδα καί τῆς ἀνυψώσεως τοῦ Ἐθνικοῦ φρονήματος, ἀφ' ἑτέρου ἡ καλλιέργεια τῆς ἀγάπης πρὸς τό ὑπαιθρον». Ὁ ὕμνος τοῦ σωματείου, γραμμένος ἀπὸ τόν Ζαχ. Παπαντωνίου, παρουσίαζε τοὺς σκοποὺς αὐτοὺς καί τίς φιλοδοξίες του, μέ ὠραίους σέ νόημα καί γλαφυρότητα στίχους. Καί ἀναφέρω ἓνα μέρος τοῦ ποιήματος:

Ὅπου ἡ δόξα τῶν προγόνων
ὑπνο ἀθάνατο κοιμᾶται
στῶν δασῶν τὴν ἐρημία
στῶν κυμάτων τὴ βοή
ὅπου ἡ πλάση λαμπροφώρα
κι ἡλιοφώτιστη χαρίζει
μέ τά μύρα τά παρθένα
νειάτα, δύναμη, ζωή.

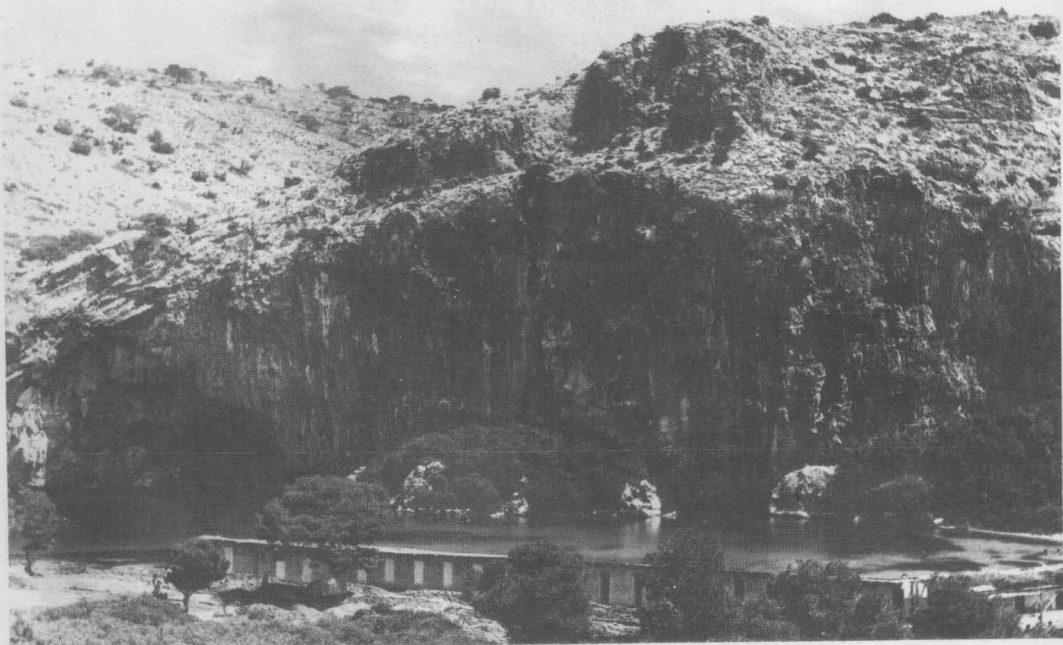
Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ὀργάνωση πραγματοποιήθηκαν οἱ πρῶτες μεγάλες ὁμαδικές ἐκδρομές στό ἐσωτερικό καί τό ἐξωτερικό μέ τὴν συμμετοχὴ τῶν καλυτέρων ἐκπροσώπων τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας, πού θαυμάστηκαν ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἐξαιρετικὴ τους ὀργάνωση καί τὴν ἀκρίβεια τοῦ προγράμματός των. Μεταξὺ τῶν ἐκδρομῶν στό ἐξωτερικό ὑπῆρξαν οἱ ἐπισκέψεις στήν Κωνσταντινούπολη, τὴ Σμύρνη, τὴν Αἴγυπτο, τὴν Κύπρο, τὰ Ἱεροσόλυμα, πού πῆραν γιὰ τόν ἑλληνισμό τῶν κέντρων αὐτῶν ἓνα ἰδιαίτερο πανηγυρικό χαρακτῆρα. Τό παράδειγμα τοῦ Ὁμίλου δημιούργησε γενικώτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ὑπαιθρο καί τόν ἐκδρομισμό ὥστε νά ἀκολουθηθεῖ ἡ ἴδρυση ἀμέσως κατόπιν καί ἄλλων συλλόγων μέ ἀνάλογες ἐπιδιώξεις.

Ὁ Ὁμιλος Ἐκδρομῶν ἐξέδωσε ὁδηγὸ τῶν σιδηροδρόμων καί

93. Ἡ θέα πρὸς τὴν Γλυφάδα, ὅπως τὴν βλέπαμε ἀπὸ τοῦ
λαιμοῦ τῆς Βουλιαγμένης (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1930).

94. Ἡ Λίμνη τῆς Βουλιαγμένης μετὰ τῶν πρώτων λουτρικῶν
ἐγκαταστάσεων τῆς (Φωτ. Ι.Κ. τοῦ 1930).

πλοίων καί τόν πρῶτο ὀδηγό τῆς Ἀττικῆς. Προκήρυξε ἐπίσης διαγωνισμούς γιά τή συγγραφή τῆς χωρογραφίας τῆς Ἑλλάδος. Ἀπό τίς σχετικές μελέτες πού ὑποβλήθηκαν βράβευσε τίς χωρογραφίες Ἀχαΐας καί Ἡλίδος, Βοιωτίας, Κεφαλληνίας, Ἀρκαδίας, Λακεδαιμόνος, Καβάλας καί Χίου.

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Κεφάλαιον	Σελίς
Προλογικό σημείωμα συγγραφέως	9
Βιογραφικό σημείωμα συγγραφέως	10
Εἰσαγωγικά	11
1 Στούς δρόμους καί τά δρομάκια τῆς Πλάκας κατά τά πρῶτα σχολικά μου χρόνια.	12
2 Τό σχολεῖο τοῦ Διαλησμᾶ ἕνα ἀπό τά περιφημό- τερα τῆς ἐποχῆς του.	32
3 Ἡ Παναγία Κυρά-Κανδήλη τῆς Πλάκας καί ἡ κτητορική της οἰκογένεια.	46
4 Συνεχίζοντας τό ὁδοιπορικό μας στήν ὁδὸ Ἄ- δριανοῦ.	57
5 Πρός τό κέντρο τῆς Ἀθήνας ἀκολουθώντας τόν κύριο ὁδικό της ἄξονα.	64
6 Ὁ Βασιλικός Κῆπος, ἡ δημιουργός του καί οἱ πρῶτες προσπάθειες γιά τό «πράσινο» τῆς Ἀθή- νας.	78
7 Ἡ Πανεπιστημίου ὁ ἐπισημότερος κεντρικός δρόμος τῆς Ἀθήνας.	90
8 Τό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν κατά τίς πρῶτες δε- καετίες τοῦ αἵωνα.	101
9 Τό Πανεπιστημιακό Χημεῖο καί ἡ φοιτητική γει- τονιά τῆς Νεαπόλεως.	113
10 Ἡ Ἀθήνα καί τό παλαιό πρόβλημα τῆς λειψυ- δρίας πού ἄλλοτε τήν μάστιζε.	120
11 Ἡ Καλλιθέα τοῦ 1910 μιά ἀπό τίς ἐξοχικές πε- ριοχές τῆς Ἀθήνας.	130
12 Οἱ συνθήκες καί τά μέσα τῆς ζωῆς τῶν Ἀθη- ναίων κατά τά περασμένα χρόνια.	138
13 Ἡ ψυχαγωγία, ὁ ἐκδρομισμός καί ὁ τουρι- σμός τῶν Ἀθηναίων κατά τά παλαιότερα χρό- νια.	149

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
«Η ΑΘΗΝΑ ΟΠΩΣ ΤΗΝ ΕΖΗΣΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΓΝΩΡΙΣΑ»
ΤΟΥ ΔΡΟΣ ΙΩ. Δ. ΚΑΝΔΗΛΗ ΧΗΜΙΚΟΥ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΙΟΥΝΙΟ ΤΟΥ 1987
ΣΤΗ GRAMAK · ΜΑΚΕΔΟΣ Ε.Π.Ε.
ΒΟΥΛΓΑΡΟΚΤΟΝΟΥ 30 ΤΗΛ. 6439338
ΜΕ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΓΙΑΝΝΗ ΔΑΜΕΛΛΟΥ
ΚΑΙ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΜΙΧΑΛΗ ΜΑΚΕΔΟΥ
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ
ΤΑΣΟΣ ΠΙΤΣΙΛΟΣ
ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ 4 ΤΗΛ. 3211237

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: ΓΡΑΜΑΚ-ΜΑΚΕΔΟΣ ΕΠΕ
ΒΟΥΛΓΑΡΟΚΤΟΝΟΥ 30, ΤΗΛ.: 6439338